

ԹՈՎՄԱՍ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԱՇՈՒՂ ԶԻՎԱՆՈՒ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԸ

99 1048

ՀՀ ԳԱԱ Մ.ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
«ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ» ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՈՎՄԱՍ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

99178

ԱՇՈՒՂ ԶԻՎԱՆՈՒ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԸ

Ա. Ռ. Ա. Ս. Պ. Ե. Լ. ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2013

ՀՏԴ 891.981.0

ԳՄԴ 83.3 Հ

Պ 797

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի գիտխորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Ալվարդ Ղազիյան (բան. գիտ. թեկն.)

Պողոսյան Թովմաս

Պ 797 Աշուղ Ջիվանու բանաստեղծական աշխարհը; Թ.Պողոսյան;
«Սայաթ-Նովա» մշակութային միություն; Պատ. խմբ.
Ղազիյան Ա. - Եր.: Առասպել Ինդեքս, 2013. - 272 էջ:

«Աշուղ Ջիվանու բանաստեղծական աշխարհը» ուսումնասիրությունը նվիրված է հայ
աշուղական ազգային դպրոցի հիմնադիր աշուղ Ջիվանու երգերի բնագրերի բանասի-
րական վերլուծությանն ու գնահատությանը:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 891.981.0

ԳՄԴ 83.3 Հ

ISBN 978-9939-9060-2-7

© Առասպել Ինդեքս, 2013

© Թովմաս Պողոսյան, 2013

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հայ ժողովրդի կյանքում 19-րդ դարում կատարվող հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական գործընթացներին համահունչ ու զուգընթաց հայ աշուղական երգարվեստի կազմավորումն ու զարգացումը եկան նպաստելու ազգային ազատագրական շարժման գաղափարախոսության վերելքին:

Զիվանին հայ առաջին աշուղն էր, ով իրապես գիտակցեց մայրենի լեզվով հայ երգի դերը ժողովրդի լայն խավերին միավորելու ու ազգային շահերին ծառայեցնելու անհրաժեշտությունը:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին հայոց լեզվով ստեղծված հայաշունչ երգով նա հիմնադրեց աշուղական ազգային դպրոց, որն ունեցավ արժանավոր հետևորդներ, և որոնք գործում են նաև այսօր:

Ներկայացվող ուսումնասիրությունն առաջին փորձն է հայ աշուղական ազգային դպրոցի հիմնադիր Զիվանու գրական ժառանգության ամբողջական բանասիրական վերլուծության ու գնահատության:

Խմբագիր

ՀԱՅ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏԸ 19-ՐԴ ՂԱՐՈՒՄ ԵՎ ԶԻՎԱՆԻՆ

Ավելի քան վեցդարյա պատմություն ունեցող հայ աշուղական երգարվեստը անցել է երկու փուլ: Առաջին փուլը, որը կարելի է պայմանական անվանել ավանդական կամ ընդհանուր արևելյան՝ 15-րդ դ.,՝ սկզբնավորումից մինչև 19-րդ դ. կեսերը և բուն հայկական ազգային փուլ՝ 19-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչ այժմ: Երկրորդ փուլը հիրավի սկզբնավորվում է մեծանուն աշուղ Զիվանով:

Հանրահայտ «Կռունկ» երգի հնագույն թուրքերեն տարբերակներից մեկի հեղինակ՝ Ղուլ-Օղլի Երզնկացուց, որն ապրել է 15-րդ դ., մինչև Զիվանին ընկած ժամանակաշրջանում ստեղծագործել են հարյուրավոր հայ աշուղներ գերազանցապես թուրքերեն լեզվով: Միայն թուրքերենով ստեղծագործող հայ աշուղների թիվը հասնում է ինն հարյուրի¹: Եղել են նաև մի քանի այլ լեզուներով՝ վրացերեն, պարսկերեն, քրդերեն, իհարկե, նաև հայերեն ստեղծագործող աշուղներ:

Այլ լեզուներով ստեղծագործող ազգությամբ հայ աշուղները երգերում գերազանցապես պահպանել են հայկական միջավայրն ու ազգային նկարագիրը: «Բայց հետաքրքիրն այն է, որ նույնիսկ օտար լեզուներով հորինված երգերում հայ աշուղները պահպանում էին իրենց ազգային դեմքը»², - նշում է աշուղագետ բանասեր Հ. Սահակյանը: Միևնույն ժամանակ անժխտելի է, հարկավ, Արևելքի պարսկա-արաբականի և հետագայում թուրքականի ազդեցությունը հայկական աշուղական երգարվեստի

¹ Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. III, Երևան, 1962, էջ 714:

² Հայ աշուղներ, XVII - XVIII դդ., կազմ. Հ. Սահակյան, Երևան, 1961, էջ 19:

վրա, թեև այն կրել է հիմնականում ձևական բնույթ: Խնդիրը վերաբերվում է առավելապես օտարալեզու եզրերի գործածելիությանը (կադապարներին):

Աշուղագետ, երաժշտագետ Ն. Թահմիզյանի տեսակետն ավելի որոշակի է. «... հայ աշուղների կիրառած տաղաչափական ձևերն օտարոտի ներմուծումներ եւ կամ մինչ այդ գոնէ տարբերակուած տեսքով չկենցաղավարած սկզբունքային նորույթներ չեն եղել հայ մշակոյթի ծիրէն ներս»¹: Ավելին, Ն. Թահմիզյանը վկայակոչելով Խ. Ամիրյանի ուսումնասիրությունն, ընդգծում է, որ արդի խոսակցական գրական թուրքերենում հայերենից փոխառյալ 223 բառերից 25-ը հայ ժողովրդական պարերի անվանումներ են²:

Ն. Թահմիզյանը եկավ ճշտելու, ամբողջացնելու այդ տեսակետը, որն առավելապես պաշտպանում ու քարոզում էր Գ. Լևոնյանը, և որը գրում է. «Աշուղական տաղաչափությունն ուրույն տաղաչափություն է. նրա սկզբնական, մայր ձևերը իրենց կանոններով արաբական և իրանական ծագում ունին: Հետագա դարերում այդ ձևերը, անցնելով մերձարևելյան մյուս ժողովուրդների մեջ - թուրք, ուզբեկ, քուրդ, ադրբեջանցի եւ հայ աշուղներն ընդունել են նրանց չափերն ու կանոնները, մաս ենթարկել որոշ փոփոխությունների, հնարելով նույնպես նոր ձևեր և բարդ ձևեր»³:

Աշուղագետ Ա. Փոլատյանը խորապես գիտակցելով հայ աշուղական երգարվեստի վրա օտար ազդեցությունների հարցի դժվարությունը, գրում է հետևյալը. Երկրորդ՝ [մերժում ենք նրա առաջին պատճառի բացատրությունը, որ բոլոր կարևոր տարրերը «լույս աշխարհ չեն բերված»] որ Մերձաւոր Արեւելքի (Կովկասեան լեռնաշղթայէն՝ Սուէզ, Սեւ ծովէն Պարսից Ծոց, Մար-

¹ *Թահմիզեան Ն. Կ.*, Սայեաթ-Նովան եւ գուսանա-աշուղական երգերաժշտութիւնը, Փասադենա, «Դրագարկ» հրատ., 1995, էջ 49:

² Նույն տեղում, էջ 55:

³ *Լևոնյան Գ.*, Աշուղները և նրանց արվեստը, Երևան, 1944, էջ 87 - 88:

մարայէն Կասալից ծով) ժողովուրդներու երգերուն մէջ՝ հասարակական ընդհանուր գիծ մը կայ ոսկի երիզի մը պէս ցոյցւան՝ որ անկարելի կը դարձնէ վճռական խոսք ըսելու որնէ մեկին ի նպաստ»¹:

17 - 18-րդ դդ. և ապա 19-րդ դ., ըստ աշուղագետ Գ. Լևոնյանի, բուն հայկական միջավայրում ձևավորվել, զարգացել և կենցաղավարել են երեք աշուղական դպրոցներ.

1. Նոր Զուղայի՝ պարսկա-հայկական, 17-րդ դ. պարսկահայ բարբառով,

2. թուրք-հայկական, 18-րդ դ., թուրքերեն և հայերեն,

3. վրացա-հայկական, 18-րդ դ., թիֆլիսի բարբառով:

Հետագա ուսումնասիրություններում Գ. Լևոնյանը նոր անվանումներ է հավելում՝ Շամախի, Դերբենտ, Աստրախան, Կարս, Ղարաբաղ, Զանգեզուր (Ղարաբաղի, Շամախու բարբառով)², բայց դրանք ըստ էության Գանձակի դպրոցին են պատկանում և ազգագրական ու լեզվի-բարբառի առումով առանձին դպրոց չեն ներկայացնում:

Մ. Ղ. Աղայանը աշուղական դպրոցները ներկայացնում է Գ. Լևոնյանից տարբեր անվանումներով. Նոր Զուղայի, Պոլսի, Թիֆլիսի, Գյանջայի, Երևանի և Շիրակի³: Այս դասակարգումը համարում ենք ավելի ճիշտ, բայց թերի: Ըստ որում, Մ. Աղայանը մատնանշում է դպրոցների առավել տաղանդավոր աշուղների անունները. Սաֆար-օղլի, Ղուլ-Արություն (Նոր Զուղա), Արթին, Քեչիշ-օղլի (Պոլիս), Սայաթ-Նովա (Թիֆլիս), Միսկին-Բուրջի (Գանձակ-Կիրովաբադ), Շիրին (Երևան), Զիվանի (Շիրակ-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական):

¹ Փղատեան Ա., Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի, Նիւ-Յորք, 1969, էջ 208:

² Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 41:

³ Աղայան Մ., Հայ գուսանները և գուսանա-աշուղական արվեստը, Երևան, 1959, էջ 14:

Դժվար չէ նկատել, որ թվարկած դպրոցների ցանկից դուրս են մնացել Փոքր Հայքի, Ծոփքի շրջանների ստեղծագործող հայ աշուղները, որոնք իրենց միջավայրում, հանգամանքների բերումով եղել են հայտնի ու սիրված: Մեր ձեռքի տակ եղած նյութը թույլ է տալիս կանգ առնելու Ջեյթունի և Արաբկիրի աշուղական դպրոցների պատմության վրա:

Ջեյթունի աշուղական երգերը տեղական բարբառով կոչվել են ավաչներ: Ավաչները բնութագրվում են ժանրային միօրինակությամբ՝ սրանք դաստաններ են՝ վեպ, պատմություն, գլխավորապես թուրքալեզու. մեզ է հասել նաև մի երգ Ջեյթունի բարբառով: Ջեյթունի աշուղական երգերն ընդգրկում են մեկ դար տևած ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած գեյթունցիների մղած ազատագրական կռիվները ընդդեմ թուրքական բռնապետության: Երգերը պահպանվել են Ջեյթունին նվիրված պատմական, աշխարհագրական աշխատություններում, ինչպես նաև երգերի հեղինակների՝ աշուղների անունները: Ինչպես վկայում են աղբյուրները Ջեյթունի երգերի թուրքալեզու լինելը ընդհանուր քաղաքական պատճառաբանությունից բացի ունի նաև գործնական պատճառ՝ նրանք ըստ ավանդույթի երգվում էին մարտի դաշտում՝ թշնամուն դեմ առ դեմ ¹:

Ջեյթունի պատմությամբ զբաղվողները գրի են առել երգերի որոշ նմուշներ՝ հայերեն թարգմանությամբ, որոնցում հիշատակվում են երգերի հեղինակ-աշուղները. «Ազիզ փաշայի տասթանը» (հեղինակ՝ Ղուլ-Խայալ)², «1780-են սկսյալը» (աշուղ Խալիլ), «Պապիկ փաշայի վրա» (Էլֆագ)³, «Ջեյթունի գովասանքը» (ա-

¹ Ղազիյան Ա., Ջեյթունի երգերը, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, 1969, № 11, էջ 101:

² Ջեյթունցի, Ջեյթունի անցյալն և ներկայն, մ.Ա. Վիեննա, 1900, էջ 84 - 85:

³ Նույն տեղում, էջ 85:

շուղ ֆերրի)¹, այնուհետև նշվում են՝ Ղուլ-Տավուր, Կարապետ Տեր-Հակոբյան և այլք:

Ջեյթունի ազատագրական կռիվների արձագանքը եղել է այնքան մեծ, որ երգեր են ստեղծվել ու երգվել ոչ միայն տեղի աշուղների կողմից, այլև հայ նշանավոր բանաստեղծների՝ Մ. Պեշկեբաշյանի, Ս. Շահագիզի և այլոց կողմից:

Արաբկիրի երգերը աչքի են ընկնում բազմաթեմայնությամբ ու հայալեզու ստեղծագործությունների քանակով: Այս առումով Արաբկիրի աշուղներին կարելի է համեմատել Արևելյան Հայաստանում ստեղծագործող աշուղների հետ, որոնք հորինում էին նաև յուրաքանչյուրն իր ազգագրական շրջանի բարբառով (խոսվածքով): Արաբկիրի աշուղների երգերը համեմատելի են արեւելահայ աշուղների հետ նաև լեզվի ու բազմաթեմայնության առումով:

Սայաթ-Նովայի գրեթե հասակակից Խրիտարն ասում է.

*Գաս մերը սիրելիս սրտիկըս հովես,
Վա՛տես լեկնայ մեռնիմ, անունըս գովես,
Տանիս Խըրիտարը ձեռքըդ թաղես,
Բյնաս հողքիս վրայ լին ու այբ ու սէ²:*

Խրիտարի այս տողերը տանում է ընթերցողին Սայաթ-Նովայի սիրո գմայլելի, կախարդական աշխարհը.

*Սայաթ-Նովեն ասաց՝ արգ անիմ Խանին.
Ղաբուլ ունիմ՝ քու խաթրու ինձ սըպանին.*

¹ *Ջեյթունցի*, նշվ. աշխ., էջ 109 - 115:

² *Փոլատեան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 243:

Հենչանք ըլի, յա՛ր, գաս իմ գերեզմանին, -

Ածիս խողն վըրես ափով, նազանի՛¹:

19-րդ դ. Արաբկիրում ապրել և ստեղծագործել են Սել-Սեֆիլին, Ֆավգին, Շևքիայն, Պրոյենց Առման, որոնց երգերից մեզ հասել են միայն պատահիկներ²:

Թվարկած դպրոցներին պատկանող աշուղների ստեղծագործական սկզբունքները եղել են միևնույնը՝ ընդհանուր արևելյան: Տարբերությունը վերաբերվում է աշխարհագրական հասարակական, քաղաքական ու էթնիկական միջավայրի ու աշուղի փոխհարաբերություններին:

Հայկական մշակույթը հնարավոր չէ տարանջատել աշխարհագրական միջավայրից, ժամանակի քաղաքական, հասարակական իրողություններից: Այդպիսին է հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Ինչպես անվանի երաժշտագետ Մ. Բրուսյանն է դիտարկել և բազմիցս մատնանշել, որ մենք ևս արևելք ենք, հայկական արևելք: Կարևոր ու դժվարագույն խնդիրը գատորոշվելն էր, հատկապես աշուղական երգարվեստի ասպարեզում, որն ինչպես ծագումով, այնպես էլ էությամբ ընդհանուր արևելյան երևույթ է: Ո՞րն է ելքը. «Ելքը մեկն էր, փնտրել ու գտնել հենց արևելյան երաժշտության մեջ հայկականի մայր երակն իր ինքնատիպությամբ ու լեզվական անաղարտությամբ, հենվել ինքնաստեղծին, Ջիվանին ընտրեց այս դժվարին ճանապարհը և քայլեց առաջ՝ ականջալուր ազգայինը զգալու իր աստվածատուր շնորհին, ազնիվ ճաշակին, երաժշտական նրբին հոտառությանը: Այդ երակը հայ գեղջուկ երգն էր, և որին նա ապավինեց: Ջիվանին զարկ տվեց ինքնուրույն, հեղինակային հորի-

¹ *Սայաթ-Նովա*, Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց Մ. Ս. Հասրաթյան, Երևան, 1959, էջ 29:

² *Փղատեան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 223 - 224:

նումներին՝ հնարավորություն տալով իրեն, երաժշտական վառ երևակայությամբ ու բնատուր տաղանդով ստեղծելու սեփական երաժշտական լեզու՝ հայ երգի ազգային ինքնատիպության շրջանակներում»¹:

Տվյալ աշխատության խնդրից դուրս է հայ աշուղական երգարվեստի նախաջիվանյան և Ջիվանու ու նրան հաջորդող նրա հիմնադրած դպրոցի երաժշտա-մեղեդային ակունքների քննությունը: Մեր խնդիրն է աշուղի ստեղծագործությունների, այդ թվում՝ անհայտ ու անտիպ երգերի, որոնք նրա ժառանգությունն են կազմում, բանասիրական քննությունն ու բնութագրումը: Բայց հարկ համարեցինք մեջբերել Մ. Բրուսյանի վերոհիշյալ կարծիքը, անհրաժեշտ համարելով լրացնել այն: Խոսքը վերաբերում է Ջիվանու ողջ ժառանգությանը:

Ուսումնասիրելով Ջիվանու երգերի երաժշտությունը, վերլուծելով նրա մոտեցումները, ակնհայտորեն պարզ է դառնում, որ նա հիմնվել է հայկական ժողովրդական և հոգևոր երաժշտության հզոր հիմքերի վրա, որով շատ կարևոր մի քայլ արվեց հայ աշուղական երգարվեստի պատմության մեջ. վերջնականապես և բացարձակապես ազգայնացվեց հայ աշուղական մեղոսը, հաստատվեց ազգային լինելու իրողությունը:

Հայտնի է, որ աշուղական երգերն ստեղծվում էին արևելյան լադերով և արևելյան մտածողությամբ: Բայց քանի որ երգերը հայերենով էին երգվում, ուստի այդ երգերում առկա էր հայկականությունը, թեև դրանք խառն էին և զուգահեռաբար զարգացող: Ջիվանին դրանք վերջնականապես ազգայնացրեց: Մի հանգամանք, որ հիմք է տալիս Ջիվանուն համարելու աշուղական արվեստի Կոմիտաս:

¹ *Բրուսյան Մ.*, Ջիվանու երաժշտական լեզվի ժողովրդական ակունքները, Աշուղ Ջիվանու ծննդյան 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 55:

Աշուղական երգարվեստը ծնունդ է առել մի միջավայրում, որը հագեցված էր հայ ժողովրդական երգ-երաժշտությամբ ու հայ հոգևոր-եկեղեցական երգի հարուստ ավանդական ստեղծագործություններով: Ինչպես նշվել է հայ որոշ աշուղագետ-բանասերների կողմից (Մ. Մկրյան, Գ. Հակոբյան, Շ. Գրիգորյան) մի կարևոր հանգամանք, որը վճռական ազդեցություն է գործել աշուղական երգարվեստի ազգային դիմագծի վրա:

Վերը կանգ առանք աշուղական դպրոցների գոյության հակիրճ պատմության վրա, մասնավորապես նշեցինք, որ նշված դպրոցների աշուղները ստեղծագործել են մեծ մասամբ թուրքերեն և այլ լեզուներով: Սակայն ասել, թե բացարձակապես այդպես է՝ ճշմարտության դեմ մեղանչած կլինենք: Յուրաքանչյուր աշուղ ստեղծագործել է նաև իր ազգագրական միջավայրում ընդունված, գործածվող բարբառով, խոսվածքով: Այսպես, Նոր Զուղայի դպրոցի աշուղները ստեղծագործել են պարսկահայ բարբառով, թուրքահայ աշուղները՝ արևմտահայ, Թիֆլիսիներ՝ թիֆլիսահայ, Շիրակի աշուղները՝ Կարնո, Գանձակի՝ Ղարաբաղի, Շամախու, Երևանի աշուղները՝ արարատյան: «Այս շրջանի [19-րդ դ. առաջին կես] աշուղական երգերը խայտաբղետ էին իրենց լեզվով: <...> Բայց դարի կեսերից նրանց համար հիմնականը դառնում է հայերենը, թեև այստեղ էլ միասնություն չկար»¹: Ահավասիկ մի նմուշ պարսկահայ աշուղ Տեր Կարապետի (1814 - 1897 թթ.) երգից.

Երթանք մեր ճերմակ օթաղն,

Վեր դնենք գինու թաբաղն,

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 642:

*Խմենք գինին կանչենք տաղն,
Ընեն համնաֆաս ինձի խետ¹:*

Հայ երգը կրոնի, լեզվի և գրի հետ միասին ազգապահպանման կարևոր գործոններից է: Տարանջատ, միմյանցից գրեթե անկախ գոյություն ունեցող աշուղական երգը չէր կարող ծառայել ազգապահպանման գործին, գերազանցապես մայրենի լեզվով գիտակցաբար ստեղծագործելու առաջնության պատիվը պատկանում է մեծահամբավ Սայաթ-Նովային: Բայց Սայաթ-Նովան հորինել է Թիֆլիսի բարբառով: Աշուղ Շիրինի (Հովհաննես Կարապետյան, 1827 - 1856 թթ.) որոշ երգերի լեզուն ավելի մոտ է հայ նոր գրական լեզվին:

*Այգեպան, ի նչ ես անում, շամբը բուրաստան չի ըլնի,
Օձի որքան գեղեցիկն ըլի՝ սիրական չի լինիլ,
Կատուին ուտացնես օրը հազար նազ ու նամաթ,
Տիրասեր ու բարեսիրտ, հայտ է՝ իբր շան, չի լինիլ²:*

Շիրինի դպրոցի աշուղները դեռ շարունակում էին հորինել մեծ մասամբ թուրքերեն լեզվով, որը հետզհետե սկսեց իր տեղը զիջել հայերենին:

19-րդ դ. առաջին տասնամյակներում Արևելյան Հայաստանի Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ անցնելը մեծ նշանակություն ունեցավ: Բանն այն է, որ հազարավոր հայեր Պարսկահայաստանից ու Արևմտյան Հայաստանից տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստան, բերելով իրենց հետ այլևայլ ար-

¹ Մինասեան Լ. Գ., Փերիայի հայ աշուղները, Թեհրան, 1964, էջ 99:

² Տե՛ս՝ Շ. Գրիգորյան, Հայ աշուղական գրականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 203:

հեստների, ինչպես նաև աշուղական երգարվեստի արդեն իսկ կայունացած դպրոցների ավանդներ¹: Սակայն այդ իրողությունը պետք է գերազնահատել:

«Սայեաթ-նովա» աշխատության հեղինակ Հ. Զավրիյանը վկայակոչելով Շոպենին նշում է, որ՝ «Երևանի խանությունը Ռուսաստանին միացնելիս այնտեղի արձանագրած 96 աշուղներից 85-ը հայեր էին»²:

19-րդ դ. երկրորդ կեսին հայ հասարակական կյանքը համակված էր Ռ. Պատկանյանի մարտաշունչ բանաստեղծություններով, Խ. Աբովյանի, Րաֆֆու վեպերի հայրենասիրական գաղափարներով: 1852 թ. Մոսկվայում լույս էր տեսել և բարձր գնահատականի արժանացել Գ. Ախվերդյանի «Գուսանքը» («Սայաթ-Նովան»), Գամառ-Քաթիպայի «Ազգային երգարան հայոց» (1856 թ., Ս. Պետերբուրգ) Ոսկան Տեր-Գևորգյան Հովհաննիսյանցի «Նոր քնար Հայաստանի» երգարանները (1856-1859 թթ., Մոսկվա), այնուհետև Մ. Միսնասարյանցի «Քնար հայկական» ժողովածուն (1868 թ., Ս. Պետերբուրգ), որոնցում գետեղված էին մեծ թվով աշուղական երգեր, հեղինակների վերաբերյալ կենսագրական բնույթի տեղեկություններով հանդերձ: Հայ հասարակական կյանքում որոշակի դրական վերաբերմունք էր ձևավորված աշուղական երգարվեստի, այն ստեղծող կրող ու կիրառողների՝ աշուղի կերպարի հանդեպ: Սակայն կար մի խոչընդոտ, որը արգելակում էր աշուղական երգի մատչելիությանը՝ լեզուն էր: «Այստեղ պարզուեց, որ ոչ թե համը թուրքերենի մեջն է, այլ եղանակների. թուրքերեն բառերը, որ շատերը չէին էլ հասկանում,

¹ *Պորգարյան Կ.*, Շիրակի հայ աշուղները, Երևան, 1986, էջ 4:

² *ՎԷՄ*, 1933, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Յովհաննէս Զաւրիեան, «Սայեաթ-Նովա», էջ 33, ծանոթ.:

շատ անպէտք, համարձակ ու սիրո երգեր են եղել արեւելեան տռփական բնավորութեամբ»¹:

19-րդ դարում, մինչ Ջիվանու հանդես գալը, աշուղները շարունակում էին իրենց երգերը հորինել մեծ մասամբ թուրքերէն լեզվով: Խոսքը հատկապէս վերաբերվում է Շիրակի աշուղներին: Ջիվանին նույնպէս իր ստեղծագործական կյանքի արշալույսին հորինել է թուրքերէն: Արեւելահայ գրական լեզուն այդ ժամանակաշրջանում իր հաստատման գործընթացի շրջանակներում էր: Այն ամրապնդվեց ու զարգացավ արեւելահայ գրականության ջգերում: Հայ ժողովուրդն ապրում էր ազգային զարթոնք ու ինքնահաստատման գաղափարի վերելք, իսկ արեւելահայ գրական լեզուն իր դրսևորումներով պէտք է նպաստեր և նպաստում էր այդ գործընթացին: Աշուղական երգը նույնպէս այս գործընթացի մեջ էր հանձին աշուղ Ջիվանու:

Ջիվանին ոչ միայն իր ժամանակի ծնունդն էր իբրև ստեղծագործող, այլև ինքը ևս որոշակի ազգանպաստ ազդեցություն էր թողնում արթնացող, իր ազգային արժանապատվությունը գիտակցող հայ հասարակության, հայ ժողովրդի վրա:

1871 թ. Ջիվանին հաստատվում է աշուղների ոստան Ալեքսանդրապոլում: Նրա հիմնական նստավայրը Տալոյանների սըրճարանն էր: Այս ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլում գործում էին երեք մեծ սրճարաններ. Տալոյանների, Հայկազունիների և Կուզիկենց²: Այս սրճարաններն ունեին իրենց մշտական աշուղ-երգիչների խմբերը, այստեղ էին հանգրվանում ու ելույթ ունենում դրսեկ աշուղները:

¹ *Գրասէր [Գ.Լևոնյան]*, Հայկական այժմեան քնարերգական բանահիւսութիւնը եւ աշուղ Ջիւանին, Հանդէս գրականական և պատմական, Մոսկվա, 1896, էջ 299:

² *Մեղքոսյան Կ.*, Արիւստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեհինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պր.6, Երևան, 1974, էջ 230:

Ալեքսանդրապոլի աշուղների երգացանկի լեզվի ու ոճի վերաբերյալ հետաքրքիր վկայություններ կան ժամանակի մամուլի էջերում: «Գործածական էին այստեղ առհասարակ տաճկերեն երգերը՝ իսկ այժմ նորերի մէջ սովորական են հայերեն երգերը Կ.Պոլսո և Տիֆլիսու: Աշուղները սրճարաններում («ղահվեքում») միշտ տաճկերեն են երգում, այնպես և հարսանիքներում. և ժողովուրդը մեծ ըղձով լսելիք է մատուցանում նրանց», - գրում է Հովհ. Խոջայանցը¹ «Գյումրի» հոդվածում²: Հոդվածագիր Խոջայանցին կտրուկ առարկում է նույն Ալեքսանդրապոլից մի այլ թղթակից. «...Ալեքսանդրապոլը երբ ունեցել է իր մէջ թատրոն (շնորհիվ յարգոյապայտի Սիւնեցի Ալեքսանդրի Մելիք-Հայկազեան) և երբ թնդացրել թատրոնական բեմի վրայ ազգային երգերի արծագանքը, հենց այն օրից Ալեքսանդրապոլու աշուղները սկսել են երգել Հայերեն, որովհետև հասարակությունը այդ մասին ավելի սէր և համակրութիւն է ցույց տալի»³: Նույն և հաջորդ համարում հոդվածագիրը ներկայացնում է Զիվանու տասնմեկ երգերը: 25-ամյա Զիվանին 1871 թ. արդեն անուն հանած հեղինակություն ու հարգանք վայելող աշուղ էր: Շեշտենք, որ Ալեքսանդրապոլից սկսվում է աշուղ Զիվանու հաղթական երթը:

Զիվանու շրջադարձային նշանակություն ունեցող դերակատարմանը բացառիկ ձշմարիտ գնահատական է տվել որդին՝ Գարեգին Լևոնյանը: «Ինչպես մի կռուի ժամանակ, երբ հակառակորդի այս կամ այն կողմը թուլանում է ու սպառնում է վտանգ, երբ առաջաւորի ընկնելով նոր ուղեցոյցի պահանջ է զգացվում, այդպես էլ մեռած Սայաթ-Նովի և Շիրինի թուլացած

¹ Խոջայանց Հ., Գյումրի, «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ 7, էջ 346:

² Զիվանին Հ. Խոջայանցին է նվիրել «Խելքի աշեցեք» երգը («Զիվանու քնարը», Երևան, 1959, էջ 511 - 513):

³ Մատինյանց Կ., Բանաստեղծ և հիւսվածք Զիվանի, «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Է, էջ 415:

ու միմեանցից անմիաբան ցրուած ոյժերին հարկավոր էր մի նոր մարդ, որ գործի գլուխ անցներ, հավաքէր ցրուած ոյժերը, սէր եւ հոգի ներշնչէր ու մեծ ոյժով տապալէր թշնամուն: Այդ եղաւ Զիվանին ու տարաւ փառաւոր յաղթանակը կոպիտ ու դարաւոր թշնամու - թուրքերէնի դէմ»¹:

Մայրենի լեզվի կատարյալ իմացության, չենք խոսում աշուղական երգարվեստի կանոններին տիրապետելու և հմուտ կիրառելու մասին է վկայում աշուղի սկզբնական շրջանի ստեղծագործություններից «Ով սիրտ իմաստության...» սկզբնատողով երգը, որի մի քառատողը ստորև բերվում է.

*Կատարյալ վարք, հանդարտ անուն ունեցող,
Ուղիղ կրոն, ազգի արյուն ունեցող՝
Բաղդ ու շնորհք, գեղեցկություն ունեցող,
Մարդուն թագավորից պակաս չեմ ասի՝*

1871 թ. Զիվանին հաստատվելով Ալեքսանդրապոլում՝ անմիջապես մխրձվում է հայաշատ, ազգային-հասարակական խընդիրներով, հոգսերով ապրող քաղաքի կյանքի հորձանուտը:

Վերը նշվեց այն մասին, որ հայ հասարակությունը ընդհանրապես դրական վերաբերմունք ուներ աշուղական արվեստի, աշուղի անձի, դերի հանդեպ: Հրատարակված ժողովածուները, դրա ապացույցն են: Նույնը նաև ժամանակի մամուլի էջերում լույս տեսած աշուղական երգերն ու աշուղների վերաբերյալ տեղեկությունները³: 19-րդ դ. 70-ական թվականներին հանդես եկող հայ գրողները իրենց անվանում էին աշուղ՝ ժողովրդի ծառա

¹ Ազգագրական հանդես, գ. X, Թիֆլիս, 1903, էջ 68:

² «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Ը, էջ 473:

³ Սահակյան Հ., Հայ աշուղներ. XVII - XVIII դդ., Երևան, 1961, էջ 372 - 377:

«խալխի նոքյար»: Բանաստեղծ Ռ. Պատկանյանը տպագրվում էր աշուղ Կարապետ մականունով¹, Պ. Պռոշյանը՝ Սոս²: Ղ. Աղայանը «Հարություն և Մանվել» վեպի կառուցվածքում ներկայացնում է երկու աշուղի մրցման մի գեղեցիկ դրվագ³:

«Մի խոսքով, աշուղը ժողովրդի ժամանակագիրն է ու արձագանքը», - իրավամբ գրում էր Գ. Լևոնյանը⁴ աշուղի դերի ըմբռնման ու բնորոշման կապակցությամբ, մի բնորոշում, որն ավելի ընդգծեց աշուղ Ջիվանու և նրա՝ ազգային աշուղական դպրոցի քաղաքացիությունը:

Մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը Ջիվանուն նվիրված բանաստեղծության մեջ իրեն անվանում է «աշղղ Հովհաննես»: Ավետիք Իսահակյանն իր սիրած երգերի մի շարքն անվանել է «Աշուղի խաղեր»⁵ և այդ վերնագրի տակ էլ տպագրել իր բոլոր ժողովածուների մեջ («Աշղղի խաղեր»)⁶: Տարիներ անց բանաստեղծը չի հրաժարվել իր «աշուղ» կոչումից, ստեղծագործությունները վերնագրելով «Դադարկյուն աշուղի բայաթիներից»⁷, իսկ հայդուկային բանաստեղծություն-երգերը ստորագրել է՝ Հայ-Գուսան ծածկանվամբ: Ա. Իսահակյանը ծնվելով ու իբրև անհատ ձևավորվելով աշուղների ուստանում՝ Գյումրիում կրել է աշուղական երգարվեստի զգալի ազդեցությունը: Նա, ինչպես նշում է Լևոնյանը իր հուշերում, ծանոթ է եղել քաղաքի նշանավոր աշուղների երգերին, մասնավորապես Ջիվանու, նրա որդիների հետ անձնական մտերմություն է ունեցել⁸: Հատուկ վերա-

¹ *Լևոնյան Գ.*, Երկեր, Երևան, 1963, էջ 489 (ծան.):

² Նույն տեղում. «Վերջինիս 16 երգերը «Սոս» ծածկանունով տպագրվել են 1876 թ. «Սոխակի» 3-րդ համարում» (Գ. Լևոնյան, Երկեր, Երևան, 1963, էջ 489):

³ *Աղայան Ղ.*, Ընտիր երկեր, Երևան, 1956, էջ 537-540:

⁴ *Լևոնյան Գ.*, Երկեր, Երևան, 1963, էջ 27:

⁵ *Լևոնյան Գ.*, Հուշեր, Երևան, 1959, էջ 109:

⁶ *Իսահակյան Ա.*, Երկերի ժողովածու, հ.1, Երևան, 1973, էջ 391, 392:

⁷ Նույն տեղում, էջ 405 - 406:

⁸ *Լևոնյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 108 - 114:

բերմունք է ունեցել Ջիվանու նկատմամբ Հովհաննես Թումանյանը: Նրա «Իմ սիրած երգիչ աշուղ Ջիվանուն» ստեղծագործությունը, գրված 1892 թ., կարծես հաստատում, կանխորոշում է երկու մեծ հայերի ներքին հոգեկան կապն ու հոգեհարազատությունը.

*Միրէ՛լի Ջիվան, ընկերդ իմ հոգու,
Մարդկային սիրտը հասկանում ես դու,
Եվ քո ձայները երգիդ հարազատ,
Լի են հուզմունքով անկեղծ և ազատ...
Երբ հարենիքն է քո երգում խոսում,
Կամ նրա վհատ որդին արտասւլում,
Զարթնում է իմ մեջ խոր վիրավորված
Հպարտությունը իմ հզոր նախնյաց...
Բայց, ասա՛, ինչո՞ւ դու սեր երգելիս
Ինձ վերա տանջող թախիծ է զալիս¹:*

*

¹ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1969, էջ 106:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶԻՎԱՆԻ

(Կենսագրական ակնարկ)

Հայ աշուղական երգարվեստի ազգային դպրոցի տաղանդավոր ներկայացուցիչ, մեծանուն Զիվանին՝ Սերովբե Ստեփանի Բենկոյանը (Լևոնյանը), ծնվել է 1846 թ. Զավախքի Կարծախ գյուղում, ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Բասենից գաղթած Բենկոյենց Գասպարի նահապետական ընտանիքում:

Ապագա մեծ աշուղը գրաճանաչություն է սովորում գյուղական վարժապետի մոտ. սովորում է գրել-կարդալ: Ուսման, երգի ու երաժշտության հանդեպ սերը նրա մեջ արթնանում է շատ վաղ: Նա հետաքրքրությամբ, ուշադրությամբ է լսում Կարծախ այցելած շրջիկ աշուղների երգն ու զրույցը: Նրա հոգում հետըզ-հետե ամրապնդվում է աշուղ դառնալու ցանկությունն ու երագանքը և ինքն էլ սկսում է երգեր հորինել: Համագյուղացի աշուղ Սիային, որին սև լինելու պատճառով կոչում էին Ղարա-Ղազար, նկատում է պատանու հակումներն ու սերը, համաձայնվում է վերցնել իրեն աշակերտ:

Զիվանին Սիայուն աշակերտում է հինգ տարի: Սովորում է ու հմտանում աշուղական երգարվեստի մեջ: Նրա բնատուր շնորհքն ու գեղեցիկ ձայնը նպաստում են, որ նա շուտով սովորում է սազ նվագել, տիրապետում է աշուղական արվեստի նրբություններին ու յուրահատկություններին, հորինում է, երբեմն էլ գերազանցելով նաև իր վարպետին: Ընդունված կարգի համաձայն աշուղ Սիային նրան հինգ տարի անց շնորհում է աշուղի կոչում և աշուղի անուն՝ Զիվանի*:

* Ըստ Գ.Լևոնյանի՝ ապագա աշուղին Զիվանիկ է կոչել հայրը (տես Ա. Սահակյան, Հայրենաշունչ քնար, Երևան, 1965, էջ 13): Զիվանին ապագայում իր

Աշխատանքի բերումով 1864 թ. Ջիվանին հորեղբոր հետ գնում է Թիֆլիս, ապա Ալեքսանդրապոլ: Թիֆլիսը գեղջուկ պատանուն գերում է իր արտաքին փայլով ու շքեղությամբ, Ալեքսանդրապոլը հետաքրքրում ու գրավում է՝ իբրև աշուղների կենտրոն: Այստեղ ապրող ու ստեղծագործող աշուղների մասին նա լսել էր Կարծախ այցելած աշուղներից: Եվ ահա Թիֆլիսից դարձյալ աշխատանքի բերումով Ալեքսանդրապոլ հասած Ջիվանին հայտնվում է Տալոյանների սրճարանում և, հաղթահարելով շփոթությունն ու հուզմունքը, ընդառաջելով ներկաներին, երգում է իր հորինված երգերը և գովասանքի արժանանում սրճարանում ներկա գտնվող աշուղների կողմից:

Թիֆլիսն ու Ալեքսանդրապոլն անհետևանք չեն անցնում: Ջիվանին ավելի է ոգևորվում, նրա բնատուր ստեղծագործական ձիրքն ավելի կազմակերպված դրսևորում է ստանում: Հենց այս տարիներին Ջիվանին ծանոթանում է Կարծախ այցելած նորբայագետի աշուղ Սազայու հետ, որի համատեղ աշխատելու առաջարկը նա ընդունում է¹: Եվ երկու երիտասարդ աշուղները սկսում են միասին հանդես գալ: Նախ և առաջ նրանք հանգրվանում են Թիֆլիսում, ելույթներ ունենում վանեցի Կարապետ Սոնանյանցի սրճարանում: Կարճ ժամանակաշրջանում նրանք անուն ու հռչակ են ձեռք բերում:

Թիֆլիսում Ջիվանին մնում է մեկ տարի: Արդեն անուն հանած աշուղ Ջիվանուն Տալոյան եղբայրները հրավիրում են Ալեքսանդրապոլի իրենց սրճարանում երգելու: 1868 թ. Ջիվանին, հավանաբար Սազայու հետ, տեղափոխվում է ու հաստատվում

ստեղծագործություններում հանդես է եկել նաև Սրապ (Սերովբե), Վարոս անուններով, ընդգծելով անվան հայկականացումը: Մինչդեռ աշուղները, ըստ կարգի, անուն էին ընտրում կամ շնորհիվում էր մասնագիտության, զբաղմունքի, բնավորության, ծագման բնույթից ելնելով, սակայն պարսկերեն, թուրքերեն լեզուներով, օրինակ՝ Ջարգյար (ոսկերիչ), Շիրին (քաղցր), Քեշիշ օղլի (տերտերի տղա) և այլն:

¹ Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 22 - 23:

Ալեքսանդրապոլում: 1871 թ. նա արդեն սեփական խումբ ուներ և մշտապես ելույթներ էր ունենում Տալոյան եղբայրների սրճարանում¹:

1872 թ. Ջիվանին ամուսնանում է սրճարանատիրոջ՝ Հովհաննես Տալոյանի դստեր՝ Աշխենի հետ: Նրանք ունենում են վեց զավակ, այդ թվում՝ հրատարակիչ-խմբագիր, աշուղագետ, մատենագետ, արվեստի վաստակավոր գործիչ Գարեգին Լևոնյանը (1872 - 1947) և քաղաքական, հասարակական, ազգային գործիչ Պարույր Լևոնյանը (1884 - 1933):

Այնուհետև Շիրակի կենտրոն Ալեքսանդրապոլը դառնում է աշուղ Ջիվանու երկրորդ հայրենիքը, այն նպաստում է նրա ստեղծագործական կարողությունների զարգացմանը, աշուղական երգարվեստի վերաբերյալ նրա ծրագրերի իրագործմանը: Այստեղից է սկսվում նրա երգի հաղթական երթը Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Ռուսաստանի, Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ բնակավայրերը:

Ջիվանու և աշուղ Սազայու համագործակցությունը որոշակի դեր է խաղացել Ջիվանու ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում: Որոշ տվյալների համաձայն նրանց համատեղ ելույթները սկսվել են հավանաբար 1866 - 1867 թթ.: Հայտնի է, որ Ջիվանին Ալեքսանդրապոլ է տեղափոխվել 1868 թ.՝ Սազայու հետ, թե առանց Սազայու, հայտնի չէ: Աշուղագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Շ. Գրիգորյանի կարծիքով նրանց համատեղ գործունեությունը տևել է մոտ տասը տարի՝ 1867 - 1874 թթ.: Ի հաստատումն իր ասածի Շ. Գրիգորյանը բերում է Սազայու՝ 1884 թ. ապրիլի 17-ին հեղինակած «Ո՛վ Ջիվան» երգը.

¹ Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25 - 26:

Տասը տարին լրացավ չունեն մեկ նամակ, ո՛վ Զիվան,
 Եթե ճոխաբան չկար, գոնե հասարակ, ո՛վ Զիվան
 Մեկ նայիր պանդուխտներին, ի՞նչն է նորանց մխիթարիչ,
 Բացի նամակն ի՞նչ ունեն սիրո հիշատակ, ո՛վ Զիվան,
 Մեր բաժանման պատճառն ի՞նչ էր, հոգովդ արդար դատե,
 Գուցե իմ մեղքս լինի, ես չեմ հակառակ, ո՛վ Զիվան,
 Երկու բարեկամ սրտերը երբ որ իրար հանդիպան,
 Էլ նրանց համար ինչ պետք է լույս, արեգակ, ո՛վ Զիվան,
 Ես կարոտության ցավակից գիշեր-ցերեկ քուն չունեմ,
 Առաքե ինձ մխիթարիչ քո փոխանակ, ո՛վ Զիվան,
 Չես լինում դու Սազայուս, երբեք ցավակից չես լինում,
 Թող մնամ ես մշտական թշվառության տակ, ո՛վ Զիվան¹:

Զիվանու և Սազայու բաժանության պատճառը անհայտ է, երգն էլ միայն անորոշ ակնարկներ է պարունակում:

Ալեքսանդրապոլը Անդրկովկասի հայաշատ, հայաշունչ ու հայախոս քաղաքներից էր: Երբ Զիվանին հաստատվեց այնտեղ, քաղաքում գործում էին դպրոցներ, որտեղ ուսուցչություն էին անում արդեն համբավ ու հեղինակություն ձեռք բերած գրողներ ու հասարակական գործիչներ Ղազարոս Աղայանը, Հայրապետ Ղուկասյանը, Գաբրիել Հովհաննիսյանը (Քաջբերունի), Սարգիս Բեկնազարյանը և այլք²: Ալեքսանդրապոլում ներկայա-

¹ Գրիգորյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 228:

² Աշուղ Զիվանի, Երգերի ժողովածու, ներածական տեսությամբ, ծանոթագրություններով և խմբագրությամբ Գաբրիել Լևոնյանի, առաջաբան՝ Գ. Վանանդեցի, Երևան, 1936, էջ 19:

ցումներ էին տրվում¹, իսկ սրճարաններում տեղի էին ունենում Շիրակի աշուղների ելույթներ ու մրցումներ: Քաղաքում (ուր գործում էին երեք սրճարաններ՝ Տալոյենց, Կուզիկենց, Հայկազունիենց) ու Շիրակի գյուղերում ապրում ու ստեղծագործում էր շնորհալի աշուղների մի բույլ²: Հայերեն լեզվով երգերը, մասնավորապես աշուղականը, կենցաղում թուրքերենի հետ միասին սովորական էին³:

Ընդունելի չէ այն կարծիքը, իբր աշուղները անուսում, խեղճ, նաև անձիրք անհատներ են եղել: Սայաթ-Նովան իր ժամանակին ասել է. «Գիր սիրե, դալամ սիրե, դավթար սիրե»⁴: Զիվանին տակավին երիտասարդ, նույն միտքը հաստատում է մի տեսակետ, որ նա բազմիցս արտահայտել է մի շարք երգերում.

*Աշխատասեր, լուսավորված ազգը կապրի շարունակ,
Լուսավորված ազգը կապրի շարունակ, շատ ժամանակ,
Ազգը կապրի շարունակ, շատ ժամանակ՝ զերդ արեգակ,
Շարունակ, շատ ժամանակ՝ զերդ արեգակ՝ լույծ անխաբան*⁵:

Թիֆլիսում կարճատև գործունեության ընթացքում Զիվանին հետաքրքրությամբ հետևում էր հասարակական կյանքում հայ ժողովրդի ճակատագրին ամնչվող իրադարձություններին, փորձում էր կարդալով գիտելիքներ ձեռք բերել, հարստացնել, ինչո՞ւ չէ, նաև իր բառապաշարը: Տեղափոխվելով Ալեքսանդրապոլ նա իր բնական ընդունակությունների ու աշխատասիրության շնոր-

¹ Մատինյանց Կ., Բանաստեղծ և հիւսվածք Զիվանի, «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Է, էջ 415:

² Պուրգարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 4 - 8:

³ Նույն տեղում:

⁴ Սայաթ-Նովա, նշվ. աշխ., 1959, էջ 28:

⁵ Աշուղ Զիվանի, Անհայտ երգեր, (այսուհետև՝ ԱԶՍԵ), աշխատասիրությամբ՝ Թովմաս Պողոսյանի, Երևան, 2009, էջ 257:

հիվ կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ ժամանակի կրթված ու զարգացած մարդկանցից մեկը: Թիֆլիսից նա բերել է տալիս նոր լույս տեսած գրքեր, թերթեր, իսկ Ալեքսանդրապոլում նոտագրության դասեր առնում Հովհաննես անունով երաժիշտից, որին երգ է նվիրել.

*Գեղեցիկ ձայնավոր, հարգելի դպիր,
Ընդունե այս երգը իբր մեծ խնդիր,
Անունդ կխոսես ամենայն երկիր,
Որտեղ որ գտնվիմ հատուկ, ես ներկա¹:*

Զիվանու ինքնակրթությանը զգալի չափով նպաստում էին նրա լայն կապերը, ծանոթությունները ժամանակի մտավորականության ներկայացուցիչների հետ ինչպես Թիֆլիսում, այնպես էլ՝ Ալեքսանդրապոլում: «Որպես բնական խելքի, լայն մտահորիզոնի, խոր տրամաբանության և նուրբ ընկալումների տեր երգիչ-բանաստեղծ, նա քաջածանոթ է եղել մեր ժողովրդի ավանդական և գրավոր պատմությանը, գրականությանը, մեր անցյալի կուլտուրային, լավ է իմացել հայկական ու հունական դիցաբանությունը, տեղյակ է եղել հունա-հռոմեական դասական գրականության անմահ հուշարձաններին, տիրապետել է գուսան-բանաստեղծական չափածո խոսքի կառուցման ձևերին ու կանոններին, ազատորեն օգտվել է մեր հին՝ գրաբար լեզվի և նոր-նոր արմատավորվող արևելահայ գինարանից և այդ բոլորը հմտորեն օգտագործել իր ստեղծագործությունների մեջ: Զիվանին քաջածանոթ է եղել և ստեղծագործել է աշուղական տաղաչափության արվեստի բոլոր օրենքներով ու չափերով»²: Նրա երգը

¹ *Զիվանու քնարը* (այսուհետև՝ *ԶԶ*), կազմեց, տեքստը համեմատեց և ծանոթագրեց *Աղասի Սահակյանը*, Երևան, 1959, էջ 687:

² Նույն տեղում, էջ 28 - 29:

արձագանքել է ժամանակի հայ հասարակությանը հուզող բազմաթիվ խնդիրների:

Ինչպես վերը նշվեց, Ալեքսանդրապոլում հաստատվելուց հետո՝ 1871 թ. Ջիվանին հանդես է գալիս ինքնուրույն խմբով: Իր ստեղծագործական կարողություններով, իր երգերի բազմաթեմայնությամբ ու մայրենի լեզվի կիրառությամբ արհեստակից աշուղների միջավայրում նա մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում: Եվ ահա շատ շուտով նրան ընտրում են իր իսկ ստեղծած արհեստակից աշուղների ընկերության (համքարության) կազմակերպության նախագահ՝ վարպետաց վարպետ: Պահպանվել են Ջիվանու արհեստավորաց գլուխ (ուստաբաշի) ընտրության վավերագիր արձանագրությունները, որոնցից մեկը ներկայացվում է ստորև.

ՀԱՄԱԽՈՍԱԿԱՆ ՎՃԻՌ

1892 ամի 24 րդ օրն փետրվարի, մենք ներքո ստորագրյալներս ասիական երգիչներս Ալեքսանդրապոլ քաղաքի հավաքվածներս, այսօր ժողովում, մեր արհեստականության մեջ կարգապահություն վերականգնելու համար ընտրեցինք մեր միջից արհեստավորների գլխավոր (ուստաբաշի) մեր համաքաղաքացի Սերովբե Ստեփանյան (Լևոնյանին) Ջիվանի և նրա օգնականներ Համբարձում Ադամյանին և Անտոն Անտոնյանցին և մենք պարտավորվում ենք օրենքի բոլոր կանոնների համաձայն հնազանդ գտնվել:

Առ որ ստորագրենք ի.բ. Ալեքսանդրապոլ¹:

¹ Լևոնյան Գ., Աշուղները և նրանց արվեստը, էջ 21 - 22:

Հետևում են 25 ստորագրություն, որոնց մեջ ծանոթ աշուղներ Մկրտիչ Տալյան (Ջամալի), Վարշամ Տրդատյան (Պայծառ), Գրիգոր Տալյան (Շերամ), և Ֆիգահի: Ի դեպ, պահպանվել է արձանագրության նաև ռուսերեն օրինակը:

Արձանագրությունը կազմվել է 1891 թ. փետրվարի 15-ի ընտրության վերաբերյալ: Մինչդեռ Ջիվանին ընտրվել է նաև ավելի վաղ. այսպես, մի այլ վավերագիր՝ կազմված 1884 թ. ապրիլի 18-ին Ջիվանին ստորագրում է «ուստաբաշի Ջիվանի»¹:

Ջիվանու քանիցս արհեստավորաց գլուխ ընտրվելու փաստը վկայում է նրա բարձր հեղինակության մասին, նշանակում է աշուղներով հարուստ նաև՝ անվանի աշուղներով հարուստ Ալեքսանդրապոլը ընդունում և ճանաչում Ջիվանու տաղանդը: Արձանագրության ռուսերեն օրինակի ներքո ստորագրում են 25 աշուղ, որոնց անունները հայտնի են²:

19-րդ դ., հատկապես երկրորդ կեսին, երբ Ջիվանին հաստատվեց Ալեքսանդրապոլում, բավականին աշխուժացել էր այլադավանության քարոզը: Քիչ չէին կաթոլիկություն ընդունողները, կաթոլիկ եկեղեցու հովանուն դիմողները: Քաղաքի հայ առաքելական դասի ներկայացուցիչները պայքարում էին ազգադավ երևույթի դեմ: Ջիվանին բնականաբար չէր կարող անտարբեր մնալ ազգը պառակտող այդ երևույթի հանդեպ: Նրա վերաբերմունքը բացահայտ արտահայտություն է գտել մի շարք երգերում: Սակայն մեծ աշուղը մոլեռանդ չի եղել և անկախ դավանանքից գնահատել է ազգային միասնության, ազգային ինքնության գիտակցությունը: Աշուղը ըստ արժանվույն բարձր է գնահատել Ղ. Ալիշանի հայրենամվեր գործունեությունը: «Ծեսով կաթո-

¹ Բանագետ Հ. Գալստյանի անձնական արխիվ:

² *Լևոնյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 22:

լիկ է, բայց հոգով հայ է», - բնութագրում է նրան Ջիվանին¹: Իր ծանոթ Ալեքսանդր Արարատյանի, կաթոլիկ, բայց քաղաքում հեղինակություն վայելող («Անի քաղաք նստեր կուլա» երգի հեղինակ²), մահվան կապակցությամբ գրել է դամբանական*:

Այսօր էլ իր նշանակությունը, հրատապությունը չի կորցրել Ջիվանու «Սեր» երգը (1886 թ.).

*Ազգավ հայ-կաթոլիկ, բողոքականին
Հուսավորյաններու ատելն իզուր է.
Հարազատ որդիք են Մայր-Հայաստանին,
Մրտերը պաղեցնել-գատելն իզուր է³:*

Ջիվանին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին մասնակից է եղել ոչ միայն իր քնարով: Վավերագրերը վկայում են, որ նա բարեկամական, ընկերական կապեր է ունեցել Ալեքսանդրապոլում կազմակերպված «Բարենպատակ» հայրենասիրական ընկերության անդամների հետ⁴:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի մի արժեքավոր աշխատության մեջ ավելի որոշակի տվյալներ է հաղորդվում Ջիվանու հայրենանպաստ գործունեության վերաբերյալ: 1877 - 1878 թթ. ռուս-

¹ ՋԲ, էջ 173:

² *Լևոնյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 84:

* Ջիվանու կենսագրությունից հայտնի է հետևյալ փաստը, որը վկայում է նրա լայնախոհության մասին: Նա վերցնում է աշուղ Իգիթի պապի՝ «Ֆառմաստն» աշուղ Մալիլի երգերի տետրը և չի վերադարձնում: Ջիվանու որդին, որ տեղյակ էր փաստին, բացատրում է, որ Ջիվանին այն պահում է իր մոտ՝ Մալիլի երգերը տարածելու նպատակով, քանի որ հայ հասարակությունը չէր ընդունում այլադավան աշուղին: Եվ, հիշափի, Ջիվանու միջոցով Ա. Բրուսյանը նույնիսկ ծայնագրել է Մալիլին (ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 614, թ. 36, Ա. Բրուսյան, Ռամկական մրմունջներ, հ. II, Երևան, 2002, էջ 45, 114):

³ ՋԲ, էջ 173:

⁴ *Պարսամյան Վ. Ա.*, Հայ ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1959, էջ 132:

թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Հայաստանում ծայր առած կամավորական շարժման ոլորտում ընդգրկված էր նաև հայաշունչ ու հայաշատ, ռուս-թուրքական սահմանամերձ Ալեքսանդրապոլը: Քաղաքում ընտրվում է հինգ հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով՝ կամավորական խմբերը կազմակերպելու ու նրանց գործունեությունն ուղղորդելու նպատակով: Այդ հանձնաժողովի անդամ է ընտրվում Զիվանին¹:

Ալեքսանդրապոլում 1870-ական թվականներին Զիվանին հիմնադրել է իայ աշուղական դպրոց, որտեղ սաները սովորել են ստեղծագործել մայրենի լեզվով, այլև հայ ժողովրդական ու հոգևոր երաժշտության ավանդները ըստ էության ու հիմնավոր կերպով օգտագործելու, հայեցի երգելու արվեստը, «... որտեղից դուրս եկած աշակերտները (մեծ մասամբ կույր) այժմ հայտնի են այն կողմերում, որպես լավ ածողներ, ինչպես Համբարձում (Համբո), Երվանդ, Անտոն, Խաչատուր, Գարեգին և այլք»²:

Ալեքսանդրապոլում Զիվանին իր շուրջն է համախմբել երիտասարդ աշուղների մի փունջ, ովքեր թեև ստեղծագործում էին աշուղական ավանդական կանոններով, բայց Զիվանու ազդեցությամբ, օրինակով ու հորդորով դառնում են նրա հետևորդները, նրա հիմնադրած ազգային դպրոցի հավատարիմ աշուղները. Զամալին, Խայաթը, Պայծառեն, Աշխույժ (ապարանցին), Մահուբի Գևորգը, Նոր Սոխակը, Հավասին³: Եվ հաջորդ սերունդը, որոնց շարքում ամենաշնորհալիները՝ Շերամը (Գրիգոր Տալյանը), Հավասին, այնուհետև՝ Աշոտը (Դադայան) և այլք:

Զիվանու երգերը տպագրվել են նրա ստեղծագործական կյանքի արշալույսից առ այսօր պարբերական մամուլի էջերում,

¹ Մերսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 2002, էջ 159:

² Լևոնյան Գ., Երկեր, էջ 101, տես նաև՝ Մեղրսյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 231 (ծան.):

³ Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 14:

առանձին ժողովածուներում՝ հաճախ առանց նրա գիտության: Նրան ճանաչում է բերում «Արարատ» ամսագրում լույս տեսած երգերի փունջը¹: Զիվանու երգերի առաջին ժողովածուն հրատարակվել է Ալեքսանդրապոլում², որը լույս տեսնելուց հետո շատ շուտ սպառվում է: Հաջորդ ժողովածուն նույնպես տպագրվում է Ալեքսանդրապոլում³: Այստեղ է հրատարակվում նաև երրորդ ժողովածուն⁴: Այնուհետև նրա երգերը տպագրվում և տարածվում են հայկական միջավայրում՝ Անդրկովկասում ու Հյուսիսային Կովկասում, Արևմտյան Հայաստանում և այլուր: Մեզ հայտնի նրա երգերի վերջին ժողովածուն լույս է տեսել Երևանում 1988 թ.⁵: Զիվանու երգերը թարգմանվել են ռուսերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

1895 թ. Զիվանին ընտանիքով տեղափոխվում է ու հաստատվում Թիֆլիսում, ուր և ապրում է մինչև կյանքի վերջը՝ 1909 թ.: Հաստատվելով Թիֆլիսում նա նպատակ ուներ նյութապես ապահովել ընտանիքը և կարևորը՝ զավակներին լավ կրթություն տալ: Որդիների կրթության, ապագայի վերաբերյալ մտահոգությունը մշտապես զբաղեցրել է մեծ աշուղին, մի հանգամանք, որը տեղ է գտել նաև նրա մի շարք երգերում:

Թիֆլիսում, սակայն, Զիվանին չի կարողանում քիչ թե շատ ապահով կյանք վարել: Կարիքը, չքավորությունը նրան մշտապես հետապնդում են: Նրա երազանքն է եղել ունենալ շնորհք, միտք ու խելք, որ՝ «կրթեմ զավակներս՝ չմտած դագաղ».

¹ «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Ը, էջ 473 - 474:

² Աշըղ-Զիվանու երգերը, Ալեքսանդրապոլ, 1882:

³ Նույնը, 1886:

⁴ Նույնը, 1893:

⁵ Զիվանի, առաքանը գրեց. տեքստը կազմեց և ծանոթագրեց Ա. Վ. Սահակյանը, Երևան, 1988:

*Պատրաստեմ զավակներ ազնիվ ու արդար,
Օգտավետ անդամներ մարդկության համար,
Տե՛ր, տուր ինձի նոր կյանք, տուր ինձի հանճար,
Գուցե արագանան քայլերս դանդաղ¹:*

Կա մի հանգամանք, որ բխում էր նրա վերաբերմունքից
կրթության, ուսման հանդեպ: Իր անուսում լինելը նա պատճա-
ռաբանում էր ընտանեկան միջավայրով: Երգերից մեկում Ջիվա-
նին հետևյալն է ասում.

*Ջիվանս, հասկացա քանի հիմը նոր,
Ավա՛դ, ժամանակս անցկացավ բոլոր,
Ուսում չգիտենալուս ես չեմ հանցավոր,
Հայրըս է պարտական, ես պարտական չեմ²:*

Մեծանուն աշուղի բազմանդամ ընտանիքի նյութական վի-
ճակը այդպես էլ չի բարելավվում, դրա հետ օրեցօր վատանում
է նրա առողջությունը, ավելի թուլանում առանց այն էլ վատ
տեսողությունը:

*Դուք հերիք մեկ կյանքս կերաք,
Դառն, տխուր հանգամանքներ,
Միրտ ծակոտող՝ որպես սլաք,
Երկսայրի սուր, հանգամանքներ...³*

¹ ԱՋԱՆ, էջ 550:

² ՋԲ, էջ 298:

³ ԱՋԱՆ, էջ 205:

1896 - 1900 թթ. (ստույգ ժամանակը հայտնի չէ) Զիվանին տեսողությունը վերականգնելու նպատակով մեկնում է Բուլղարիա՝ Պլովդիվ քաղաք։ Բարեկամների խորհրդով նա գնում է Վիեննա, դիմում մասնագետների, բայց վերադառնում է անարդյունք¹։

Իր քառասունամյա ստեղծագործական կյանքում աշուղ Զիվանին բազմաթիվ շրջագայություններ է ունեցել, հանդես եկել իր խմբով։ Աշուղը հաճախ իր երգերի հորինման ու տեղի վերաբերյալ նշումներ է արել։ Ելնելով պահպանված տվյալներից, նա ելույթ է ունեցել Երևանում, Շուշիում, Գանձակում, Բաքվում, Կարսում, Էրզրումում, Սալմաստում, Դերբենտում, Բաթումում, Փոթիում, Սուխումում, Նովորոսիյսկում, Դրիմի քաղաքներում, Խարկովում, Ռոստովում, Եկատերինոդարում, Արմավիրում և այլն։

Ինքնակենսագրական տարաբնույթ տեղեկություններով հարուստ է աշուղի «Ճանապարհորդական տպավորություններ» խորագրով ստեղծագործությունը, որը նա գրել է 1900 - 1902 թթ. ընթացքում։ Զիվանին պահել է օրագիր, որում օր առ օր գրանցել է տեղի ունեցած արժանահիշատակ դեպքերը, ներկայացրել այն բնակավայրերը, որտեղ երգել է, տեղի ժողովրդի, այդ թվում՝ հայերի վիճակը, կենցաղը, սովորությունները և այլն։ Այսպես, մի գրառումից տեղեկանում ենք, որ աշուղի երեք հոգուց բաղկացած խումբը դուրս է գալիս Թիֆլիսից 1900 թ. օգոստոսի 1-ին։ Խումբը ելույթներ է ունենում Բաթում, Փոթի, Սուխում, Նովորոսիյսկ, Կերչ, Թեոդոսիա, Յալթա, Սիմֆերոպոլ, Սևաստոպոլ, Խարկով, Մելիտոպոլ, Ռոստով, Նոր Նախիջևան քաղաքներում։

¹ Նալչաճեան Յ.Ո., Յուշեր անցեալէն, «Նոր Սեբաստիա» պարբերական (Նյու Յորք), թիւ 94, 1966, սեպտեմբեր, էջ 24։

Նրանց ելույթներն անցել են մեծ հաջողությամբ: Խոչնդոտներ հարուցվել են միայն իշխանությունների կողմից.

*Քյուֆերյանը աշխատեցավ քաջաբար,
Մեր երգելու մասին խնդրեց, չեղավ ճար,
Եկեղեցուն մոտիկ լինելուն համար
Ոստիկանապետից մերժում ստացավ¹:*

Ճանապարհորդության ընթացքում Ջիվանին յուրաքանչյուր քաղաքում հանդիպել է հայերի, հատկապես մշեցի գաղթականների, իր ցավն ու կարեկցանքն արտահայտել նրանց վիճակի, անտուն-անընտանիք կյանքի կապակցությամբ: Բոլոր քաղաքներում դիտարկել է ու արժևորել հայ եկեղեցու, հայ քահանայի, հայկական դպրոցի, ուսուցչի առկայության փաստը, գնահատել դրանց ազգապահպան նշանակությունը օտար ափերում²: Հավելենք, որ շրջագայությունների ընթացքում հատկապես արգասաբեր է եղել նրա քնարը Հյուսիսային Կովկասի Արմավիր հայաշատ քաղաքում:

Նկատենք, որ Ջիվանին մշտապես եղել է ոստիկանության հսկողության ներքո, ենթարկվել է հետապնդումների, արգելվել են նրա ելույթները, բռնագրավել նվագարանը: Ուշագրավ է ոստիկանի մասին հետևյալ երգը.

*Ո՛ւր գնամ, որ չտեսնեմ ես
Անգութ ոստիկանի երես,
Անխղճմտանք և պոտկերես,
Լկտի ոստիկանի երես:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 596:

² Նույն տեղում, էջ 595 - 606:

*Մաստիկ սիրտս զգվել է իմ,
Դիմանալու էլ ուժ չունիմ,
Բարվոք է իմ մահս տեսնիմ,
Քան մի ոստիկանի երես:*

*Զիվանս ճիշտ տեղեկացա,
Բնավ օձի լավը չկա,
Մինչև հիմա ես չտեսա,
Բարի ոստիկանի երես¹:*

Զիվանու խմբի մշտական անդամ, աշուղ Զամալու որդին՝ ժողովրդական արտիստ Շարա Տալյանը, իր հուշերում գրում է. «Մեր թաղամասի ոստիկանապետ Գլեբովը մի հայատյաց մարդ էր <...> Այդ Գլեբովն էր, որ ամիսը մի երկու անգամ բռնագրավում էր Զիվանու խմբակի երաժշտական գործիքները և արգելում աշխատել, պատճառաբանելով, թե աշուղները երգում են ազգային ու հեղափոխական երգեր»²: Այնուհետև շարունակում է. «Արհեստավորներն ու խանութպանները փող էին հավաքում, բանակցում Գլեբովի հետ, կաշառում: Ապա նորից երգում էր Զիվանին»:

Կյանքի վերջին տարիներին Թիֆլիսում Զիվանին ելույթ էր ունենում վանեցի Պետրոս Ասլանյանի սրճարանում, որի ճակատին փակցված էր մի փոքր ցուցանակ. «Սրճարան՝ ուր երգե աշուղ Զիվանին»³: Ցուցանակի առկայության փաստը, նաև սրճարանի հաճախորդների կողմից դրամահավաք կազմակերպելը՝

¹ ԱԶՍԵ, էջ 257:

² Տալյան Շ., Պեպքեր, դեմքեր, մտքեր, Երևան, 1973, էջ 32:

³ Նույն տեղում, էջ 12:

նստիկանապետին կաշառելու նպատակով, ցույց է տալիս, թե որքան սիրված է եղել աշուղը:

Ժամանակ անց՝ Զիվանին իր խմբով տեղափոխվում է ս.Գեվորգ եկեղեցու դիմաց գտնվող Հաշտոնց Գասպարի սրճարանը: Սրճարանատիրոջը դժվարությամբ է հաջողվում Զիվանուն Ասլանյանի «ծեռքից խլել»:¹ «Գասպարի սրճարանը անհամեմատ ավելի ընդարձակ էր, տեղն էլ՝ բանուկ, մարդաշատ: Սրճարանը ամեն օր լեփ-լեցուն էր բազմությամբ»¹: Գասպարի սրճարանի հաճախորդներից է եղել Ժողովրդական հերոս Անդրանիկը²:

Ինչպես ասվեց, 1871 թ. սկսած Զիվանին ունեցել է սեփական խումբ, հիմնականում բաղկացած երեք հոգուց: Հայտնի է, որ նրա խմբի հիմնական անդամներից էր աշուղ Զամալին՝ Զիվանու կնոջ եղբայրը: Երրորդ անդամի մասին, մեր ծեռքի տակ եղած տվյալները վերաբերում են 20-րդ դ. սկզբին: Այդ մասին Զիվանին գրում է.

*Ընկերս մեկն էր, մի լավ վրացի,
Ազգը Ուսուբեկով, անունն Ալեքսի,
Միշտուն թառ նվագող, ծանոթ և երգի,
Գեղեցիկ ածող էր մեղեդի, կազավ*³:

Կյանքի վերջին տարիներին Զիվանու խումբը բաղկացած էր չորս հոգուց. ինքը՝ Զիվանին նվագում էր ջութակ, Զամալին՝ սանթուր, վրացի Ալեքսին՝ թառ, էրզրումցի Հաբուրիկը՝ կլառնետ⁴:

¹ Տալան Շ., նշվ. աշխ., էջ 31:

² Նույն տեղում, էջ 31:

³ ԱԶՍԵ, էջ 595:

⁴ Տալան Շ., նշվ. աշխ., էջ 32:

Զիվանին՝ որպես աշուղ, որպես հայ մարդ, իր կենդանության ժամանակ լայն ժողովրդականություն ու հեղինակություն է վայելել: Պատահական չէ, որ նա քանիցս ընտրվել է վարպետաց վարպետ ուստաբաշի Ալեքսանդրապոլում:

Զիվանու երգերը, ինչպես քանիցս նշվեց, լայն ժողովրդականություն են վայելել ինչպես իր կենդանության ժամանակ, այնպես էլ մեր օրերում: Մեծ էր նրա հմայքն ու հեղինականությունը մասնավորապես երիտասարդության, մտավորականության շրջանում: Նրա մասնակցությունն ու ելույթները հասարակական, մասնավորապես բարեգործական բնույթի հավաքույթներում, համարվել է պատվաբեր¹: Նրա երգը հնչել է Աստրախանից մինչև Երզրում. «Աչըզ Զիվանին մեր ժողովրդական յայտնի երգիչ-բանաստեղծներից մինն է: Նորա երգերից շատերը շարունակ տպագրված են եւ տպագրվում են «Սոխակի» մեջ: Նա, Պ. Զիվանին, իւր խմբով, ուր որ շրջում է՝ թէ՛ քաղաք, թէ՛ գիւղ, թէ՛ շէն, թէ՛ աւան՝ մեծ ազդեցութիւն է անում երիտասարդների և մանաւանդ ուսանող մանուկների վերայ՝ իւր ներդաշնակ երգերով: Մեր քաղաքը, Բագուն էլ պատիւ ունեցաւ անցեալ 1884 թ. Պ. Զիվանուն, իւր խմբով, տեսնելու. և նորա եռանդոտ, և նորա ոգևորող, և նորա ջերմ զգացմունքով լիքը երգերը լսելու և այնպէս սրտով և հոգով ուրախանալու»²:

Ուշագրավ է Արաբկիրի աշուղական երգարվեստին քաջատեղյակ Ա. Փոլատյանի կարծիքը. «Աննըման ծընունդ ես, ազնիւ, գեղեցիկ» Աշուղ Զիվանիի այս գործը «որդեգրուած» արաբկիրցիներու կողմէ, հարսանիքներու եւ խրախճանքներու ընթացքին կ'երգէին ու կը պարէին մեծ եռանդով»³:

¹ *Փափագյան Վ.*, Երկեր, հատ. 2, Երևան, 1953, էջ 23:

² «Սոխակ» լիակատար երգարան, Ս. Պետերբուրգ, 1888, էջ 7 - 8 (ծան):

³ *Փոլատեան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 206:

Զիվանուն բանաստեղծություններ են նվիրել ոչ միայն իր իսկ ներկայությամբ, նաև հեռակա կարգով: Հատկանշական է բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանի ծոնը՝ գրված 1904 թ. փետրվարի 5-ին Վարդանանց տոնի առթիվ կազմակերպած ընկերական հավաքույթի ժամանակ.

*Ես խեղճ ու կրակ աշուղ Հովհաննես,
Քեզ ի՞նչ արժանի մի բան ունեմ ես,
Ի՞նչ էլ որ լինեմ, անփորձ մանկան պես
Քո աշակերտն եմ, ո՞ր ես, Զիվանի՜¹:*

Անվանի բանաստեղծ գրում է. «Ես պարծանք եմ համարում ինձ, որ Զիվանուն հայր ասելու պատիվ ունիմ... Ես փոքր ժամանակիցս կարդացել եմ Զիվանին, սիրել, ոգևորվել և փաստ է, որ Զիվանու շնորհիվ ես բանաստեղծ եմ. Զիվանուն եմ առաջին անգամ նմանվել. Զիվանին է տվել ինձ առաջին բանաստեղծական զարկը...»²:

Զիվանու խմբի ելույթները, մասնավորապես նրա երգը, ունկնդրողը հիացմունք ու անմոռաց պահեր է ապրել: «Երգած պահուն առաջվան մարդը չէր ինքզինքեն դուրս կելներ, կվերանար, հոգեկան բան մը կըդառնար, առանց արվեստի, առանց ճիգի կսահեին երգերը իր շրթունքներեն, ծայնը ու նվագարանը քիչ կուգային կարծես՝ իրեն սրտին բոլոր խանդը, հոգվոյն բոլոր իղձը արտահայտելու... արվեստականությունը բնավ չկար իր քով: Երգերը երգերուն կհաջորդեին անընդհատ առանց հոգնա-

¹ *Լևոնյան Գ.*, Հուշեր, էջ 51:

² *Սահակյան Ա.*, նշվ. աշխ., էջ 52:

ծություն պատճառելու, ընդհակառակը՝ հաճույք ալ ազդելով իրեն իսկ»¹, - գրում է Տիգրան Արփիարյանը:

Բնորոշ է մեծ աշուղի վերաբերմունքը իր դերի և իր երգի հանդեպ ընդհանրապես: Բերենք մի խոստում օրինակ. Իզմիրյան կաթողիկոսի ընտրությանը² մասնակից արևմտահայ պատգամավորները (Մ. Չերազ, Ա. Չոպանյան, Վ. Թեքեյան, Չիֆթե Սա-րաֆ) գտնվելով Թիֆլիսում, իրենց պատվին կազմակերպած ընդունելության ժամանակ, ցանկություն են հայտնում լսելու Ջիվանու երգը: Վերջինս արդեն ծանր, անկողնային հիվանդ, չնայած բժշկի խստիվ արգելքին, գնում է, երգում, վերադառնում և այլևս անկողնուց վեր չի կենում: Դեպքը տեղի է ունեցել 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին³: Ահա թե ինչ է գրում ականատեսն այդ երեկոյի մասին. «Այն մեծ հացկերոյթին, զոր Թիֆլիսի Հայութիւնը տուաւ ի պատիւ թրքահայ քառասուն պատգամաւորներուն, բաղդն ունեցանք լսել ծերունի Ջիւանին, մեծ ժողովրդական բանաստեղծը, որ իր յոգնած խռպոտ ձայնով ու իր աւանդական սազով իր գեղեցիկ տաղերէն մէկ քանիսը երգելով մեր սրտերը թունդ հանեց, իսկ Կոմիտաս զմայլեցուց ամենքը իր բազմաթիւ, բազմազան հրաշալի երգերով»⁴:

Ջիվանին վախճանվել է 1909 թ. փետրվարի 24-ին: Անվանի աշուղի հուղարկավորությանը մասնակցել են տարբեր ազգերի մեծ թվով ներկայացուցիչներ: Հատկանշական է, որ այդ օրերին «Դաշնակցության» գործով Մետեխի բանտում գտնվող Հովհաննես Թումանյանն ու Ավետիք Իսահակյանը, երբ հուղարկավո-

¹ *Լեոնյան Գ.*, նշվ. աշխ., էջ 429:

² Նորընտիր կաթողիկոսին նվիրված երգը՝ «Նորընտիր հայրապետի մասին» տե՛ս *ԱԶԱՆ*, էջ 540:

³ «*Ասպնջակ*» թերթ (Երևան), Ջիվանու Արաքս դստեր հիշողություններից, հուլիսի 3, 1996, էջ 5:

⁴ *Չոպանեան Ա.*, Կոմիտասը եւ հայ երաժշտութիւնը, «Ամառիտ» հանդէս (Փարիզ), Գ. տարի, թիւ 1-2, մայիս օգոստոս, 1931, էջ 119:

րության թափորն անցնում էր բանտի մոտով, վանդակապատ
պատուհանից վերջին հրաժեշտն են տվել մեծ աշուղին՝ թաշկի-
նակները թափահարելով¹:

Ստորև ներկայացնում ենք Զիվանու հիշատակին նվիրված
արևմտահայ բանաստեղծ Արամ Չարըզի «Յիշեցէ՛ք նորան»
վերնագրով բանաստեղծությունից երկու քառյակ.

Նա վաղ ծերացաւ, ըզգայուն սըրտին շուտ տիրեց ձրմեռ,

Հետը բերելով յաւիտենական անայգ գիշերներ.

Նորա կըրծքի տակ հանգաւ ծով հըրդեհն ուխտին սըրբազան,

Դատարկ կըրծքի տակ լոկ մի բուռ մոխիր թողնելով միայն:

Եւ նա այդ ըզգաց, մահուան բռպէին էլ վերջին անգամ,

Սէրն ուզեց երգել սըրտի խորերից, սէրն եղբայրական,

Եւ այդ երգի հետ լրոեց ամէն բան և՛ սիրտ, և՛ քընար,

*Արձազանգին պէս, որ լրսուելուն հետ իսկ կ'անյայտանար*²:

*

¹ *Լևոնյան Չ.*, նշվ. աշխ., էջ 72:

² «*Պեղարկւեստ*» հանդես (Թիֆլիս), № 5, 1913, էջ 100:

ԶԻՎԱՆՈՒ ԱՆՀԱՅՏ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂԸ ՆՐԱ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Զիվանու՝ իբրև աշուղի ու նրա ստեղծագործության տպագիր առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1869 թ.: «Աշուղ Զիվան - Ախլըբալաքի մոտ, Կարծաք գյուղացի. սա պատմել է ստեղծագործությունից մինչև Քրիստոսի գալուստը ոտանավորով»¹: Հոդվածագիրը՝ Ա.Բ. ստորագրությամբ* թվարկում է այն աշուղների անունները, ովքեր հայտնի չէին Գ. Ախվերդյանին² (չէր կարող հայտնի լինել՝ 1852 թ. Զիվանին 6 տարեկան էր): Ցավոք Զիվանու այս ստեղծագործությունը չի հայտնաբերվել: Դատելով երգի վերնագրից այն ընդգծված կրոնական բնույթ ունի, մի հանգամանք, որ ուղենշային հանդիսացավ Զիվանու ստեղծագործական կյանքում հետագայում³:

Զիվանու ձեռագիր ժառանգությունն ամբողջությամբ մեզ չի հասել: Այն գտնվել է աշուղի որդու, «Գեղարվեստ» հանդեսի հրատարակիչ-խմբագիր Գ. Լևոնյանի մոտ: «1910 թ. նոյեմբերի 3-ին, ժամը 6-ին Թիֆլիսում, Սաայորնայայի փող. 26 տանը, որի վերին հարկում էր գտնվում Գ. Լևոնյանի բնակարանը, «Գեղարվեստ»-ի խմբագրությունը և գեղարվեստի դասընթացների լսարանը, ծագում է մեծ հրդեհ: Ամբողջությամբ այրվում են նրա հարուստ գրադարանը, ձեռագրերը, հնատիպ մամուլի հավաքածուները, հազվագյուտ և թանկարժեք կլիշեները, գրավյուրները: Լևոնյանին հաջողվում է մասամբ փրկել հոր՝ աշուղ Զիվանու

¹ «Մեղու Հայաստանի» լրագիր, 1869, № 13, էջ 103:

* Ա.Բ.՝ Ավետիք Բաբայան, - Թ.Պ.:

² «Մեղու Հայաստանի», 1869, № 13, էջ 103:

³ Նույն տեղում:

անտիպ գործերը <...>», - գրում է բանասեր Ա. Ավետիսյանը երաժիշտ Գր. Սյունու՝ Գ. Լևոնյանին ուղղված ցավակցական նամակի կապակցությամբ¹: Այսպիսով, հրատարակիչները, հետազոտողները չեն կարողացել ճշտել, գեթ մոտավորապես, Ջիվանու հեղինակած երգերի թիվը:

Աշուղագետները Ջիվանու տպագիր ու ձեռագիր երգերի քանակի վերաբերյալ տարբեր թվեր են նշում: «Հայ նոր գրականության պատմության» Ջիվանուն նվիրված հոդվածում մեծ աշուղի ստեղծագործությունների թիվը նշված է 900²: Աշուղի որդին՝ արվեստաբան աշուղագետ Գարեգին Լևոնյանը, գրում է. «Այս քառասունամյա ժամանակաշրջանում Ջիվանու հորինած յերգերի թիվը հասնում է մոտ 800-ի, այսինքն թե՛ միջին թվով տարեկան 20 յերգ: Աշուղն ունի և թուրք լեզվով գրած յերգեր, վորոնց թիվը 40-ից չի անցնում»³: Աշուղագետ Շավիղ Գրիգորյանի կարծիքով Ջիվանին հորինել է «հազարից ավելի քերթվածներ»⁴: Երաժշտագետ Ալինա Փահլևանյանը Ջիվանու երգերի թիվը հասցնում է 1200 ի, այդ թվում՝ երգվողներինը՝ 120⁵:

Մեր երկարամյա արպտումները հատկապես Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի՝ Ջիվանու ֆոնդում, մանրակրկիտ աշխատանքը, երգերի ձեռագիր ու տպագիր նմուշների համեմատությունը մեզ բերեց այն եզրակացության, որ մեծանուն աշուղը հեղինակել է ավելի քան 1190 ստեղծագործություն:

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976, № 2, էջ 51:

² Տե՛ս Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. III, Եր., 1962, էջ 714:

³ Աշուղ Ջիվանի, Երգերի ժողովածու, Ներածական տեսությամբ, ծանոթագրություններով և խմբագրությամբ Գարեգին Լևոնյանի, առաքանը Գ. Վանանդեցու, Երևան, 1936, էջ 22, Տե՛ս նաև՝ Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 423:

⁴ «Դաշնակցություն» թերթ, Երևան, 1993, № 12, հունիս, էջ 7:

⁵ Տե՛ս Ա. Փահլևանյան, Ջիվանին՝ երաժիշտ-երգաստեղծ, Ջիվանու 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 33:

Զիվանու երգերի մեկ քառորդը դուրս է մնացել ոչ միայն աշուղական երգի երկրպագուների, այլ նաև, նույնքան կարևոր է, նրա գործունեությունը ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Այսօր մեծ աշուղի ստեղծագործական ամբողջական կերպարը, նրա գիտական կենսագրությունը չկա ասպարեզում: Մինչդեռ, ինչպես իրավամբ շեշտում է աշուղագետ Կ. Դուրգարյանը. «Զիվանին (Սերոբ Ստեփանի Լևոնյան) անցյալ դարի ամենամեծ աշուղն է հայ իրականության մեջ, որ բազմադարյան աշուղական արվեստը բարձրացրեց մի նոր աստիճանի, ստեղծեց իր ուրույն ուղղությունը, որին հետևեցին հետագա շատ աշուղներ: Անվարան կարելի է նշել, որ թե երգերի բովանդակությամբ, թե արվեստի կատարելությամբ Զիվանու դպրոցը գերազանցում է մինչև 19-րդ դարի կեսերը գոյություն ունեցող աշուղական բոլոր դպրոցներին: Զիվանուն էր վիճակված հեղաշրջելու աշուղական հին ավանդույթները և ստեղծելու արտահայտչական նոր, թարմ ձևեր, աշուղական երգը բարձրացնելու բանաստեղծական խոսքի մակարդակին»¹:

«Մեր աշուղի բոլոր երգերն էլ ունին իրենց նշանակություններ, ոչ մի երգ դատարկ տեղը չէ գրած, որի ամեն մի տունը, ամեն մի տողը մի ընդարձակ իմաստ ունի, մի բողոք է կյանքի բռնությունների դեմ»²: Զիվանու որդու՝ աշուղագետ, հոր ժառանգության գիտակ ու տնօրեն Գարեգին Լևոնյանի վերոհիշյալ տեսակետի հիման վրա փորձենք պատասխանել այն հարցին, թե ինչո՞ւ մեծ աշուղի ժառանգության մեկ երրորդը դուրս է մնացել աշուղագետ-բանասերների ուշադրությունից:

Զիվանին իր ավելի քան քառասնամյա աշուղական գործունեությամբ նշանակալից երևույթ էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդի առաջին տասնամյակի հայ մշակութային, ազգային-հա-

¹ Դուրգարյան Կ., նշվ. աշխ., 1986, էջ 9:

² «Հանդես գրականական և պատմական», Մոսկվա, 1896, էջ 312:

սարակական կյանքում: Ցարդ նրա երգերը սիրված ու տարածված են, հավասարապես ընդունված ժողովրդի բոլոր խավերի միջավայրում:

Աններելի շռայլություն կարելի է համարել այն հանգամանքը, որ անհայտ է նրա ստեղծագործությունների ընդհանուր (տպագիր ու անտիպ) թիվը, չկա ամբողջական հետազոտություն Ջիվանու՝ աշուղ-երգչի գործունեության՝ իբրև նշանակալից մշակութային, հասարակական երևույթի վերաբերյալ:

Ջիվանու ստեղծագործություններին քաջատեղյակ, նրա երգերի ժողովածուների կազմող, ծանոթագրող ու հրատարակիչ, բան. գիտ. թեկնածու Աղասի Սահակյանը, որը ծանոթ է եղել Ջիվանու անտիպ ժառանգությանը, գրում է. «Ավելին. դեռ չկա նրա թողած հարուստ ժառանգության ամբողջական մի այնպիսի հրատարակություն, որը ընդգրկեր՝ ա) մինչև այժմ լույս տեսած ժողովածուներից դուրս մնացած մի քանի հարյուրի հասնող արժեքավոր երգ-բանաստեղծությունները, ինչպես նաև հայերեն փոխադրված արևելյան դասական սիրավեպերի բազմաթիվ ինքնուրույն երգերը»¹:

Եվ հիրավի, վերջերս՝ 2002 թ. նոյեմբերին, գտնվելով Լոս-Անջելեսում, բարեբախտություն ունեցա ծերանոցում այցելելու Ջիվանու թոռնուհուն: Նա իայտնեց, որ մեծ աշուղի ձեռագրերի մի մասը ինչ-ինչ ճանապարհներով հայտնվել է ոմն պարսիկ փաստաբանի մոտ:

Ի՞նչ է ասում Ջիվանին ինքը իր ստեղծած երգերի թվի մասին: Իր ստեղծագործություններից մեկում նա հայտնում է հետեւյալը.

¹ Սահակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 8 - 9:

*Զիվանուս գրածները հանգով խաղեր են շինած,
Մի հասարակ աշուղ եմ, ես բանաստեղծ չեմ ծնած,
Մինչ հազարից ավելի երգեր ունիմ հորինած,
Չեմ ստացել պոետի անուն հռչակ, բանաստեղծ¹:*

Երգը ստույգ թվագրված է՝ 1899 թ. մարտի 23: Այս խոստովանությունից հետո Զիվանին ապրել ու ստեղծագործել է ևս 10 տարի, ընդ որում, բավականին արդյունավետ: Աշուղի կողմից վկայակոչած այս թվի վրա կարծես ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել: Թերևս այն պատճառով, որ այդ երգը մինչև 1996 թ. մնացել է անտիպ:

Մեջբերված քառատողում նշված՝ թվով 1000-ից ավելի երգերից Զիվանու կենդանության օրոք, բնականաբար, ոչ բոլորն են հրատարակվել: Աշուղի ուժերի ծաղկուն շրջանում՝ 1896 թ., Գ. Լևոնյանը իր հեղինակած «Հայկական այժմյան քնարերգական բանահյուսությունը և աշուղ Զիվանին» հոդվածում նշել է, որ Զիվանին ունի հետևյալ անտիպ ստեղծագործությունները. «Ազգային երգարան» (բոլորովին անտիպ երգեր), «Հմայակ և Արուսյակ» երգերով ազգային վիպասանություն, «Աշըղ-Զիվանու երգերը» Դ (նոր երգեր), «Աշուղական երգեր» (տաճկերեն)²:

Զիվանու յուրաքանչյուր նոր ժողովածու նախորդի համեմատ պարունակել է որոշ թվով անտիպ ստեղծագործություններ: 1912 թ. Գ.Լևոնյանի կազմած ժողովածուում գետեղվել է մինչ այդ անտիպ 100 երգ, 1936 թ. դարձյալ նրա կազմած ժողովածուն պարունակում է 113՝ մինչ այդ անհայտ, անտիպ երգ: Ա. Սահակյանի 1959 թ. հրատարակության մեջ ընգրկվել է 30

¹ ԱԶԱԵ, էջ 295:

² Լևոնյան Գ., Երկեր, էջ 47:

անտիպ ստեղծագործություն, որոշ փոփոխություններով այն վերահրատարակվել է 1988 թ.:

Վերջին տասնամյակում մեզ հաջողվեց լույս ընծայել *Զիվանու անտիպ ժառանգության մի մասը*: «Երևանի համալսարան» հանդեսում տպագրել ենք «Կարծես հայն ու թուրքը գծվել են հաստատ» և «Հայոց խեղճ ժողովուրդ, քեզ լավ թե ուշ, թե վաղ պիտի տեսնիմ»¹ սկզբնատողով երգերը: Նույն հանդեսում հրատարակել ենք *Զիվանու անտիպ ժառանգությունից հետևյալ ստեղծագործությունները*. «Օհ, ինչ անբախտ աշուղ եմ ես», «Մայրս, իմ արմատս դու, հայ ժողովուրդ», «Աստծո թշնամուն հաղթող Հայկ պապս», «Հարց ու պատասխան», «Թռան, անցկացան օրեր-ժամերս»², ընդամենը հինգ ստեղծագործություն: 1991 թ., *Զիվանու ծննդյան 145-ամյակի կապակցությամբ «Ասպընջակ»* հայրենագիտական թերթում հրատարակել ենք նրա անտիպների մի փունջ. «Չարության դեմ չարություն հեշտ է», «Ամեն ծառի մեջ որդ կա», «Արևելյան կրոնապետ, ծիրանագարդ րաբբունի», «Որ մեկին որ հայիմ՝ մոխիր կդառնամ», «Պատիվ ջարե, հաց կ'գտնիս», «Ինչ մարդ որ չունենա հոգեկան ուսում», «Շատ երանի այն օրերուն» սկզբնատողերով երգերը³: Այնուհետև հրատարակել ենք նրա շրջագայություններին նվիրված չափածո երկարաշունչ ստեղծագործությունը հակիրճ առաջաբանով⁴:

Զիվանու ծննդյան 150-ամյակի հոբելյանական օրերին լույս տեսավ նրա անտիպ երգերի ժողովածուն, բաղկացած 150 ստեղծագործությունից, որի կազմում ընդգրկվեցին նաև 1990 -

¹ «Երևանի համալսարան» հանդես, 1989, № 3, էջ 23:

² Նույն տեղում, 1990, № 3, էջ 72 - 75:

³ «Ասպընջակ» թերթ, Երևան, 1991, թիվ 6, հունիսի 26, էջ 4 - 5:

⁴ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1991, № 3, էջ 170 - 184:

1996 թթ. մեր հրատարակած երգերը¹: «Զիվանիական անտիպ-ներ» խորագրի ներքո աշուղագետ Շ. Գրիգորյանը ևս լույս է ընծայել 11 երգ, ցավոք, չնշելով երգերի սկզբնաղբյուրները²:

Մեր երկարամյա որոնումները հանգեցրին այն եզրակացության, որ անվանի աշուղի ստեղծած ու մեզ հասած տպագիր ու անտիպ երգերի թիվը անցնում է 1190-ից, ա.թ. 400-ը՝ անտիպ, որոնք տեղ են գտել մեր կողմից հրատարած «Աշուղ Զիվանի, Անհայտ երգեր» ժողովածուում («Լուսակն» հրատ., Երևան, 2009):

Զիվանու անտիպ ժառանգության վերաբերյալ այս դիտողություններն ամփոփելով, հարկ է նշել, որ աններելի իրողություն է նրա անտեսումը աշուղագիտության կողմից: Զիվանին իբրև երևույթ հայ հասարակական մշակութային կյանքում, պետք է գնահատվի ու արժևորվի ըստ ամենայնի իր բոլոր ստեղծագործություններով հանդերձ, լինեն դրանք տպագիր, թե անտիպ, թարգմանություն, թե փոխադրություն:

Փորձենք պատասխանել այն հարցին, թե Զիվանու ժառանգության մի զգալի մասը՝ գրեթե մեկ երրորդը, ինչո՞ւ է դուրս մնացել աշուղագետների տեսադաշտից, ի՞նչ հանգամանքներով է պատճառաբանվում նման անտարբերությունն ասենք, թե անփութությունը, հատկապես, եթե նկատի ունենանք, որ Զիվանու ժառանգությունը տնօրինել է նրա որդին՝ աշուղագետ, արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը, որը ուշադիր ու զգայուն վերաբերմունք է ունեցել հոր ստեղծագործությունների նկատմամբ:

Խմբավորելով պատճառները, որոնց մի քանիսը իրական, փաստարկված հիմքեր ունեն, մի քանիսն էլ տրամաբանական՝ ստեղծագործություններից բխող, հասարակական-քաղաքական

¹ *Զիվանի 150*, Անհայտ երգեր, Երևան, 1996:

² «*Ղաշնակցություն*», թերթ, 1993, № 12, հունիս, էջ 7:

հանգամանքներով պայմանավորված եզրակացություններ են, ստանում ենք հետևյալ պատկերը:

1. Երգեր, որոնք Ջիվանին իր կենդանության օրոք հարկ չի համարել հրատարակել: Դրանց թվին են պատկանում առաջին հերթին նրա վաղ շրջանի ստեղծագործությունները, որոնք հորինվել են այն ժամանակ, երբ նա լավ չէր տիրապետում մայրենի լեզվին, հորինում էր մեծ մասամբ բարբառախառը գրաբարով: Դրանց թվին ենք դասում. «Երգելով սոխակ դառա, մեկ ոչ տեսի բույսդ, ծաղիկ»¹ սկզբնատողով ստեղծագործությունը, գրված 1870 թ., «Կռեհիկները քաղեցին ու տարան»² սկզբնատողով հորինվածքը, որը թեև անթվակիր է, սակայն բովանդակությունն ու լեզուն հիմք են տալիս ասելու, որ ստեղծվել է վաղ շրջանում, «Նշդեհ հայ երիտասարդ, թուխթ խաղալը ի՞նչ կնես» սկզբնատողով երգը (1875 թ.), թեև Ջիվանին հետագայում այն մշակել է, ավելի բարետես ու բարեհնչուն է դարձրել³, «Արթյոք ինչ է հասկանում տարտակ վարթից սոխակը» սկզբնատողով երգը (1867 թ.), «Սիրահարը սիրականից չի ցավիր» (1869 թ.) և այլն:

2. Պատվերով, գուցե և ինքնաբուխ ստեղծված երգեր, որոնք հորինվել են այս կամ այն անհատի հետ կապված ողբերգական պատահարի, արտասովոր հանգամանքների պահանջով՝ մահվան, ինչպես նաև ուրախալի դեպքերի կապակցությամբ: Աշուղը՝ ժողովրդական երգիչը, ժողովրդի հետ է ինչպես ուրախության ժամանակ, այնպես էլ վշտի պահերին: Ջիվանին, կարծում ենք, նպատակահարմար չի համարել այդ կարգի երգերը տպագրել, ըստ երևույթին, դրանց՝ պակաս հասարակական հնչողություն ունենալու պատճառով: Նման երգերը նրա ժառանգության

¹ ԱՋԱԵ, էջ 232:

² Նույն տեղում, էջ 358:

³ Նույն տեղում, էջ 472:

մեջ այնքան էլ ստվարաթիվ չեն. ըստ մեր տրամադրության տակ եղած նյութերի՝ մոտ 10 միավոր: Կարելի է հիշատակել «Պատմություն երիտասարդ Փիլիպոս Պուտուղանյանի»¹, Հարություն Մաղաքյան Զիվանխանյանցի հիշատակին նվիրված «Ա՛խ, սիրելի Հարություն, ով դու անբաղտ նավավար»² սկզբնատողով (երկու տարբերակ), Պողոս Դանիելյանի կնոջ մահվան առիթով «Ընկերս ինձանից խլեց սև մահը»³ ստեղծագործությունները և այլն: Այս խմբին կարելի է դասել նաև ինքնակենսագրական ստեղծագործությունները. «Նամակ քրոջս»՝ «Լրիվ տասը տարի եղավ» սկզբնատողով⁴, «Նամակ»՝ «Ով սուրհանդակ, տար նամակս, Թիֆլիզում մեր տանը տուր»⁵ սկզբնատողով, Հարավային Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում կատարած շրջագայությանը նվիրված նրա երկարաշունչ, անավարտ «Օգոստոս ամիսն էր, ամառ ժամանակ» սկզբնատողով չափածոն⁶:

3. Թուրքերենով հորինված երգեր: Զիվանին իր աշուղական գործունեությունը սկսել է թուրքերենով. նրա ուսումնառությունը ժամանակի ոգուն ու ավանդույթին համապատասխան, հավանաբար, ընթացել է այդ լեզվով: Երբ նա աշուղական ասպարեզում առաջին քայլերն էր անում, հայերենը դեռ աշուղական միջավայրում, անկախ աշուղի ազգային պատկանելությունից, ընդունված չէր: Զիվանին հեղինակել է մոտ 40 թուրքերեն երգ⁷, որոնցից մեկը ինքը հետագայում թարգմանել է հայերեն: Դա

¹ ԱԶԱՆ, էջ 333:

² Նույն տեղում, էջ 117:

³ Նույն տեղում, էջ 254:

⁴ Նույն տեղում, էջ 317:

⁵ Նույն տեղում, էջ 496:

⁶ Նույն տեղում, էջ 595 - 609:

⁷ *Եղիշե Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան* (այսուհետև՝ *ԳԱԹ*), Զիվանու ֆոնդ, գ. 27, գգ.25, 26 և այլն, *Գ. Լևոնյան*, նշվ. աշխ., էջ 423:

«Ի՞նչ դառը ժամանակի հասանք, ո՛վ Աստված»¹ սկզբնատողով 20 քառատողից կազմված երգն է, գրված 1873 թ.:

4. Անդրկովկասում 1905 - 1906 թթ. տեղի ունեցած հայ-թուրքական զինված ընդհարումների վերաբերյալ երգեր. «Բագուից արշավեց դեպի Նախճիվան»² (1905 թ.) «Կարծես հայն ու թուրքը գծվել են հաստատ»³ (1905 թ.) «Դասիթան»՝ «Հայ-թուրքական ընդհարումի ժամանակ»⁴ (1906 թ.) «Խնուսու ավանից նոր քաջեր եկան»⁵ և «Քու անխիղճ վարվելովդ աչգիցս ելար, Բագու»⁶ (1907 թ.) և այլն:

5. Հայրենասիրական, քաղաքական բնույթի երգեր: Այս ստեղծագործություններում գովերգվում են Հայաստանը, մայր ժողովուրդը, հայոց լեզուն ու կրոնը, խարազանվում, անխնա քննադատվում են ինչպես թուրքական բռնապետությունը, այնպես էլ ցարական իշխանությունները: Այս բնույթի երգերը ստվարաթիվ են: Հիշատակենք մի քանի նմուշ. «Հարս իմ հեզիկ»⁷, «Նվեր ամենայն Հայոց Հայրիկին»⁸, «Ախ, Հայաստան, Հայաստան»⁹, «Տասնըվեց համարը ձեռքիցս առան»¹⁰, «Հայ եմ ծնվել, հայ կ'մնամ, հայ կը մեռնիմ հայի պես»¹¹:

6. Ազգային-ազատագրական կռիվների հերոսներին, նրանց անձնուրաց սխրանքներին նվիրված երգեր. «Ես ո՞ւր դիմեմ, ումի՞ց օգնություն խնդրեմ»¹², «Թուրքական բանտերում երկար

¹ ԱՋԱԵ, էջ 300 - 303:

² Նույն տեղում, էջ 190 - 191:

³ Նույն տեղում, էջ 349:

⁴ Նույն տեղում, էջ 370 - 371:

⁵ Նույն տեղում, էջ 332:

⁶ Նույն տեղում, էջ 590:

⁷ Նույն տեղում, էջ 397:

⁸ Նույն տեղում, էջ 365:

⁹ Նույն տեղում, էջ 116:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 548:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 368:

¹² Նույն տեղում, էջ 223:

ժամանակ»¹, «Հայրենիքի փրկության դու առաջին նահատակ»², «Ազգի հարազատ զավակ, անգուգական Անդրանիկ»³ սկզբնատողերով երգերը և այլն:

Հայրենասիրական, քաղաքական ու ֆիդայական բնույթի երգերի տպագրության հարցում անսքող բացասական դեր է խաղացել գրաքննությունը: Ցավոք, այս կամ այն երգի վերաբերյալ մենք փաստեր չունենք: Գոյություն ունեցող որոշ վկայությունները, սակայն, հաստատում են այդ կարծիքը: 1900 թ. երգերի մի տետրի վրա՝ բաղկացած 110 էջից, կազմված Ջիվանու, Շիրինի, Հազիրի, Ջամալու և այլ աշուղների ստեղծագործություններից, ցենզորը մակագրել է՝ արգելել: Կ. Դուրգարյանը հիշատակում է հետևյալ փաստը. «Ջիվանու «Ով սիրուն, սիրուն» երգի չորրորդ տողն սկսվում է «թագ ու պսակդ» բառերով. Կովկասի գրաքննիչ (ցենզոր) Ա. Քիշմիշևը կարմիր թանաքով ուղղել է «փառք ու պատիվդ», որից հետո բոլոր հրատարակություններում պահպանվել է վերջին ձևը»⁴: Հայտնի է ցարական ու խորհրդային գրաքննիչների գործունեությունը, որը հիմք է տալիս ասելու, որ Ջիվանու վերը նշված երգերը պարզապես չէին հրատարակվի իբրև քաղաքական առումով աննպատակահարմար, եթե չասենք վնասակար:

Մի առանձին խումբ են կազմում այն հորինվածքները, որոնք լույս չեն տեսել աշուղի կենդանության ժամանակ և գուցե թե նաև հետագայում՝ նյութական միջոցների բացակայության պատճառով և այդ հանգամանքը դառնությամբ նշում է նա.

¹ ԱԶԱԵ, էջ 276:

² Նույն տեղում, էջ 387:

³ Նույն տեղում, էջ 107:

⁴ Դուրգարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 183 (7 ծնթգր., հմր 15):

Անփող գրվածքներս անտիպ կմնան,

Հունինք մեկ ապավեն, չունինք ապաստան¹:

Հիրավի, նա ոչ միայն երգերը տպագրելու համար միջոց չուներ: Ընտանիքը պահելու, զավակներին կրթելու հոգսը Ջիվանուն հետապնդել է ողջ կյանքում, մի հանգամանք, որն աշուղը արտահայտել է մի շարք երգերում.

Չքափորությունը սև օձի նման

Եկավ ու փաթաթվեց իմ պարանոցով²:

Անտիպ երգերի մի փոքրաթիվ խումբ են կազմում թուրքերենից կատարած Ջիվանու փոխադրություններն ու թարգմանությունները: Հայագգի աշուղ Նիտայուց նա փոխադրել է մի ողբ, որի երկու տարբերակները պահպանվում են աշուղի ձեռագրերում: Ինքը՝ Ջիվանին, իր աշխատանքը անվանել է «Ողբ տաճկերենից թարգմանած»: Տարբերակներից մեկը (1904 թ.) կարծես թե ավարտուն է³, մյուսը՝ անավարտ⁴: Գ. Լևոնյանը «Աշուղների մասին պատմա-բանասիրական հայացք» հոդվածում, ներկայացնելով թուրք նշանավոր աշուղ-սիրերգակ Ֆուզուլիին, մեջբերում է նրա մի երգը՝ Ջիվանու թարգմանությամբ⁵, որը ևս դուրս է մնացել հրատարակիչների ուշադրությունից:

Կարծում ենք, որ Ջիվանին հակված չէր արմատական փոփոխություններ մտցնելու մի անգամ արդեն կյանք առած երգերի կառուցվածքի մեջ: Այդ մասին է վկայում Գ. Լևոնյանի

¹ ԱՋԱԵ, էջ 578:

² ՋԲ, էջ 322:

³ ԱՋԱԵ, էջ 413:

⁴ ԳԱԹ, Ջիվանու ֆոնդ, գ. 11, թ. 45:

⁵ Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 61:

հուշերում նկարագրած մի դեպք: Պատմելով Ջիվանու և Ա. Իսահակյանի հանդիպման մանրամասները Թիֆլիսում 1908 թ., հիշում է «Ձախորդ օրերի» վերաբերյալ Ա. Իսահակյանի դիտողությունը, թե «կանոնը բնականի» փոխարեն ճիշտ կլիներ գործածել «օրենքը բնական» կապակցությունը, և ավելացնում. «Ջիվանին քիչ մտածելուց հետո ասաց, որ «կանոն» ասելով ինքը այդպես էլ հասկացել է և այժմ միտք չունի որևէ փոփոխության ենթարկելու այդ հանրածանոթ երգը»¹: Հանրահայտ «Ձախորդ օրերը» Ջիվանին գրել է 1892 թ., այդ հանդիպումից 16 տարի առաջ: Կարծես թե հասունացած, աշուղական արվեստի կատարելության հասած Ջիվանին կարող էր, կցանկանար ավելի կատարյալ դարձնել իր երգը, բայց նա անհրաժեշտ չհամարեց այդ անել:

Ամփոփելով մեր դիտարկումները Ջիվանու՝ աշուղ-բանաստեղծի անհայտ, անտիպ երգերի վերաբերյալ, կարող ենք և իրավունք ունենք ասելու, որ դրանք իրենց գեղարվեստական ու հասարակական արժեքով նույնքան քանքարավոր են, որքան տպագիրներն ու հայտնիները և աններելի սխալ կլիներ չընդգրկելը մեծ աշուղի-երգչի ժառանգության ընդհանուր, համակողմանի գնահատության մեջ:

*

¹ *Լևոնյան Գ.*, Հուշեր, էջ 110:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՊԱՏՄԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ՋԻՎԱՆՈՒ ԵՐԳԵՐՈՒՄ

«Աշուղը ժողովրդի
ժամանակագիրն է ու արծագանքը»:
Գ. ԼԵՎՈՆՅԱՆ

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ աշուղական երգարվեստ մուտք գործեցին նոր թեմաներ ու մոտիվներ, որոնք անմիջականորեն պայմանավորված էին ժամանակաշրջանի քաղաքական ու հասարակական իրադարձություններով: Գ. Լևոնյանի այն միտքը, թե՝ «Աշուղը ժողովրդի ժամանակագիրն է ու արծագանքը», հիրավի ամենից ավելի վերաբերում է Ջիվանուն, որը նշված ժամանակաշրջանի աշուղներից ամենազգայունն էր ու ամենատաղանդավորը:

Ջիվանու ստեղծագործական կերպարը բնութագրվել է գերազանցապես տպագիր երգերի հիման վրա: Հայրենասիրական մոտիվները քննարկվել են՝ նկատի ունենալով հանրահայտ «Ես մի ծառ եմ ծիրանի», «Ազգ իմ, որքան նկուն մնաս», «Առանց վախի, առանց ահի» և նման այլ երգեր: Մինչդեռ նրա ողջ ժառանգության մեջ պահպանված ու մեզ հասած մի շարք ստեղծագործություններում հայրենասիրական մոտիվներն ավելի հարուստ են, բազմազան ու ընդգրկուն: Ջիվանին անմիջականորեն արծագանքել է իր ժամանակի հայ հասարակությանն ու ազգին հուզող իրադարձություններին և իբրև իր ժողովրդի հավատարիմ զավակ ու ճշմարիտ հայրենասեր՝ պատրաստ է եղել իր անձով ու քնարով ծառայել նրան:

Զիվանին իր «Հայրենիքի պատվի համար» սկզբնատողով երգում (1904 թ.) հայ մարդու գնահատության չափանիշը համարում է նրա օգտակարությունն իր հայրենիքին.

*Հայրենիքի պատվի համար
Մեռնողը իսկ նահատակ է,
Ով կաշխատի ազգի համար,
Հարազատ ազգի զավակ է¹:*

Եվ այս տեսանկյունից է աշուղն արժևորել ու իր վերաբերմունքն արտահայտել հայ ժողովրդին ու Հայաստանին առնչվող անցուդարձերի, առանձին անհատների գործունեության հանդեպ:

Հայրենասիրական մոտիվները Զիվանու ստեղծագործություններում հանդես են գալիս խոհական, խրատական, սիրային, պանդխտության, սոցիալական, պատմա-քաղաքական և այլ մոտիվների ու թեմաների հետ միահյուսված՝ իբրև մի ամբողջական համակարգ: Հաճախ դժվար է լինում այս կամ այն ստեղծագործությունը բնութագրել ու քննարկել մեկ մոտիվի շրջանակներում: Այդ է պատճառը, որ ստիպված պիտի լինենք միևնույն ստեղծագործությունը վկայակոչել տարբեր առիթներով, տարբեր մոտիվների քննարկման ընթացքում:

Իր աշխարհայացքով ու գործունեությամբ Զիվանին հավատարիմ մնաց իր կոչմանն ու ընտրած ուղուն՝ իբրև ճշմարիտ հայրենասեր, լայնախոհ ու անձնվեր հայ մարդ՝ հպարտ իր հայությամբ ու կյանքը զոհելու պատրաստակամությամբ: Գործունեության սկզբնական շրջանում (1883 թ.), դեռ ոչ այնքան հայտնի աշուղ, նա գրեց.

¹ ԱՏԱԵ, էջ 386:

*Քաղցած, ծարավ հայ կմնամ ճշմարիտ,
Փառամուլ, ազգութաց իշխան չեմ լինի,
Եթե ինձ խոստանան գայիսուն և գահ,
Չեմ ընդունիլ, ազգակործան չեմ լինի ¹:*

Այնուհետև հասուն տարիքում նրա համոզմունքն ավելի ամրապնդվեց ու զորացավ և 1905 թ. գրած մի ստեղծագործության մեջ նա լիաբերան հայտարարում է.

*Հայ եմ ծնվել, հայ կ'մնամ, հայ կը մեռնիմ հայի պես,
Սև դավաճան, տերը մատնող չեմ լինի Հուդայի պես,
Հայկա թոռն եմ, և Արամա արյունը կա իմ մեջս,
Չեմ փոխել Շամիրամի հետ Նուարդը Արայի պես ²:*

Իսկ 1907 թ. հորինած մի երգում, վերնագրված «Հայ ժողովրդին», Զիվանին հպարտությամբ ու ակնածանքով է խոսում մայր հայրենիքի հանդեպ իր տածած մեծ սիրո մասին: Այդ ստեղծագործությունը դասում ենք աշուղի լավագույն ստեղծագործությունների շարքին: Ահա այն ամբողջությամբ.

*Մայրս, իմ արմատս դու, հայ ժողովուրդ,
Քու արյունն եմ, քեզանից եմ գոյացել,
Քու հիմքդ բնական և խորախորհուրդ,
Արքդ ու պատիվդ վաղ եմ իմացել:*

*Ապօրինի զավակ է այն անհատը,
Որ ազգին ու ցեղին ուզում է վատը,*

¹ ՋԲ, էջ 228:

² ԱԶԱՆ, էջ 368:

*Գեորգ Չավուշի պես քաջ հարազատը,
Ազգի պատվի համար մահ է ստացել:*

*Ո՞վ կարող է խլել Ջիվանու սրտից
Պատկերդ վշտահար, կերպդ թախծալից,
Ես քու ցավիդ միշտ եղել եմ ցավակից,
Երբեք, ողպացել եմ, քեզ չեմ մոռացել ¹:*

Եվ հիրավի, հայրենիքի վշտահար ու թախծալի կերպարը մշտապես ներկա է աշուղի երգերում: Ինչ վերաբերում է Գևորգ Չավուշ անվան հիշատակությանը, ապա Ջիվանին նկատի ունի նշանավոր հայդուկի սպանության փաստը, որը տեղի է ունեցել 1907 թ. մայիսի 27-ին, Սուլուխ գյուղի մերձակայքում (Մշո դաշտ) թուրք զինվորների հետ ունեցած զինված ընդհարման ժամանակ ²:

Ջիվանու երգերում հայրենի եզերքի ներկա անմխիթար վիճակը ներկայացվում է տարբեր տեսանկյուններից ու ըստ այդմ՝ աշուղի զգացմունքներն ու տվայտանքները արտահայտվում են տարբեր երանգավորմամբ:

Ստեղծագործական կյանքի առաջին շրջանում Ջիվանին հայրենիքի հանդեպ անհուն սիրո զգացմունքները, նրա վիճակի պատճառած ցավն ու մորմոքը արտահայտել է մոր կերպարի միջոցով: «Մայր իմ» ստեղծագործության մեջ (1886 թ.) մայրը Մայր Հայաստանն է՝ անկոչ հյուրերի, տնփեսաների, «այլակրոն պետերի և այլ նեղելոց» ձեռքից տառապած ու տառապող, ծննդավայրը օտարներին թողած, որդիները գերված, մնացողների ծխե-

¹ ԱՋԱՆ, էջ 432:

² Հայկական համառոտ հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՀՀ), հ.1, Երևան, 1990, էջ 639:

ըը մարած, լույսը խավարած մի դժբախտ կին: Աշուղը հորդորում է այդ դժբախտ կնոջը չհուսահատվել, ապավինել Աստծոն.

*Նայե՛ք երկինք կա, մեծ Բշխանաց Բշխան,
Կըտա նոր ուժ, նոր կյանք, ցավերիդ դարման,
Առողջացան նորից փառքերուն հասան,
Կային քեզի նման չորս-հինգ հատ*, մայր իմ¹:*

«Օհ, ինչ անբախտ աշուղ եմ ես, որ ուրախ երգ չեմ հորինում»² սկզբնատողով երգում Ջիվանին իր ուրախ երգ չհորինելու պատճառը իրավացիորեն համարում է հայրենիքի թշվառ վիճակը, որին նա համեմատում է նեխված լճերի մեջ հայտնված կռիվ սարքող գորտերով շրջապատված սոխակի հետ ու գալիս հետևյալ եզրահանգմանը.

*Փշերով ես դու պարփակված՝ մենակ բուսած շուշանի պես,
Չունիս օգնող դու, հեք հայ մարդ, այնպես տեղ ես առել ծաքում,
Ժամանակի արարմունքը դժվարիմաց առեղծված է,
Դու որքան խորը թափանծես, Ջիվան, կուգա վրադ սոսկում³:*

Աշուղի համար անբացատրելի է մնում այն, թե ինչու է հայ ժողովրդի շուրջը առաջացել աննպաստ, հակակրանքի մթնոլորտ, ո՞րն է նրա մեղքը, հանցանքը.

* Այստեղ աշուղը ակնարկում է բալկանյան երկրներին (այդ թեմայի շուրջ կիսովի այս գլխի հետագա էջերում), -Թ.Պ.:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 367:

² Նույն տեղում, էջ 611:

³ Նույն տեղում:

*Ի՞նչ է արթոքը, մեր [հ]անցանքը աշխարհի օրենքի դեմ,
Տեղից կանուխ վեր կեցողը հային է պախարակում¹:*

Եվ իր հարցի պատասխանը Ջիվանին այդպես էլ չի գտնում:
Չկա հանցանք: Նա գիտի իր ժողովրդի արժանիքները և տարա-
կուսանք է ապրում նրա կրած ու ներկա անլուր տառապանք-
ների պատճառով.

*Աստղը ամպի տակ է խղճալի հային,
Պղտոր է արյունը, խռով է հոգին,
Ուր որ գնաց՝ հալածեցին, հու տվին,
Ուրախություն, սրտի բերկրանք չը տեսավ²:*

«Ջոկ երգ» հորինվածքում (1904 թ.) Ջիվանին կարծես թե
հուսահատություն է ապրում, գանգատվում բախտից՝ մայր ժո-
ղովրդին հասնող չարիքների համար.

*Մեր բախտի անիվը չի անում շրջան,
Դեմ է առեր սարին հին սայլի նման,
Ավետաբեր հրեշտակը փրկության
Չի այցելում մեզ մոտ, չի տալիս բարև³:*

Ջիվանին մայր ժողովրդի վիճակին անդրադարձել է Բեռլի-
նի վեհաժողովի կողմից ընդունված 61-րդ հոդվածի կապակ-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 347:

² Նույն տեղում, էջ 153:

³ Նույն տեղում, էջ 451:

ցությամբ*։ Հայ հասարակության որոշ շրջաններ դեռևս հույսեր էին փայփայում այդ հողվածի և Եվրոպայի ազատագրական առաքելության նկատմամբ։ Զիվանին իրատես քաղաքագետի խորաթափանցությամբ նկատում է (1904 թ.)։

*Տասնըվեց համարը** ձեռքիցս առան,
Նախանձները վաթխունումնեկ դարձրին,
Նենք պիղատոսները ինձ բժիշկ դատան,
Հին ցավերուս վրա նորից ցավ դրին¹։*

«Անօգուտ շրջան, համդ, հոտդ անիծե՛մ» սկզբնատողով ստեղծագործության մեջ (1904 թ.) նա այլաբանորեն անդրադառնում է բանափյուսական երանգ ստացած «թրթե շերեփի» պատմությանը։

*Ջիվան, հարուստները կազմեցին սեղան,
Առաջ բերին կերակուրներ զանազան,
Բաղտավոր ազգերը կերան, կշտացան,
Հայր մինչև անգամ փշրանք չը տեսավ²։*

«Բաղտավոր ազգեր» ասելով աշուղը նկատի ունի բալկանյան ժողովուրդներին, որոնք Բեռլինի վեհաժողովի դաշնագրով ազատվեցին թուրքական լծից։ Նա քանիցս ուղղակի հիշատա-

* Այդ հողվածով նախատեսված բարենորոգումները չիրականացվեցին, հայերի վիճակը Արևմտյան Հայաստանում ավելի վատթարացավ, -Թ. Պ.։

** Նկատի ունի Սան-Ստեֆանոյի համաձայնագրի 16-րդ հոդվածը, -Թ. Պ.։

¹ ԱԶԱԵ, էջ 548։

² Նույն տեղում, էջ 153։

կում է այդ ժողովուրդներին հականե անվանե. «Ինչպես բուլ-
ղարներուն, սերբերուն արիք»¹:

«Վեց հարուստ ըռեսի ձեռքով մի հատիկ արտ վարեցի»
(1904 թ.) սկզբնատողով երգում արտի, ռեսերի ու բնական աղե-
տի այլաբանությամբ արտահայտում է իր վերաբերմունքը Բեռ-
լինի վեհաժողովի մասնակից վեց տերությունների ու հայ ժողո-
վըրդի ճակատագրում նրանց խաղացած դերի նկատմամբ: «Ու-
րիշին հավատալով՝ փայլուն ճրագս մարեցի», - դառնությամբ
նկատում է աշուղը²:

Զիվանին թեև կանոնավոր կրթություն չէր ստացել, բայց
քաջատեղյակ էր Հայաստանի պատմությանը՝ վաղնջական ժա-
մանակներից մինչև իր ապրած ժամանակաշրջանը: Հաճախ,
ըստ հարկի, նա դիմում էր պատմության այս կամ այն դրվագին,
պատմական հերոսին, համեմատության եզրեր գտնում՝ ներկան
ավելի ընդգծելու համար: Աշուղին սիրելի էին Հայաստանի որոշ
բնակավայրեր, քաղաքներ (Սասուն, ս.Էջմիածին և այլն): Այդ
շարքում նրան հատկապես գրավել է Անին: Բազրատունյաց
փառահեղ մայրաքաղաքը պատմական առումով հնարավորութ-
յուն է տալիս աշուղին իր ցավն արտահայտելու քաղաքի ներկա
վիճակի ու շքեղ, ազգային լիարյուն կյանքով ապրող բնակավայ-
րի անցյալի նկատմամբ.

*Ավերակ և ծիր Անի,
Երբեմն հազնում էիր
Կանաչ, կարմիր ծիրանի՝³:*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 524:

² Նույն տեղում, էջ 153:

³ ԳԱԹ, Զիվանու ֆոնդ, գ.6, թ.6:

1880 թ. Զիվանին այցելում է Անի: «Աշոտ Ողորմածի գերեզմանի մոտ» երգում նա, համակված ժամանակին հայ հասարակական շրջաններում տիրող ոգևորությամբ, կապված Կարսի մարզը Ռուսաստանին միացնելու հետ, դիմելով հանգուցյալ թագավորին՝ գրում է.

*Ժողովուրդդ քու աշխարհում,
Բարի տեր է կառավարում,
Քաղցր նիրհդ չի խանգարում,
Հանգիստ ննջե, հայոց հսկա ¹:*

Ինչ վերաբերում է Անի քաղաքին, ապա նա անցել է հզոր, քրիստոնյա տերության հովանու ներքո, հպարտությամբ նշում է աշուղը, մինչդեռ Հայաստան աշխարհի մեծ մասը հեծում է թուրքական լծի տակ: Անիի վերաբերյալ նրա ոգևորությունն անցնում է, և երկու տասնամյակ անց նրա երգերում այլ մոտիվներ են հնչում, ինչպես օրինակ՝ «Եկա տեսա կիսակենդան ավերակ» սկզբնատողով երգում (1902 թ.): Անին վերաշինելու կապակցությամբ Զիվանին հույսեր է տածել, որոնք ի դերև են եղել: Դրա վկայությունն է «Քեզ շեն էի կարծում, ավերակ գտա» տողը: Անիի ավերակների տեսքը նրա երգում համահունչ ապրումներ ու խոհեր է ծնում.

*Դարձել ես այրված, ավերված մերի,
Զավակներդ այլոց եղել են գերի,
Ցերեկդ փոխվել է խավար գիշերի,
Երբեմն վառ, փայլուն ճրաք, ով Անի ²:*

¹ ԱՏԱԵ, էջ 245:

² Նույն տեղում, էջ 211:

Եվ աշուղը հանգում է այն եզրակացության, որ Անիի կործանման պատճառը գաղթականությունն է:

*Ջիվան, պատճառ նախնյաց բանին,
Ավեր դարձավ անբաղտ Անին,
Չը մտածող գաղտականին
Գլխին փորձություն, գալիք կա¹,*

- գրում է նա «Վեր կաց, գնանք, վեր կաց, սիրտս» սկզբնատողով երգում (1904 թ.):

Աշուղը իր համոզմունքին ու տեսակետին համահունչ հորդոր է ուղղում հայի ճուտին.

*Դու այն երկրեն մի հեռանար, հայի ճուտ,
Ուր որ նախնիքներեդ հիշատակներ կան.
Մրսած ժամանակդ կըքաղես օգուտ,
Դեռ մոխրի մեջ թաղված հին կրակներ կան²:*

Այդ միտքը՝ գաղթականության կործանարար դերը Հայաստան երկրի, պետության համար կարմիր թելի պես անցնում է Ջիվանու ստեղծագործություններով:

*

Ջիվանին հայ ազգը պահող երեք կարևոր գործոններից առաջինը համարում է հավատն ու կրոնը: «Հարց ու պատասխան»³ վերնագրով երգում (1905 թ.) այն հարցին, թե՝ «Ի՞նչն է պահել հայոց մինչև ի հիմա», պատասխանում է.

¹ ԱԶԱՆ, էջ 542:

² ՋԲ, էջ 74:

³ ԱԶԱՆ, էջ 299:

*Այն երեքն են պահել հայոց մինչև ի հիմա,
Սուրբ կրոնը, լեզուն և հայոց գիրը*¹:

Աշուղի հայրենասիրական մոտիվների համակարգում հայոց հավատի նկատմամբ նրա վերաբերմունքն ունի այլևայլ դրսևորումներ:

Հայ ժողովրդի դժնդակ կացությունից դուրս գալու, փրկվելու ուղիների որոնումների ընթացքում նա հաճախ դիմում է Աստծուն, ապավինում է Աստծուն նախ և առաջ: «Աշխարհումս էլ հույս չունիմ, հույսըս միայն ես դու, Տեր» սկզբնատողով երգում Զիվանին ասում է.

*Անդադար ամեն միջոց քեզ կանչում են խեղճ հայերը,
Տուր նոցա ազատություն, բավ է կրկին այս բազմավեր,
Սեփական արտոններեն, վտակներեն զրկված են,
Անհովիվ ոչխարներ են թափառական, շատաշվեր*²:

Աստծուն նա անվանում է սեր, բժշկապետ ու հայցում, որ հայ ազգին եբրայեցոց Մովսեսի նման «մի հովիվ պարգևե անձանքվեր»:

Աշուղի երգերում այս կապակցությամբ ուշագրավ են Խրիմյան Հայրիկի անվան շուրջ հորինվածները: Նա հետևում է Խրիմյան Հայրիկի գործունեությանը կաթողիկոս ընտրվելուց ի վեր և գնահատում, գովերգում ու փառաբանում վերջինիս իբրև՝ իր հոտին անմնացորդ նվիրված արթուն հովիվ, իր ազգի լեզվի, կրոնի ջերմ ու հավատարիմ պաշտպան: Զիվանու հեղինակած գովքի երգերը խարսխված են Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հայրե-

¹ ԱԶՆԵ, էջ 299:

² Նույն տեղում, էջ 157:

նասիրական գործունեության, նրա անցյալ առանձին նշանավոր գործերը շեշտելու ու գնահատության վրա: Խրիմյան Հայրիկին նվիրված երգերը կարծես թե ներկայացնում են նշանավոր հոգեվորականի կյանքի տարեգրությունը՝ կաթողիկոս ընտրվելը, ժամանումը Էջմիածին և օծումը, գահակալությունը ու մահը: Նրա մասին առաջին ստեղծագործությունը գրվել է 1892 թ. մայիսի 7-ին¹, երբ հայտնի է դառնում, որ Խրիմյան Հայրիկն ընտրվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Աշուղը մեծ հավատ ունի Խրիմյանի հանդեպ, նրան համեմատում է 4-րդ դ. հայ նշանավոր հոգևոր գործիչներ Մեծն Ներսեսի ու Սահակի հետ, համոզված է, որ թեև ընտրյալը ծեր է, բայց հոգով ու գաղափարով նոր է, հայրենիքն այնուհետև սուգ ու լաց չի անի, նրա վերքերին դեղ ու դարման կանի ազգընտիր կաթողիկոսը: Աշուղը համոզված է նաև, որ «Նորան կը հաստատե մեր թագավորը»², այսինքն՝ ռուսական կայսրը: Ըստ «Պոլոժենիյայի» կաթողիկոսի ընտրությունը պետք է հաստատեր Ռուսաստանի բարձրագույն իշխանությունը:

Խրիմյան Հայրիկին նվիրված երկրորդ երգը ստեղծվել է 1893 թ. հուլիսի 19-ին, երբ Ռուսաց կայսրը հաստատել էր կաթողիկոսի ընտրությունը, և նա ուր որ է պետք է ժամաներ Էջմիածին: Վասպուրականի արծիվ է աշուղն անվանում Խրիմյանին, ավելի կորովի ձայնով փառաբանում նրա անձնական արժանիքներն ու բարեմասնությունները, իբրև հոգևոր գործչի՝ ավելի հաստատ է դառնում նրա հավատը Խրիմյանի փրկչական առաքելության, հայ ժողովրդի բարգավաճման, «ծաղկելու» վերաբերյալ: Իր դավանանքին հավատարիմ Զիվանին շեշտում է կաթողիկոսի ծրագրերի իրագործման մեջ հայոց կրոնի ու լեզվի դերը:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 329:

² Նույն տեղում:

*Հայ կրոնին, հայ լեզվին
Ուշք դարձնես առանձին,
Անփոփոխ բոլորովին
Պահես հայ եկեղեցին,
Ձորեղանա քո օրով
Մեր հավատը բազմագույն¹:*

«Աստուծով կը կատարես մեր իղձերը անպատճառ», - ասում է հեղինակն ի վերջո:

Կարճ ժամանակ անց, 1898 թ. Զիվանին նոր երգ է նվիրում Խրիմյան Հայրիկին՝ «Արևելյան կրոնապետ, ծիրանազարդ ռապսունի»²: Աշուղի ոգևորությունն անցել է. «Խոփդ քարին դեմ է առնում», ցավով ասում է նա, «Վիրավոր առյուծի նման կորոնես ծագերդ», բայց ջանքերն ի դերև են լինում, Խրիմյանին անվանում է «սևաբախտ ծերունի»: Պատահականորեն չէ նաև նրա՝ Խրիմյանին տված «րաբսունի» որակավորումը: Հիշենք Րաֆֆուն: Զիվանին ելնում է Խրիմյանի՝ անցյալում կատարածից, կատարելիքից և դերից: «Թղթ շերեփի» պատմության վերաբերյալ աշուղը համապատասխան գնահատական ունի: Սակայն Զիվանին հույսը չի կորցնում.

*Ձագերդ գայլերու ձեռքից ազատես, փրկես պիտի,
Արդարոց դեպի դրախտը հույսով եմ՝ դրկես պիտի,
Միմեռն ծերունու նման փրկիչը գրկես պիտի,
Հույս ու հավատը վառ է, վեհապետ քաջազունի³:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 366:

² Նույն տեղում, էջ 189:

³ Նույն տեղում:

Խրիմյան Հայրիկի մահը խորապես ցնցել է Զիվանուն: Այդ տխուր իրողության մասին է «Էջմիածինը խիստ կուլա» սկզբնատողով երգը¹, գրված 1907 թ.: Երգում նշվում է Խրիմյանի անկատար մնացած խոստման փաստը.

*Պիտ օծեիր հայոց իշխան,
Խոստումդ ո՞ւր մնաց, Հայրիկ²,*

և այն վիշտը, որ պատճառել է իննսունամյա, սրբակենցաղ վարք ու բարքով հայրապետի մահը Էջմիածինն ու անմխիթար հոտին:

Վերը բազմիցս նշել ենք, որ Զիվանին իր գովքն ու ծոնը հորինելիս միշտ աչքի առաջ է ունեցել տվյալ անհատի վերաբերմունքը, հավատարմությունն ու նվիրվածությունը հայ ժողովրդին, Հայաստանին մի կողմից, մյուս կողմից՝ հայոց եկեղեցու ու կրոնի դերը հայ ազգը պահպանելու գործում: Այդ սկզբունքից, հավատամքից ելնելով է նա գնահատում Խրիմյանի հաջորդ կաթողիկոսի, Երկաթե պատրիարքի՝ Իգմիրյանի ընտրությունը.

*Ձեռակերտ Տրդատի և Լուսավորչի,
Երկնքի հարս, Քրիստոսի թաքուհի,
Ուրախացիր, խնդա, հայ եկեղեցի,
Արթուն հովիվ՝ քեզ պահապան է գալիս³:*

Զիվանին մեծարում, գովաբանում է Իգմիրյանին իբրև «երկաթե կամքի տեր, ձագերին կուտ ու ջուր տվող գթոտ հավի, հոգևոր բժշկի, բուժող վերք ու ցավ»: Կաթողիկոսական գահին

¹ ԱՋԱԵ, էջ 251:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 540:

պիտի նստի Խրիմյանին միանգամայն արժանի հոգևորական, գտնում է Ջիվանին:

*

Ջիվանու երգերում հայրենասիրական մոտիվները հաճախ դրսևորվում են պանդխտության, գաղթականության մոտիվների հետ միահյուսված: Քաջատեղյակ լինելով մեր ժողովրդի պատմությանը, աշուղը գիտակցում է հայ ժողովրդի գոյությանը սպառնացող վտանգի մեծությունը, որ պարունակում է գաղթը, պանդխտությունը: «Հարց ու պատասխան» խորագիրը կրող երգում (1905 թ.) այն հարցին, թե՝

*Ինչ բան հայերին մեծ հարված է տվել,
Դարձրել է ավեր դրախտ երկիրը ¹,*

աշուղը որոշակի պատասխան է տալիս.

*Գաղտականությունն է մեծ հարված տվել,
Դարձրել է ավեր դրախտ երկիրը ²:*

Նա մեղադրում է հայ ժողովրդին անհեռատես լինելու մեջ: Իրական փաստի հենքի վրա նա հորինել է մի վիպական երգ՝ «Մի անբախտ գաղթական ընտանիքի մասին»³ (1907 թ.), որը ողբերգական պատմություն է Ալաշկերտի Յոնջալու գյուղից Ռուսաստան փախչող ընտանիքի մասին:

Հայաստանն ավերվելու պատճառը նա համարում է գաղթը.

¹ ԱՋԱԵ, էջ 299:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 109:

*Գաղտնականությունն է մեծ հարված տվել,
Դարձրել է ավեր դրախտ երկիրը,
Անմիության հոգին մեր մեջն է մտել,
Որ եղել է ըստրուկ առյուծը, ժիրը ¹:*

Նույն ահագնացող վտանգի մասին է Զիվանու «Հայեր, օգնենք Վասպուրական աշխարհին»² ստեղծագործությունը (1879 թ.): Վանում, Վասպուրական աշխարհում մոլեգնող սովը սպառնում էր երկիրն ամայացնել, անհրաժեշտ էր օգնության ձեռք մեկնել «բազմահայ» երկրին, որից մի օր «պիտի ծագե լույս»: Այլապես, ըստ Զիվանու, լույսը չի ծագի.

*Թե չը լինի ամեն մեկիս խառնուրդը,
Չի կատարվի նրանց սրտի խորհուրդը,
Եթե ցրվի այնտեղի ժողովուրդը,
Հաստատ հավատացե՛ք՝ մեր վերջը վա՛յ է՝³:*

Օտարության մեջ պանդուխտ, գաղթական հայը ոչ մի ժամ դադար ու հանգստություն չունի, նա նման է ուրուրից հալածված խեղճ թռչունի, չի կարողանում հասկանալ իր մեղավորության պատճառը, տառապում է անվերջ, տապակվում իր վշտի բոցերում.

*Իմ երեսս չի ծիծաղի ոչ մի ժամ,
Չունիմ մխիթարող անկեղծ բարեկամ,*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 299:

² Նույն տեղում, էջ 374:

³ Նույն տեղում:

*Օտար երկրում թափառական ման կուգամ,
Հարազատ Մայր Հայաստանից զատվել եմ¹,*

- գրում է նա «Պանդուխտ Հայաստանցու մրմունջը» երգում (1907 թ.):

Ոչ մի երկրում պանդուխտն իր վաստակի տերը չէ: Բնական աղետները հետապնդում են պանդուխտին, նրա ցանած արտը մեկ կարկուտն է ծեծում, մեկ մորեխն է ուտում, հունձքը կրակն է ոչնչացնում, գրում է նա «Որ մի երկրում արտ ցանեցի» սկզբնատողով երգում (1897 թ.)²: Պանդուխտը շրջում է աշխարհը.

*Շրջեցի բոլոր Ասիա,
Եվրոպայից էլ Աֆրիգա,
Հասա մինչև Ամերիգա,
Ցավիս մեկ ճար չեղավ այնտեղ³:*

Ամենուր պանդխտության տառապանքը կրակե շապիկի պես կպած է հայ մարդուն, անդարմանելի վիշտ է պատճառում նրան և աշուղը մի այլ ստեղծագործությունում հանգում է հետևյալ մտքին.

*Օտար երկրի դրախտից
Հայրենյաց բանտը լավ է⁴:*

Եվ, ի վերջո, պանդուխտը վերադառնում է հայրենիք ու իր փրկությունն ու հոգու հանգիստը գտնում իր տան մեջ.

¹ ԱԶՆԵ, էջ 464

² Նույն տեղում, էջ 500:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 323:

*Տանս մեջ չշփարեցի,
Չմեռաւ և կյանք վարեցի,
Էլի մի ճոթ հաց ճարեցի,
Հոգիս դադար գտաւ այնտեղ ¹:*

Աշուղն իր քնարի ամբողջ գործողամբ մերժում է պանդղխտությունը, արտագաղթը, ազգի արմատները կրժող այդ ուտիճը: Նա հորդորում է ամուր կառչել մայր հողին, մշակել, շենացնել այն, իսկ տարագիրներին՝ վերադառնալ անպայման: Նույնիսկ հովվերգական բնույթի երկխոսություն-երգում՝ «Մի աղքատ խեղճ մարդ և կին»² խորագրով, Ջիվանին հայրենի երկրի վերաշինության իր երազանքը կապում է Անին բնակեցնելու հետ: Ամուսինները ամենագոր իշխանից թույտվություն են ստանում Անիում հաստատվելու:

*Բշխանն հաճոյացաւ,
Նրանց խոսքին ասեց՝ լաւ,
Մայր Անին բարձրահամբաւ,
Տվեց նրանց հանդաստան ³:*

Սակայն այդ փաստը ինքը՝ աշուղը, ընկալում է իբրև պատրանք, իրական կյանքից հեռու:

*Ջիվանին եւ՛ հայու կորդ,
Այս խոսածս է ավելորդ,*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 500:

² Նույն տեղում, էջ 453 - 455:

³ Նույն տեղում, էջ 455:

*Մա երազ է, ո՛չ թե դորտ,
Բայց սեպեցեք իսկական¹:*

Զիվանու երգերի հայրենասիրական մոտիվների համակարգում տեղ են գտել նաև ազգի պառակտման ու անմիաբանության երևույթի մասին խոհերն ու զգացումները: Զիվանին հրապարակախոս երգիչ էր, իր դարաշրջանի ժամանակագիրը: Նրա քնարը մշտապես արթուն է եղել մայր ժողովրդի ու հայրենիքի համար ստեղծված աննպաստ, եթե չասենք վտանգ ներկայացնող երևույթների նկատմամբ: Այդպիսի երևույթ էր պառակտվածությունը, որը հետևանք էր նաև հայերի մայր եկեղեցուց անջատվելու, բաժանվելու, քրիստոնեության այլ ուղղություններին, աղանդներին դավանելու: Իր ստեղծագործական կյանքի արշալույսին նա սեր ու միաբանություն էր քարոզում հայ ժողովրդին: 1872 թ. գրած երգում նա ասում է.

*Այլևայլ ազգաց ծեսերը մեզի չ'թողին խաղաղ,
Միության հոգին առան, պատրաստելով կենաց դաճաղ,
Չորս համոզմունք կա հիմա Հայոց մեջը, հազար ավաղ,
Այսպիսի ցրվյալ հոտին Աստվածն օգնե կենդանի²:*

Աշուղին մտահոգում է հայ ժողովրդի վտանգված միաբանությունը.

*Մեկ մասը կաթուղիկ է, մյուս մասը՝ բողոքական,
Մեկ մասն էլ անկրոն է, հետևում է չքության,*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 455:

² Նույն տեղում, էջ 228:

*Ահա չորս կողմ բաժանվել է մեր ազգը, աշգ Զիվան,
Մեկ մասն էլ Արարատյան եկեղեցուն պատկանի¹:*

Նա ոչ միայն ներկայացնում է ստեղծված վիճակը, այլև խիստ բացասաբար է վերաբերվում ազգը պառակտողների հանդեպ, համապատասխան գնահատականներ տալիս նրանց գործունեությանը.

*Վատ քարոզիչները ելած են հանդես,
Խափում են մարդու երեխայի պես,
Ներքին գայլի նման հոտն անում են կես,
Արտաքին հովվու հետ տես քոքոռանքը²:*

Զիվանին դավանափոխությունը գնահատում է իբրև ծուղակ, թակարդ, որի մեջ ընկնողը ոչինչ չի շահում: «Ի՞նչ ավելացավ, ի՞նչ տվին քեզ»³ սկզբնատողով երգում (1890 թ.) նա դատապարտում, պարսավանքի է արժանացնում հավատն ուրագողներին.

*Ի՞նչդ ավելացավ, կամ ի՞նչ տվին քեզ,
Որ ազգդ ուրացար, անգետ, հիմար մարդ,
Ի՞նչք քեզ ստիպեց, դու մոռացար մեզ,
Հավատդ ծախեցիր, ո՞վ խելագար մարդ⁴:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 228:

² Նույն տեղում, էջ 300:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ Նույն տեղում, էջ 308:

Զիվանու՝ իբրև ստեղծագործող անհատականության, հայ աշուղի համար անընդունելի է ոչ թե այլ դավանանքի պատկանելությունը*, այլ դավանափոխությունը, ինչպես նաև անհավատությունն ու անսկզբունքայնությունը: «Անսկզբունք մարդ» երգում նա հետևյալ ուշագրավ միտքն է արծարծում.

*Սուրբ գիրքը չի կարդար, միտքն է անմաքուր
Ղուրանից չի հուսար երբեք բարի լուր,
Փրկչի լուսից զրկված հոգո աչքը կուր,
Ոչ Բուրդան ճանաչե, ոչ Բրահմանը¹:*

19-րդ դ. վերջին և 20-րդի սկզբին Արևմտյան Հայաստանում հայերի շարունակվող, հարատևող զանգվածային կոտորածներն ու Անդրկովկասում ստեղծված քաղաքական անապաստ մթնոլորտը Զիվանին վերապրեց չափազանց ծանր: Եղավ մի շրջան, երբ աշուղը կարծես թե վերջնականապես հուսահատվեց և թվում էր, որ ամենակարող Աստվածն անգամ ի գործու չէր փոխելու հայերի ճակատագիրը: 1895 թ. նա գրեց մի երգ, որի ամբողջական բնագիրը, ցավոք, հնարավոր չէ վերականգնել և որի վերնագիրը «Տեր ողորմյա» էր, որը հետագայում աշուղը դարձրեց «Ազգիս տեր ողորմյան»՝ երգին տալով առավել ընդհանրացնող համազգային բնույթ: Փրկության ուղի, ելք չգտնելով Զիվանին այս ստեղծագործության մեջ Աստծուց ողորմություն է հայցում իր խաչյալ որդու՝ հայ ժողովրդի համար.

*Տկարներուն տեր ու պաշտպան,
Աստված հզոր լեր պահապան,*

* Զիվանու անձնական կյանքը, համագործակցությունը այլադավան, այլազգի երաժիշտների հետ, դրա վառ վկայությունն է -Թ. Պ.:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 401:

*Վերջի օրն է հայ ազգության,
Տեր ողորմյա, տեր ողորմյա*¹:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ երկու տասնամյակ անց, ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը Հայոց Մեծ Եղեռնին կարծագանքի նմանաբնույթ «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծությամբ: Ազգի ողբերգությամբ ապրող երկու զգայուն, մեծ հոգիները միանման են ընկալում ու վերապրում մայր ժողովրդին հասած աղետը:

Այդ շրջանում Զիվանին հուսախաբության պահեր հաճախ է ունենում: Կարծես թե փրկության ելք չկա, թանձր խավարը պատել է հայրենի երկիրը, ո՞ր է այն փրկիչը, որ պիտի գա ու ազատի, դժոխքից դուրս բերի հայ ժողովրդին.

*Մեզ դահիճ են դարձել անխիղճ թուրք ու քուրդ,
Ձեռք-ձեռքի են տվել, արել են խորհուրդ,
Թող գա փրկե մեկ տառապյալ ժողովուրդ,
Ով գիտե փրկության ճարը հայրենյաց*²:

Աշուղն ապրում է հուսալքության, անելանելիության ծանր տվայտանքներ: Ժամանակն ու հանգամանքները ճնշում են նրան իրենց անհեռանկարությամբ, նրա հռետորական հարցերը մնում են անպատասխան:

*Ե՞րբի պիտի իմ հին թռնիրս բարվոքվի,
Մոխրի մեջը թաղած կայծը բորբոքվի,
Ա՛խ, ե՞րբ պիտի պապիս տունը նորոքվի,
Շա՞տ պիտի դռնե դուռ ման գամ, ընկնիմ ես*¹,

¹ ԱԶԱՆ, էջ 556:

² Նույն տեղում, էջ 223:

- գրում էր նա 1902 թ. հեռավոր Արմավիրում:

Մի ամիս անց նույն քաղաքում հորինած մի այլ երգում Զիվանին գրում է հույսի կայծերով համակված «Եթե հույսը չլիներ՝ մեռած կլինեի վաղուց» սկզբնատողով երգը.

*Իմ կենացս հանդերը երկար չորացած չեն մնալ,
Հավատում եմ, որ մի օր անձրև պիտի գա երկրնուց²:*

1905 թ. ապրիլի 24-ին նրա հորինած «Հարց ու պատասխան» երգում մի դաժան, բայց իրականությունից բխող վերլուծության է ենթարկված հայ ազգային կյանքը, գնահատված են այն չարիքները, աղետները, որ բացասաբար են անդրադարձել հայ ժողովրդի, Հայաստանի ճակատագրի վրա: Աշուղը հռետորական հարց է տալիս ու պատասխանում, որ դրախտ երկիրը ավեր է դարձրել նախ և առաջ գաղթականությունը:

Զիվանու ստեղծագործական կյանքում այդ համոզմունքից երբևէ չեղում չնկատվեց, մեծ աշուղը ելնելով գործերի անհաջող ընթացքից տագնապում է ու մարգարեանում.

*Եթե որ գործերը այսպես վատ գնան,
Դժվար Հայաստանում էլ հայեր մնան,
Անգույթ թուրքի սրին ճարակ կդառնան,
Կվերջանա տաջկահայոց խնդիրը³:*

Շեշտենք, որ այս տողերը գրվել են Հայոց Մեծ Եղեռնից ուղիղ տաս տարի առաջ:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 239:

² Նույն տեղում, էջ 208:

³ Նույն տեղում, էջ 239:

Զիվանին Զիվանի չէր լինի, եթե նա վերջնականապես կորցներ հույսը իր ժողովրդի հարատևության ու հավերժության հանդեպ: Հուսահատության ապրումները տեղի են տալիս, և նրա քնարը հնչեցնում է իր ժողովրդի կենսունակությանը, հազարամյակների խորքերում թաղված արմատներին ապավինելու մոտիվներ: Հայը քաջ է ու անհաղթ, նրա տան պատերը հենված են ապառաժ ժեռ քարի վրա, նա մաքառող է դժվարությունների դեմ, տոկուն ու դիմացկուն: Հայ ժողովուրդը Զիվանու երգում հետևյալ կերպով է ներկայանում.

*Անիրավ շրջանը խղճով գլուխս քարին է զարկում,
Համարյա չորս հազար տարվա կոած-կոքած մեկ հին լախտ եմ,
Հազարից մեկ ցավս լալով, հանում եմ ճիչ-աղաղակներ,
Նախանձ, չար մարդու կարծիքով իփր թե ես ապերախտ եմ¹:*

Մի ներքին պայծառատեսությամբ իր ապրած դժվարագույն ժամանակներում նա ազդարարում է.

*Երկինքն ու երկիրը քանի դեռ կան,
Բոլոր արարածոց լույս ու կյանք կուտան,
Այնպես էլ կը [հ]իշվի հայ ու Հայաստան,
Երկար դիմացել է, դեռ կը դիմանա²:*

Զարմանալի խորաթափանցությամբ նա դիտարկել է հայ ժողովրդի հարատևության մի կարևոր երաշխիքը.

*Զիվան, հայը լուրջ է, չէ խելքից թեթև,
Դրսից սովորածին կուտա հայի ձև,*

¹ ԱԶՍԵ, էջ 509:

² Նույն տեղում, էջ 581:

*Համոզված եմ, հավատում եմ, արդարև,
Հայ ազգը չի մեռնի, ունի ապագա¹:*

Զիվանու սերը մայր հայրենիքի ու ժողովրդի հանդեպ, նրա էության խորխորատները թափանցելու, նրա բնույթն ու ոգին ճանաչելու կարողությունը անսահման է: Նրա հավատն իր ազգի հանդեպ, նրա իղձն էր ժողովրդին տեսնելու ազգերի ընտանիքի մեջ արժանավայել ու պատվավոր տեղում, հիրավի, այնքան էր գորեղ ու հիմնավոր, որ արժանի է պարզապես հիացմունքի, և այդ առումներով նրա ստեղծագործությունների շարքում բացառիկ է «Հայոց խեղճ ժողովուրդ քեզ լավ՝ թե ուշ, թե վաղ պիտի տեսնիմ» սկզբնատողով երգը (1907 թ.): Իր հավատի ու սիրո մեջ Զիվանին մնաց աներեր, հպարտ իր հայությամբ, իր ժողովրդի արժանիքներով, թերությունների նաև դառնաղետ ճակատագրի համար վշտացող հայ մարդ:

*Զիվանու միսն ու արյունը, հոգին ես, սիրելի ազգս,
Լուսավոր ազգերու եղբայր լինող իմ պատվելի ազգս,
Թեև փոքրիկ, տարագիր, խեղճ անունով արքելի ազգս,
Վաղըդ երևում է բարի կ'կանգնիս, եղկելի ազգս,
Բոլոր կազմդ առողջ, շարժուն, հոգիդ խաղաղ պիտի տեսնիմ,
Համայն ազգերու մեջ կանգնած սիրուն չքնաղ պիտի տեսնիմ²:*

Զիվանին, ելնելով նրա ստեղծագործություններում տեղ գտած պատմա-հայրենասիրական մոտիվներից, նրանցում առկա տրամադրություններից, եվրոպական երկրների նկատմամբ

¹ ԱՋԱԵ, էջ 581:

² Նույն տեղում, էջ 377:

Հայաստանի, Հայկական հարցի ճակատագրի առնչությամբ հուսավառ չի եղել: Բեռլինի վեհաժողովի մասնակից տերություններին նա անվանում է նենգ պիղատոսներ, ամենայն հավանականությամբ Անգլիային՝ ագահ, խորամանկ սատանա: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, Սուլթանին, աշուղը նրանց անվանում է կարմիր գայլ, կարմիր դև, կարմիր հրեշ, բորենի¹:

19-րդ դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին Ջիվանին իր երգերում Եվրոպայի հարցում դրսևորում է շատ որոշակի վերաբերմունք.

*Ոհ մեկին չի ազատիլ մեր խրախույսը,
Խավարի փոխվեցավ օտարի լույսը,
Եվրոպայի վերա դրինք մեր հույսը,
Չլսեցինք որևէ մեկ լուր, շատ ափսոս²:*

Ռուսաստանի դերն, ըստ Ջիվանու՝ պատմահայրենասիրական թեմաներով ու մոտիվներով գրված երգերի, միանշանակ չի գնահատվել: Եվ դա միանգամայն բնական է՝ պայմանավորված հայ ժողովրդի կյանքում այդ ժամանակաշրջանում նրա իրական դերակատարումով: Բեռլինի վեհաժողովում Ռուսաստանի դիրքորոշումը հայանպաստ էր, հետագա տասնամյակներում այն փոփոխություններ կրեց: Աշուղի զգայուն քնարն ըստ այդմ արձագանքեց այդ իրողություններին:

«Աշոտ Ողորմածի գերեզմանի մոտ» երգում³, ինչպես նշել ենք, նա մեծարում էր Ռուսաստանին, նրան «բարի տեր» անվանում: Այնուհետև հաճախ՝ արծիվ, որից վախենում է ուրուրը՝

¹ ԱՋԱԵ, էջ 548, գԱԹ, Ջիվանու ֆոնդ, գ.34, թ.55:

² ԱՋԱԵ, էջ 275:

³ Նույն տեղում, էջ 245:

Թուրքիան: Հորդորում է նրան պաշտպան կանգնել հայ ժողովրդին, ազատել թուրքական լծից, գրում է նա 1902 թ. երգում ¹.

*Դուն ես ինձ նշանել, դուն էլ պսակե,
Թող մեր տանն էլ մի օր լինի հարսանիք*²:

Զիվանին իրատեսորեն է գնահատում ռուս-թուրքական հարաբերությունները, մեկ հարյուրամյակում երկու երկրների միջև երեք անգամ տեղի ունեցած պատերազմները, և նրա համակրանքը անվերապահորեն Ռուսաստանի կողմն է: «Հեռու արեւելքում մի թզուկ ծնավ» սկզբնատողով երգում (1904 թ.) ներկայացնում է երկու հակադիր ուժերի. մի կողմում հեռավոր արեւելքում ծնված թզուկն է, «դեղնագույն, փոքրաթիվ, կարճահասակ», մյուս կողմում՝ անպարտելի արծիվը, որի դեմ պատերազմի կրակ է բորբոքում թզուկը.

*Զիվանի, թզուկը բարձրացավ բեմը,
Շեքեց պատերազմի կրակոտ շեմը,
Անպարտելի արծվի ճուտերու դեմը,
Անգրդի թներով թռչիլ ըսկսեց*³:

Աշուղն առանձին հույսեր չի տածել թուրքական բռնապետության կործանման կապակցությամբ: Բեռլինի վեհաժողովից կարճ ժամանակ անց Զիվանին համոզվում է, որ վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը միայն չարիք է բերում արևմտահայության համար, աղետներին նորերն ավելացնում: «Ղոշմա»⁴, «Տասիթան»⁵

¹ ԱՅԱԵ, էջ 610:

² Նույն տեղում, էջ 610:

³ Նույն տեղում, էջ 399:

⁴ Նույն տեղում, էջ 313:

⁵ Նույն տեղում, էջ 320 - 322:

երգերը նրա դառը խոհերի ու ապրումների արտահայտությունն են: «Եղեր ոտից կոխան չնչին առարկա», ցավով է արձագանքում Զիվանին.

*Յոթանասուն ու վեց թվից մինչ ութսուն
Լրանալը, թափեց քո աչգերը արյուն,
Քանդեցին քո բնակարան և քո տուն,
Այն խաժամուժ վատ ազգերը սրիկա¹:*

Սակայն եղավ մի կարճատև շրջան, որ հայ ժողովրդի մի զգալի մասը հավատ ընծայեց 61-րդ հոդվածի գործադրման միջոցով արևմտահայերի վիճակի բարելավմանը: Աշուղը դառը մտածումներով վերհիշում է.

*Հավատացինք ձեր կեղծ փայլին,
Նստեցինք կրակե սայլին,
Մեզ հանձնեցինք կարմիր գայլին,
Անտեր հոտի նման, քեռի²:*

Նա վերջնականապես համոզվում է, որ «հիվանդ մարդը» մեռնելու նշաններ ցույց չի տալիս.

*Ով է քեզ ասել, թե բորենու մոտիկ է մահը,
Երազ է, Զիվան, այդ բանը ո՞ւմնից ես իմացել³:*

Երգերում տեղ գտած Զիվանու խոհերն ու մտորումները, փրկության ելքի որոնումները հանգեցնում են սեփական ուժերին ապավինելու մտայնությանը, մի մտայնություն, որը 19-րդ դարի

¹ ԱՋԱԵ, էջ 320:

² Նույն տեղում, էջ 430:

³ Նույն տեղում, էջ 351:

վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին տիրապետում էր հայկական հասարակական որոշ շրջաններում: 1902 թ. Շուշիում գրած «Որ-տորդը քեզ հալածում է» սկզբնատողով երգում նա ասում է.

*Հույսդ դիր քու ուժիդ վրա,
Ասպարեզից հետ մի մնա,
Այժմ ողբի լսող չկա,
Մի անի լաց ու թաց, եղնիկ¹:*

Մինչև իր բազմարդյուն կյանքի վերջը Զիվանին չի փոխում իր կարծիքը սեփական ուժերին ապավինելու վերաբերյալ, որը նրա երգերում դառնում է համոզմունք, լեյտմոտիվ:

*Հողը գա գլխին նրան, ով որ կը հուսա օտարին,
Օտարից տասնապատիկ լավ է դիմելը չոր քարին²,*

- գրում է աշուղը «Վեց հարուստ ըռեսի ձեռքով մի հատիկ արտ վարեցի» սկզբնատողով երգում (1904 թ.):

Ուժի, քաջության, զինված պայքարի գովքը դառնում է Զիվանու հատկապես 1900-ական թվականներին հորինած երգերի հիմնական մոտիվը: Աշուղը փաստում է, որ հայ մարդը թուլամորթ ու վախկոտ չէ.

*Շատ շատերուց քաջ ենք, վեր ենք,
Մերթ կովենք, մերթ կհամբերենք,
Մենք մեր ուժով ձեռք կբերենք
Մեզ համար օթևան, քեռի³:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 505:

² Նույն տեղում, էջ 543:

³ Նույն տեղում, էջ 430:

Ջիվանու ստեղծագործություններում ուժը իմաստավորվում է գենքի ու քաջության միջոցով: Աշուղը կոչ է անում ուժին ուժով դիմագրավել, չարին գենքով պատժել, հորդորում է հայ ժողովրդին գինվել ու սեփական ուժերով լուծել ազգային խնդիրները և կարևորը՝ պաշտպանվել: «Մի անգութ, աներես գետինը մտած»¹ սկզբնատողով երգում (1905 թ.), որը իրական, թե երեվակայական, բայց ճշմարտացի պատմություն է հայ գյուղը մտած մի հրեշավոր արարածի վայրագությունների մասին:

Հայ գյուղացին օգտագործում է իր բոլոր կարողությունները հրեշի բռնարարքները խափանելու, բայց անօգուտ և.

*Տեսա չարը չարով պիտի կործանի,
Ես էլ գենք վեր առա, էլ հոգուս հասավ²:*

Աստվածապաշտ, հիրավի քրիստոնյա աշուղը կարծես թե շեղվում է նոր կտակարանի պատվիրաններից ու ապավինում հին կտակարանի «ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման» պատվիրանին: Գյուղացին լուծում է հարցը.

*Հրացանս գոռոց հանեց ահագին,
Մարսեցան գայլերը, փովեցան գետին,
Շիկացած գնտակը երփ դիպավ կրծքին,
Մատակեց հրեշը, խեղճ գյուղը պրծավ³:*

Այս երգով հայ գյուղացուն օրինակ է ցույց տալիս, հորդորում, կոչ է անում հետևել երգի հերոսին:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 456:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Զիվանին գինված ինքնապաշտպանությունից բացի այլ ուղի չի տեսնում: Հարևանը վայրենի է ու բիրտ, կեղծավոր, ուխտադրույժ ու անկիրթ:

*Տեսնում ես՝ դրացիդ բարեբարո չէ,
Պիտի ուժդ ցույց տաս, որ երկյուղ կրե՝¹:*

Նույն մոտիվն առկա է Զիվանու մի շարք այլ գործերում:

Ուժի ու քաջության գովերգումը, սակայն, աննպատակ չէ աշուղի երգերում: «Քյուրդ ավազակներից պաշարված հայ երիտասարդը»² օգնություն է հայցում Հայկ պապից, Քաջ Արամից, սուրբ Վարդանից, Գայլ Վահանից և, ի վերջո, Աստծուց՝ ոչ թե փրկել, ազատել իրեն, այլ քաջության մեջ իրեն հաստատ պահել, որ կարողանա հաղթել թշնամուն:

*Ո՛վ Աստված բարերար, խրատե ինձի,
Քաջության կարգի մեջ հաստատե ինձի՝³,*

- ասում է հայ երիտասարդը:

Ուշագրավ մի երգ ունի աշուղը խոստում «Քաջի մասին»⁴ վերնագրով՝ «Խելք էլ ունիս, ուժ էլ ունիս, տղամարդ» սկզբնատողով (1904 թ.): Երգի վերջին երկտողով Զիվանին արտահայտում է իր դավանանքը, որը հար և նման է Եղիշեի՝ գիտակցված մահվան մասին հայտնի աֆորիզմի իմաստին:

¹ ԱԶԱՆ, էջ 290:

² Նույն տեղում, էջ 169:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 317:

*Ձգտիր՝ քու մահովդ կենդանություն տաս,
Աշխատիր, որ իզուր տեղը չմեռնիս¹:*

Երգը ուժեղ տղամարդուն հորդորում է ուժը բանեցնել տկարներին, նեղյալներին օգնելուն, ցույց տալ իրեն՝ մի անգամ կռվի մեջ մտնելով, վերք տալ ու վերք առնել, ընկնել ու ելնել և վերջապես՝ «Քաջ եղիր, պատիվդ միշտ կա անպակաս»²: Ջիվանին նախ առաջարկում է հետևել ավետարանական պատվիրաններին. ընկածին բարձրացնել, վիրավորի վերքին սպեղանի դնել, լավ հարևանին հարգել ու պատվել, բայց երբ հարևանդ գայլ է՝ գամփռ լինել, դարձյալ աստվածաշնչային պատվիրանի համաձայն «Քու մեկ ատամդ հանողին, դու երկուսը հանիր՝ մեղք չէ» (1906 թ.) և երբ բոլոր միջոցները սպառված են, ըստ աշուղի.

*Կիսակենդան, վատ ապրելուց հազար անգամ մահը լավ է,
Մտիր կռվի ասպարեզը, քաջի նման մեռիր՝ մեղք չէ³:*

Պատահական չենք համարում Ջիվանու հետաքրքրությունը վիպական քաջ անվանյալ հերոսների հանդեպ (Քաջ Արամ և այլն) ընդհանրապես: Նրա ժառանգության մեջ պահպանվել է արևելյան վիպական հերոս Քյոռ Օղլու վերաբերյալ մի երգի փոխադրություն⁴, որի ամբողջական բնագիրը վերականգնել չհաջողվեց:

Քաջությամբ, խիզախությամբ նպատակին հասնելու գաղափարը Ջիվանու երգերում դառնում է համոզմունք, որը զենքի

¹ ԱԶՆԵ, էջ 317:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 230:

⁴ Նույն տեղում, էջ 359:

հետ համատեղ խարսխվում է դրանց կարևորության, դերի գիտակցության վրա: «Տխուր փաստեր»¹ երգի լեյտմոտիվը, հիմնական գաղափարի կրողը կրկնակ-երկտողն է.

Տասը հազար գիրք կարժե մեկ պիպոտի հրացանը.

*Աշխարհը մենք իմացանք, հանդերձյալին մնաց բանը*²:

Որքան հուսախաբված պետք է լինի ճշմարիտ հավատացյալ աշուղը, որ կասկածի տակ առնի անգամ հանդերձյալ աշխարհի գոյությունը: Եվ հիրավի. ճշմարտությունն, արդարությունը գրքերի մեջ է, «Սուտը առաջընթաց է, ճշմարտության դուռը փակ է»³, և իմաստունի խոսած ճառը իզուր կանցնի, քանզի՝ «Տեսնում ես սարեր կը քանդե մեկ վառողի տակառը»⁴, - ասում է Զիվանին վերոհիշյալ երգում:

1887 թ. մտցված զինակոչության, ցարական բանակում պարտադիր զինվորական ծառայության օրենքը հայ ժողովրդի լայն շրջաններում որոշակի դժգոհություն հարուցեց: Ստեղծվել էր բացասական վերաբերմունք, որը արտահայտվեց նաև ժողովրդական երգերում՝ այդ կապակցությամբ ստեղծվեցին մի շարք երգեր, որոնք հայտնի են «սալոթի խաղեր» անվամբ և կենդանի կենցաղավարում էին մինչև 20-րդ դարի վերջերը⁵: Զիվանին, ի տարբերություն այդ մտայնության, զինվորական պարտադիր ծառայությունը գնահատում էր իր անխախտ դավանանքի դիրքերից, որը, մեր համոզմամբ, ավելի ճիշտ էր: Ազգին, հայրենիքին զինվոր է պետք և այդ գիտակցությամբ էլ նա գնահատում է երե-

¹ ԶԲ, էջ 344 - 345:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 345:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ղազիյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 176 - 228:

վույթը: Այդ առումով ուշագրավ են նրա «Զինվորի երգը»¹ և «Խրախույս նոր զինվորներին»² ստեղծագործությունները: Այս երգերի գրության թվականներն անհայտ են, սակայն դատելով նրանց ոգուց, կարելի է ասել, որ դրանք ծնունդ են առել 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին, զինակոչի օրենքի գործադրման սկզբնական շրջանում*: «Զինվորի երգում» զինծառայության մեկնող հայ երիտասարդը հրաժեշտ է տալիս հարազատներին, խոստանում է լավ ծառայել «թագավորության», բարձր պահել հայի պատիվը, թշնամու առաջ վիզ չծնել և պատվիրում է.

*Զիվանի, պարծանք է հային՝
Ծառայել սուրբ հայրենիքին,
Հաշտ աչքով նայեցեք գործին,
Վարժըվելով սովորության՝³:*

«Վարժըվել սովորության» նշանակում է հաշտվել պարտադիր զինվորական ծառայության անհրաժեշտության հետ: Եվ այս խնդրում հայ մարդու համար կարևորը զենք գործածել սովորելն է: «Խրախույս հայ զինվորներուն» երգում Զիվանին ցավով նշում է, որ հայ մարդը զենք չի կրում, այն գործածել չգիտի.

*Ամբողջ վեց հարյուր տարի է թմրած ոչխարի նման,
Ամեն խուժդուժ մեզ տանելով լցնում է սպանդարան,
Տեսել եմ հայ գյուղացիներ հարյուրավոր սալլապան,
Ոչ մեկի մոտ չէ գտնվել մի սուր, կամ մի հրացան,*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 218:

² Նույն տեղում, էջ. 440 - 441:

* Օրենքը գործադրվել է 1887թ., - Թ. Պ.:

³ ԱԶԱԵ, էջ 218:

*Ուրեմն տանք մեր որդիքը թող գնան լավ հմտանան,
Սովորեն զենք գործածելը, քարձրանա հայ ազգը վեր ¹:*

Ազատության, փրկության ուղիների որոնումները Ջիվանուն հանգեցնում են մի միջոցի.

*Երբ մի մարդ յուր մահովը հարյուր-հազարի կյանք կուտա,
Ես պիտի ուրախանամ զոհվողի վրա, ինչո՞ւ լամ.
Փորձեցի, աչքով տեսա, զորեղն է աշխարհի տերը.
Ես լացով իմ վերքերուս հնար չգտա, ինչո՞ւ լամ ²:*

Ջիվանու ժառանգության մեջ ուշագրավ է «Աղճիկս, քեզի քոչ ու մաշիկ կգնեմ» ժողովրդական ստեղծագործության մշակումը³, որի վերջին տունը՝ աշուղի եզրակացությունը, համահունչ է գինվորական ծառայության վերաբերյալ նրա գնահատությանը: Մերժելով տարբեր սոցիալական խավերի փեսացուներին, աղջիկը համաձայնվում է ամուսնանալ գինվորի հետ.

*Աղճիկս, քեզի զինվորի կուտամ,
Հա՛, հա՛, հայրիկս, հա՛, հա՛,
Զինվորն է պատվի պաշտպան, հայրենիքի պահապան
Տուր, հայրիկս, տուր, տուր ⁴:*

Իր մտորումները, մտահոգությունները, նաև հույսերն ու երազանքը արտահայտելու համար՝ ներկայի ու ապագայի վե-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 440:

² ՋԲ, էջ 89:

³ ԱՋԱԵ, էջ 124 - 125:

⁴ Նույն տեղում, էջ 125:

րաբերյալ, Զիվանին հաճախ է դիմում նաև հայ ժողովրդի անցյալում որոշակի նշանակալից դեր խաղացած դրական-բացասական պատմական-իրական, պատմա-վիպական անհատներին:

Այդ առումով հատկանշական են Հայկ Նահապետի անվան հետ կապված ստեղծագործությունները: Նախ ասենք, որ նա հավատարիմ է մնում պատմական ավանդույթին՝ Հայկին գնահատում ու իր հայրենասիրական խոհերն է արտահայտում իբրև հայ ժողովրդի նախնու.

*Հայկից մեզ է հասել Հայ անունն ազնիվ,
Նորանով մեր երկիրը կասվի Հայաստան ¹:*

«Քյուրդ ավագակներից պաշարված հայ երիտասարդը» ստեղծագործության մեջ հայ երիտասարդը օգնության է կոչում Հայկին.

*Աստուծո թշնամուն հաղթող Հայկ պապս
Հասիր, քո թոռնիկին եղիր օգնական ²:*

Այս նույն երգում ոգեկոչվում են Քաջ Արամը, սուրբ Վարդանն ու Գայլ Վահանը, այլ երգերում՝ Տիգրանն ու Արտաշեսը, պատմական նշանավոր անձեր, որոնք հաճախ են հանդես գալիս Զիվանու երգերում: Հավելենք, որ աշուղը վկայակոչում է նաև հայ ժողովրդի մի այլ ավանդական նախնու՝ Թորգոմին:

*Մեր պապը շատերից հին է,
Առյուծ Թորգոմի որդին է,*

¹ ԳԱԹ, Զիվանու ֆոնդ, գ. 190, թ. 31:

² ԱԶԱԵ, էջ 169:

*Հայը պայծառ աստղածին է
Նրան խավար մի իմանա՜,*

- ասվում է «Խելքի արի, թուրք հարևան» երգում (1906 թ.):

Եթե աշուղը հայրենիքը շենացնելու համար գտնում էր, որ անհրաժեշտ է ապրել հայրենի հողի վրա, մշակել այն, ապա անհրաժեշտ է նաև զենքով, քաջությամբ պաշտպանել այն: Այդ գաղափարն է նա փառաբանում «Սարդարապատ» երգում ու որոշակի նպատակներ ու հոգսեր կապում սասունցիների հետ: Ենթադրում ենք, որ այս երգով նա արձագանքել է 1890-ական թթ. Սասունում տեղի ունեցած իրադարձություններին: Երգում Ջիվանին հիմնվելով իրական փաստերի վրա, որոնց նա քաջատեղյակ էր, ներկայացնում է այն միջավայրը, որում ծնունդ են առնում ըմբոստ սասունցիները:

Ջիվանու երգերում ամենահաճախ հանդես է գալիս Վարդան Մամիկոնյանը, մեր պատմության ամենամվիրական ու պաշտելի վիպականացված կերպարը: «Քաջ Վարդան»² երգում (1889 թ.) աշուղը սիրելի հերոսի կերպարը ստեղծում է նրա կյանքի կարևոր հանգրվանները ներկայացնելով, իմաստավորում է իբրև օրինակ գալիք սերունդների համար.

*Մեռար՝ թողիր անմահ անուն հիշատակ,
Քո գործքերով դարձար բարի օրինակ.
Դու սուրբ գործի համար եղար նահատակ,
Անմահ Վարդան, հզոր Վարդան, քաջ Վարդան,
Խորտակեցիր ծանր լուծը պարսկական՝³:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 319:

² ՋԲ, էջ 88:

³ Նույն տեղում, էջ 88:

Եռատուն երգը Վարդանին բնորոշող մակդիրների կրկնությամբ՝ հզոր, քաջ, պատմական, իրական անհատին հաղորդում է հերոսական գծեր: Նույն իմաստավորմամբ ու մեկնաբանությամբ է նա ներկայացնում, արժևորում ժամանակակից հերոս անհատներին, ազատության համար ոտքի ելած քաջերին (Գոլոշյան, Անդրանիկ, Սերոբ, Գևորգ Չավուշ և այլն):

Մեծ աշուղի երգերի մի ստվար խումբ վերաբերում է 19-րդ դարի վերջին և 20-րդի սկզբին ծավալված ազատագրական պայքարի մասնակից անհատ հերոսներին՝ ֆիդայիներին: Զիվանու երգերի անհատ հերոսները ոչ միայն սեփական ուժերով ազգային խնդիրը լուծելու գաղափարի կրողներն են, այլև այդ ուղին ընտրած, իրականության մեջ այն գործադրողները: Զիվանու երգարվեստում նրանց հայտնվելը պատահական չէ:

Զիվանու սիրելի հերոսը, գաղափարակիրը Անդրանիկն է, որն անձնական յուրահատկություններով համապատասխանում էր աշուղի երևակայությամբ ստեղծածին: «Ուղերձ» երգում հերոսին նա բնութագրում է իբրև սերմնացան և դա է Զիվանին համարում Անդրանիկի դերը հայ ժողովրդի պայքարի և մաքառման ճանապարհին:

Երգերի քննարկվող փունջը պատմական բնույթ ունի: Դրանք իբրև պատմական երգեր հորինված են իրական հերոսների, անհատների մասին, որոնք ապրել ու մարտնչել են իրական հանգամանքներում հանուն որոշակի գաղափարի՝ հայրենիքի ազատագրության ու մայր ժողովրդի պաշտպանության: Մեր երգարվեստի պատմությունից, գրավոր թե՛ բանավոր, հայտնի գովքի երգերի ավանդներով հորինված այս ստեղծագործությունները ևս գովքեր են: Զիվանու գովքի, փառաբանության ու մեծարման ելակետը ոչ թե և ոչ միայն հերոսների անհատական յուրահատկություններն ու արտաքին բարեմասնություններն են, այլ գերազանցապես նրանց անձնվեր հայրենասիրությ-

յունը, քաջությունն ու հավատարմությունը գաղափարին ու ընտրած ուղուն:

Այդ երգերի հերոսների մի մասը (Գոլոշյան, Անդրանիկ, Սերոբ) ծանոթ է ու հայտնի ոչ հեռու անցյալի պատմությունից: Դրանք մեծարվել են ու փառաբանվել նաև ժողովրդական երգիչների կողմից: Սակայն Զիվանու երգերը ինքնատիպ են, աչքի են ընկնում ոչ միայն աշուղական երգարվեստի տաղաչափական կանոնների հմուտ գործադրմամբ, այլ նաև ճոխ ու հարուստ լեզվով, կուռ կառուցվածքով, իրական մանրամասների հավաստիությամբ:

Հերոս, հայրենասեր անհատներին նվիրված երգերի շարքում, ժամանակագրական առումով, առաջնությունը պատկանում է Ալեքսանդր (Վարդան)* Գոլոշյանի մասին հորինված ստեղծագործությանը, որի սկզբնատողն իսկ բնութագրական է. «Հայրենիքի փրկության դու առաջին նահատակ»: Հիրավի, Ա. Գոլոշյանը 80-ականներին սկսված ազատագրական շարժման առաջին գործիչներից էր, առաջին նահատակներից: Երգի ստեղծման թվականը չի նշվում, ենթադրվում է, որ այն գրվել է Ա. Գոլոշյանի սպանության լուրի ազդեցության տակ: Զիվանին հուզական շեշտադրությամբ ներկայացնում է հերոսի կարճատև կյանքի հիմնական փուլերն ու դրվագները.

*Ուսումդ նոր ավարտած, դու քսանհինգ տարեկան,
Գրիչը վայր գցելով՝ ձեռդ առար հրացան,
Մտար ուր ընկերով ասպարեզը փորձության¹:*

Այնուհետև աշուղը պարզում է հերոսի նպատակը.

* Ա Գոլոշյանը (1867 - 1889) մականուն էր ընտրել Բաֆֆու հերոսի անունը, նկատի ունենալով նրա գործունեությունը, գաղափարը, - Թ. Պ.:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 387:

*Ութը մարդով կամեցար մի ահագին բան անել,
Արյունառուշտ քրդերը հայրենիքից դուրս վանել,
Ուզում էիր այսպիսով հայերուն ոտքի հանել,
Վախկոտներու սրտերում քաջության սերմը ցանել¹:*

Զիվանին Գոլոշյանին անվանում է երկրորդ Վահան, նրա հոգին դասում սրբոց Վարդանանց դասը:

Ա. Գոլոշյանը երգում բնութագրվում է իբրև հայրենիքի փրկության ու ազատության համար զոհված առաջին նահատակ: Ամենայն հավանականությամբ աշուղը ծանոթ է եղել հերոսի կենսագրությանը: Զիվանին չէր կարող անհաղորդ ու անտեղյակ լինել 19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին արևելահայոց հասարակական կյանքում լայն արձագանք գտած Ա. Գոլոշյանի և նրա համախոհ-գաղափարակից ընկերների հայրենասիրական գործունեությանը:

Ալեքսանդր Գոլոշյանը՝ Թիֆլիսի ունևոր ընտանիքի զավակ, Լազարյան ճեմարանի ուսանող, թողնում է ուսումը և «Կայծերի» հերոսների նմանությամբ նվիրվում տաճկահայ եղբայրների ազատագրության գործին: Նախ նա սկսում է ժողովրդին կրթելուց, լուսավորելուց. ուսուցչություն է անում պարսկահայ այն գյուղերում, որոնք սահմանակից էին Արևմտյան Հայաստանին: 1887 թ. Գոլոշյանը գալիս է Թիֆլիս, մոտ մեկ տարի մնում է հայրենի քաղաքում, աշխատում համախոհներ հավաքել իր շուրջը, մոտիկից շփվում է գաղափարակիցների հետ, ապա նորից մեկնում Պարսկաստան: 1889 թ. մայիսի 15-ին ընկերների՝ Կարապետ Գուլագսգյանի և Հովհաննես Ագրիպասյանի հետ փորձում է անցնել թուրք-պարսկական սահմանը՝ Վասպուրականում գործող Հակոբ Սարկավազի խմբին միանալու նպատակով: Չուխ

¹ ԱՋԱԵ, էջ 387:

Կյատուկ լեռնանցքում նրանք շրջապատման մեջ են ընկնում թուրք զինվորների կողմից, Գոլոշյանն ու Ագրիպասյանը զոհվում են, Գուլագսզյանին հաջողվում է ազատվել¹:

Դեպքը հայտնի է դառնում հայ հասարակության լայն շրջաններին, վշտի, ասպստանքի տրամադրություններ է հարուցում: Աշուղի զգայուն քնարը ևս անարձագանք չի մնում:

Ջիվանին իր երգում դառնությամբ է մատնանշում, որ Վարդանին ու նրա ընկերներին ավագակ են անվանում:

*Մեռար պատերազմի մեջ՝ իբր անգութ ավագակ,
Բայց ո՛չ, գիտցողը գիտե՝ ունեիր այլ նպատակ՝²:*

Հիրավի, ուժերն անհավասար էին, Գոլոշյանը փորձում էր մի լուցկով անտառի մեջ կրակ գցել, ասում է աշուղը, մեկ ճիպտի ուժով գերանին հարվածել, բայց հավատացած է. «Քո թափածո արյունով քաջեր ծնին շատ, բազում», և եթե.

*Քեզ նման հարյուր հազար ունենայիր երանի՝
Կարելի է գլուխ գար քո գործը այն ժամանակ՝³:*

Ա. Գոլոշյանի անվան շուրջ հորինվել են նաև ժողովրդական երգեր⁴: Ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը ևս ծանոթ է եղել Ա. Գոլոշյանին, նրա գործունեությանն ու գաղափարներին. նրա «Հին կռիվը» պոեմը նվիրված է Գոլոշյանին⁵:

¹ ՀՀՀ, հ.1, Երևան, 1990, էջ 682:

² ՄԶԱԵ, էջ 387:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ղազիյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 22, 75 - 76:

⁵ Ինձիկյան Ա., Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969, էջ 142 - 144, 197 - 200:

Ջիվանին գովերգել ու փառաբանել է ժողովրդական հերոս Անդրանիկին: Աշուղն իր երգն անվանել է «Ուղերձ»¹: Բնույթով այն կարելի է դասել ավանդական գովքի երգերի շարքը, առաջին տողն իսկ այդ է վկայում. «Ազգի հարազատ զավակ, անգուգական Անդրանիկ»:

Վերը նշվեց երգի հորինման ժամանակը՝ 1904 թ.: 1900-ական թվականների սկիզբն այն ժամանակաշրջանն էր, երբ հերոսը մի խումբ անձնագոհ քաջերի գլուխն անցած անհավասար կռիվներ էր մղում թուրք բռնապետության դեմ Սասունում, Մշո դաշտում, Առաքելոց վանքում և չնայած ռուսական իշխանության հարուցած արգելքներին, կռիվների արձագանքները հասնում էին Թիֆլիս ու Բաքու, Երևան ու Ալեքսանդրապոլ, Շուշի ու Կարս, ոգևորում ժողովրդական երգիչներին ու բանաստեղծներին: Նույն՝ 1904 թ. աշուղ Շերամը նույնպես Անդրանիկին նվիրված երգ է հորինել², որը լայնորեն տարածված էր և մեր օրերում երգվում է իբրև բանահյուսական ստեղծագործություն³: Եվ կարծես թե երկու արվեստակից աշուղները մրցում են ժողովրդական հերոսին արժանավայել գնահատականներով փառաբանելու, մեծարելու ասպարեզում: Այս երկու նշանավոր աշուղների ստեղծագործությունները համեմատելիս դժվար է որևէ մեկին գերապատվություն տալ: Ջիվանին Անդրանիկին ևս նոր Վահան է անվանում, անմահ Սերոբ փաշայի հոգու և ոգու կրողը, հորդորում նրան առաջ ընթանալ, մահից չվախենալ, քանզի «նման անդրանիկներ հայերու մեջ չատ կան»: Ժողովրդական հերոսին գովերգում է ամենավսեմ մակդիրներով, արժանի համարում դափնե պսակի ու հերոսի համբավի, որ իրավամբ վայելում է: Աշուղը կարևորում է մի հանգամանք. պատվի ու հարգանքի, մեծարելու

¹ ԱՋԱԵ, էջ 107:

² Շերամ, Երգեր, Երևան, 1961, էջ 160:

³ Ղազիյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 173:

ու գովաբանելու հիմքը հայրենիքին նրա մատուցած ծառայությունն է, նրա անձնագրի գործը: Ըստ Զիվանու՝ Անդրանիկի ծառայության նշանակությունը սերմնացան լինելն է, ուղի բացելը, հարթելը.

Հայրենիքի սրտի մեջ բացիր ահագին ալյու,

Անպարտելի երկրագործ, մեծ սերմնացան, Անդրանիկ¹:

Անդրանիկին նվիրված երգում իբրև «Հայի պարծանք», ներկայացվում են նաև Սասնո աննկուն, անվեհեր քաջերը, որոնց ընկերն ու զորավարն է նա:

Զիվանին հավատացած է, որ հետնորդները հերոսի ծառայությունը կգնահատեն ըստ արժանվույն և կարծես մարգարեանում է.

Երբի կունենան հայերը ինքնուրույն կյանք, նոր ծնունդ,

Շիրմիդ վրա կը կանգնեն կոթող-արձան, Անդրանիկ²:

Արևմտահայերի ազատագրության համար թուրքական բռնակալության դեմ անձնուրաց պայքարի ելած հերոսներից է Կողբ գյուղացի Սարգիս Հակոբյանը, որի գործի ու ողբերգական վախճանի մասին է Զիվանու «Կողբ գյուղացի դու քաջ Սարգիս Հակոբյան»³ սկզբնատողով երգը:

Երգի հորինման թվականը հայտնի չէ: Դատելով երգում հիշատակված հանգամանքներից, կարելի է ասել, որ այն ստեղծվել է 1900 - 1901 թթ.:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 107:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 357:

*Հագար իննը հարյուր թվին եղավ ջանք,
Դեպի երկիր սկսել նոր արշավանք,
Խան Պետրոսն էր խմբին տվող հրահանգ:
Դուն էլ նույնպես գործ դրիր մեծ աշխատանք,
Անցաք սահման, կատարեցիք զպոսանք,
Խաստուր գյուղը արեցիք ձեզ իջևան¹:*

Երգի հերոսը՝ Սարգիս Հակոբյանը, քիչ հայտնի անուն է, սակայն իր սխրանքով արժանացել է հայրենասեր աշուղի ստեղծագործական ներշնչանքին: Զիվանին այնուհետև երգում ներկայացնում է հերոսի հետ կապված, նրա գործունեությանը վերաբերող տեղեկություններ, որոնք հավաստի են, իրական:

Սարգիսը 1892 թ. զինվորագրվում է Բլեժյանի հայդուկային խմբին՝ իր պարտքը հայրենիքի հանդեպ կատարելու համար:

*Եկար Կավգաս իննըսուն ու երկուսին,
Զինվոր գրվար Բլեժյանի մեծ խմբին,
Խաղաղ կյանքը չը սիրեց քու մեծ հոգին,
Վեհ սուրբ գործին [ի]անձնվեցար զլիտվին,
Կատարելու պարտք ունեիր ազգային,
Քեզ կանչում էր Հայրենիքը սրբազան²:*

Սարգիսն այնուհետև, 1900 թ., անսալով արևմտահայ ելբայրներին փրկելու կանչին, զինվորագրվում է Խան Պետրոսի խմբին, որը նոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Արևմտյան Հայաստան: Խումբն իջևանում է Խաստուր գյուղում, Խաչատուր

¹ ԱՋԱԵ, էջ 357:

² Նույն տեղում:

վարժապետի գոմում: Խուճբը գոմն ամրոց է դարձնում և այդտեղ էլ գլխովին մատնության զոհ գնում: Երգը պահպանվել է անավարտ վիճակով: Նրա հերոսը մեծարվում է Վարդանանց ճուտ, Վարդանիկ, «անվեհեր քաջ, պատիվ բերող հայության» արտահայտություններով:

Ջիվանու «Կողբ գյուղացի...» սկզբնատողով երգը վիպական պատմական բնույթ ունի և ըստ էության տալիս է 19-րդ դարի վերջին տասնամյակում և 20-րդ դարի սկզբներին Անդրկովկասում ծնունդ առած հայկական հայդուկային կամավոր խմբերի կազմավորման, գործունեության ու վախճանի բնորոշ պատկերը: Դեպի «Երկիր»՝ Արևմտյան Հայաստան արշավանք ձեռնարկած այդ խմբերից շատ քչերին էր հաջողվում նպատակին հասնել:

Ջիվանու մի շարք երգերում բնորոշ պատկերներով ներկայացվում է նաև մի իրողություն, ինչպիսին թուրքական բանտն է, որը մի կատարյալ դժոխք, տանջարան է եղել հայ մարդու համար: «Թուրքիայում բանտարկված մի հայ երիտասարդի ուղերձը յուր նշանածին»¹ (1897 թ.) վերնագրով և «Թուրքական բանտերում երկար ժամանակ»² սկզբնատողով երգերը վերաբերում են այդ թեմային:

Ուսս թուրքական սահմանն անցած հայ հայդուկները հաճախ հայտնվում էին թուրքական բանտերում և նրանց փրկելը բացառիկ երևույթ էր: Այնքան արտառոց ու ուրախառիթ է եղել հայդուկ Խաչատուր Տեր-Վարապետյանի՝ Ուսուլ Խաչոյի թուրքական բանտից ողջ-առողջ ազատվելը, որ Ջիվանին այդ իրողության կապակցությամբ երգ է հորինել: Հերոսը՝ Ուսուլ Խաչոն (Ուսուլ Խեչոն)* իր ժամանակի համբավավոր հայդուկներից էր:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 558:

² Նույն տեղում, էջ 276:

* Ուսուլ՝ նշանակում է զգույշ - Թ. Պ.:

Ցավոք, մեզ հայտնի չեն նրա բանտարկվելու և ազատվելու մանրամասները: Երգում միայն հիշատակվում են թռուցիկ տեղեկություններ. նրա ծագումը, որ ախալցխացի է, «լավ ծնողաց որդի»՝ Տեր-Կարապետյան գերդաստանի «անթիքա սերունդ» և հայդուկապետ Խանի ընկերը: Ջիվանին Ուսուլ Խաչոյին նույնպես մեծարում է իբրև գործի, գաղափարի «թունդ սիրահար, նման անմահ Վարդանին»: Տեր-Կարապետյանի ազատվելը Ջիվանին հրաշք է համարում, Աստծո կողմից տնօրինած.

*Ով էր տեսել այսպես հրաշք, այսպես բան,
Հանկարծակի դներն հրեշտակ դառնան,
Ազատ պրծար անգութ դժոխքում դաժան,
Հոգի առար դու վերստին, Խաչատուր¹:*

Աշուղը Ուսուլին հորդորում, պատվիրում է մշակել հայրենի հողը, խոպան չթողնել, և այս հորդորը, մեր համոզմամբ, ունի ոչ միայն առարկայական, այլև խորհրդանշական իմաստ.

*Դու Ջիվանու բարեկամը պատվական,
Հանգստացիր, չարչարվեցար բավական,
Աշխատիր մշակել, մի թողնիլ խոպան,
Քու հայրենի հանդ ու այգին, Խաչատուր²:*

Ջիվանու հայրենասիրական պատմական բնույթի երգերը խարսխվում են մի հիմնական գաղափարի վրա. հավատարմությունը ընտրած սկզբունքին, նվիրվածությունը հայրենիքի ա-

¹ ԱԶՆԵ, էջ 276:

² Նույն տեղում:

գատագրության գործին, մայր ժողովրդի պաշտպանությանը: Աշուղի որդեգրած այս սկզբունքները փոփոխություն չկրեցին նրա ստեղծագործական ողջ կյանքում:

Ջիվանու երգերի մի փունջ ստեղծվել է անհայտ, սովորական հայ մարդկանց մահվան կապակցությամբ: Այդ երգերում աշուղի համար կարևոր են եղել ինչպես տվյալ անհատի ֆիզիկական ու բարոյական բարեմասնությունները, այնպես էլ, գլխավորապես, հայրենիքին ու հայությանը նրա բերած նպաստը, նրա մատուցած ծառայությունները: «Ասլան Վեմյանի մահվան առթիվ»¹ հորինված երգում (1906 թ.) նշվում է. «Բանտից հայեր ազատել ես շատ անգամ» և ապա.

*Քաջ տղամարդ, աշխատասեր, ժրաջան,
Մաքրակենցաղ, պատիվ բերող հայության²:*

Մի այլ երգում՝ «Տապանագիր»³ վերնագրով (1904 թ.), ներկայացված է մի երիտասարդ, որը զոհվել է հանուն քրիստոնեական հավատի.

*Մանուկ Հարությունյան Հարությունյանցս,
Ասպարեզ մտա անվախ, համարձակ,
Կրոնի համար զոհեցի անձս,
Բեհեզեբյուղից ըստացա գնդակ⁴:*

«Մահարձան»¹ (1904 թ.) երգի հերոսը Սալմաստի Հավթվան գյուղից 25-ամյա մի երիտասարդ է՝ Թաթևոս Թաթևոսյան անուն-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 484 - 485:

² Նույն տեղում, էջ 484:

³ Նույն տեղում, էջ 364:

⁴ Նույն տեղում:

ազգանունով: Երգում Թ. Թաթևոսյանը հանդես է գալիս առաջին դեմքով, պատմում իր կարճատև կյանքի տխուր պատմությունը*: Ավանդական շիրմաքարերին դրոշմված չափածոների կանոնով դիմում է այդ կողմերով անցնող ճամփորդին.

*Թե կուզես իմանալ ո՛վ լինելս իմ,
Հետագրգիր ճանքորդ, պատմեմ, իմացի,
Եղիք ինձ բարեկամ, եղիք մտերիմ,
Խոսգերս գրի առ, ցավս իմացի²:*

Այնուհետև պարզվում է, որ նրա ծննդավայրը Հավթվան գյուղն է, որ նա քաջահամբավ տոհմի շառավիղ է, ինքը ևս հի-րավի քաջի անուն ունի, լավ հեծյալ է, Րաֆֆու գրվածքները կարդալով նրա հոգում բորբոքվել է հայրենասիրության կրակը, ուխտել է զինվորագրվել սուրբ գործին: Մի անգամ քաղաք գնալիս նրան պաշարում են տասը քուրդ, նա հերոսաբար պաշտպանվում է, սակայն ուժերն անհամեմատ անհավասար էին, զոհվում է.

*Երկար կռվում զլորեցի երեքին,
Ճայտեց հրացանս, տխրեց իմ հոգին,
Անգուրթ թշնամին ինձ տապալեց գետին,
Չար քամին բաղտիս խբեց աքացի³:*

Եվ քանի որ խոսք է գնում Ուրմիայի հայության մասին*, որը մշտական շփման մեջ էր քրդերի հետ, Զիվանու համար երգի թե-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 261:

* Զիվանին 1904 թ. եղել է Սալմաստում և դեպքի մասին հավանաբար լսել է այնտեղ - Թ.Պ.:

² ԱՋԱԵ, էջ 261:

³ Նույն տեղում, էջ 261:

մա է դարձել երկու հայ քաջերի և չորս քուրդ զինյալ հեծյալների ընդհարման պատմությունը: Հեղինակը այն վերնագրել է «Երկու երիտասարդ»՝ «Ուրմիացի երկու քաջ երիտասարդ» սկզբնատողով. նշվում է, որ դեպքը տեղի է ունեցել 1903 թ. հուլիսի 15-ին¹:

*

Զիվանին ականատես եղավ Անդրկովկասում 1905-1907 թթ. տեղի ունեցած հայ թուրքական զինված ընդհարումներին ու խոր ցավով արձագանքեց արևելահայերին հասած այդ ծանր ու արյունալի փորձությանը: Նրա երգերի մի շարք գրվել են հենց այդ տարիներին և վերաբերում են այդ ողբերգական իրադարձություններին: Ըստ որում, երգերում դիտվում է որոշակի փոփոխություն, այսպես ասած էվոյուցիա. երևույթի դատապարտումից սկսած մինչև ինքնապաշտպանության կոչ, առանձին կռիվների պատմությունը ներկայացնելուց մինչև այդ կռիվներում աչքի ընկած քաջերի գովք:

Աշուղ Զիվանին ի բնե և ըստ էության եղել է լայնախոհ ու մարդասեր, առավել ևս չի եղել երբևէ ազգայնամոլ: Սակայն մայր ժողովրդին թուրք-թաթարների պատճառած պատուհասը նրան հարկադրում է հարևան ազգին տալ գնահատականներ, որոնք ամենևին բնորոշ չէին նրան՝ իբրև ստեղծագործողի: Տակավին 1895 թ. հորինած իր մի ստեղծագործության մեջ նա թուրքերին բնութագրում է.

*Մոնղոլի ձագերն եք, անգույթ բռնակալ,
Վայրենի, բարբարոս, անլույս խավարյալ*²:

^{*} Ուրմիան սահմանակից էր Վասպուրականին - Թ. Պ.:

¹ ՉԱԹ, Զիվանու ֆոնդ, գգ. 36, 84:

² ԱԶԱԵ, էջ 524:

Եվ ապա պարզում իր բնորոշման պատճառը.

*Ձեր վատ արարմունքը թե չիմանայի,
Այս խոսքերը դուրս չեր գալ իմ բերանից¹:*

Անկ տասնամյակ անց, երբ արդեն տեղի էր ունեցել Բաքվի հայերի կոտորածը (1905 թ. փետրվարի սկիզբ), 1905 թ. փետրվարի 20-ին Զիվանին գրում է «Անձիս վրա փորձել են»² վերնագրով մի երգ, որն այսպիսի տողեր է պարունակում.

*Ժանտաքարո, անկիրթ վայրենի ցեղին
Հավատարմությունը կեղծ է, խախտւտ է,
Ինչպէս որ մեղր չէ իժ օձի լեղին,
Այնպէս էլ նենք տոհմի երթումը սուտ է³:*

Հարևան ազգությանը տրված այսպիսի գնահատականներին զուգահեռ, աշուղը դառն ապրումներ է ունենում տեղի ունեցած անիմաստ իրադարձությունների կապակցությամբ, իր քնարով փորձում է ուշքի բերել անմեղ զոհերի թափված արյան, ավերված շեների հեղինակներին.

*Կարծես հայն ու թուրքը գժվել են հաստատ,
Ան[ն]պատակ կոտորում են մեկ մեկու,
Այս բանը ինձ վրա ազդում է խիստ վատ,
Որ զուր տեղը անմեղ արյուն կ'հեղու⁴,*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 524:

² Նույն տեղում, էջ 290:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 349:

- գրում է նա «Այժմեություն» վերնագրված երգում (1905 թ. նոյեմբերի 28): Նույն մոտիվը աշուղն արտահայտում է նաև այլ երգերում, ինչպես օրինակ «Լուր երկնքից»¹ (1906 թ.) և այլն:

Զիվանու սրատես ու խորաթափանց աչքից չի վրիպում մի կարևոր հանգամանք, որ հայ թուրք-թաթարական ընդհարումները հրահրվում ու խրախուսվում են ցարական իշխանությունների կողմից: Վերոհիշյալ «Այժմեություն» երգը հետևյալ ուշագրավ միտքն է պարունակում.

*Չար սատանան մի խնձոր է գլորել,
Անմեղներու պարզ սրտերը պղտորել,
Ճանչերն սկսել են իրար կոտորել,
Փեթակի մեջ մտել է իշամեղու²:*

Զիվանին թափանցիկ ակնարկ է անում իշամեղվի հասցեին.

Գայլ ու ցին, այս քանը քեզ է պատկանում,
Դրացին յուր դրացուն է սպանում,
Երկու եղբարց մեջը որում ես ցանում,
Պապանծվիս ու լռվիս, անսիրտ չար լեզու³:*

1906 թ. մարտի 9-ին հորինած մի այլ երգում Զիվանին ավելի է շեշտում ցարական իշխանությունների սադրիչ դերը հայ թուրք-թաթարական հակամարտության բոլորքման մեջ, մատ-

¹ ԱԶԱԵ, էջ 237:

² Նույն տեղում, էջ 349:

* Գոլիցին Գ. Ս.՝ 1897 - 1904 թթ. Կովկասի գեներալ-նահանգապետ (ընդգծումն իմն է), - Թ. Պ.:

³ ԱԶԱԵ, էջ 349:

նացույց անում գլխավորին, կազմակերպչին: «Հայոց երկինքը տխուր է, ողբալով արյուն կուլա» սկզբնատողով երգում նա գրում է.

*Վեհապանծ Արծվի ջուտերը մաս ունեին այս բանում,
Երբ թշնամին ընկճվում էր, նրան էին պաշտպանում,
Որովհետև Գայլն ու ցինը այսպես էին ցանկանում,
Մեր դրախտ դաշտը, ձորը դարձան դժոխք արյունելվա¹:*

Աշուղի կարծիքը, հիրավի, ճիշտ էր ու դիպուկ: Հայտնի իրողություն է, որ ցարական իշխանություններն այդ ընդհարումների ժամանակ պաշտպանում էին թուրք-թաթարական կողմին²:

Զիվանին երգեր է հորինել նաև նվիրված Անդրկովկասի հայկական բնակավայրերում տեղի ունեցած հայ-թուրքական ընդհարումներին, հայերի մղած ինքնապաշտպանական կռիվներին: Այդ առումով հետաքրքիր նմուշ է ներկայացնում Համազասպ Սրվանձտյանին նվիրված ստեղծագործությունը³, որը ընդարձակ վիպական պատմական երգ է: Աշուղն ավանդական ժանրին բնորոշ հնարքներով երգում, ներկայացնում է հերոսի ծագումը, կյանքի հետագա ընթացքը, ինքնապաշտպանական կռիվներին նրա մասնակցությունն ու գործած սխրանքները: Երգից պարզվում է, որ Համազասպը «Հայաստանի Վասպուրական աշխարհից է», «Արծրունյաց ժառանգ», համբավավոր հորեղբոր՝ Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանցի արժանի ժառանգորդը, նրա գործի հավատարիմ հետևողը, և եթե նա գրչով էր ծառայում ժողովրդին ու հայրենիքին, ապա Համազասպը.

¹ ԱԶԱԵ, էջ 376:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 389 - 390:

³ ԱԶԱԵ, էջ 372:

*Մա էլ զենքը ձեռին՝ անվախ, քաջագով,
Խմբեր կառավարող քաջ պատերազմիկ¹:*

Զիվանին միաժամանակ իր վերաբերմունքն է արտահայտում երջանկահիշատակ Գարեգին Սրվանձտյանցի հանդեպ, իբրև «Համով-հոտովի» հեղինակի, Խրիմյան Հայրիկի հոգեզավակի, «Արծիվ Վասպուրականի» աշխատակցի ու «Արծվիկ Տարոնո» հրատարակչի:

Աշուղին ժամանակակից հիշյալ իրողությունների արտացոլումը նրա ստեղծագործության մեջ վկայում է հայ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող կարևոր երևույթներին նրա քաջատեղյակության մասին: Զիվանին այնուհետև անցնում է հերոսի արտաքին բարեմասնություններին: Եվ ապա հետևում նրա կյանքի ընթացքին, նրա էության, բնավորության հիմնական առանձնահատկություններին: «Տոսպ քաղաքից դուրս եկած նոր արծվիկը» խաղաղասեր էր. «Նա չէր նեղում անգեն թուրք հարեվանին <...>, կուզեր զսպել վամպիրներուն ազդեցիկ»: Նրա մասնագիտությունը կապ չուներ զենքի ու պատերազմի հետ.

*Հայ թուրքական կովի լուրը երփ առավ,
Ժամագործ էր, յուր արհեստին վերջ տվավ,
Զինվեց մեր հերոսը, ասպարեզ մտավ,
Արծրունյաց շառավիղ որպես նոր Խաչիկ²:*

Շռայլ ու վսեմ, ֆիզիկական ու հոգեկան ներդաշնակ գծերով է ներկայացված հերոսը երգում.

¹ ԱԶԱԵ, էջ 372:

² Նույն տեղում, էջ 373:

*Բազուկները երկար, հասակը բարձր,
Ընկերի հետ վարվող, խոսքերը քաղցր,
Հեզաբարո, հանդարտ, ընթացքը ծանր,
Պատկերը գրավիչ, տեսքը գեղեցիկ*¹:

Հերոսը «Սյունյաց կտրիճների գլուխն անցած», «թռուցիկ խմբեր» է կազմում, որոնք պաշտպան էին կանգնում հայությանը Զիվանշիրում, Խաչենում, Զեբրայիլում ու Ասկերանի կիրճում «թերեքյամե ցեղի» առաջնորդ Ադիգյոզալովի կազմակերպած ավազակություններից: Համազասպը աչքի ընկավ հատկապես Ասկերանի կիրճում տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ՝ փակելով թուրք հրոսակների առաջ Շուշի, Վարանդայի խորքը տանող ճանապարհը:

*Ասկերանի քաջ հերոսը պատմական,
Որ բռնել էր հիշյալ կիրճը անատիկ*²:

Հերոսը, ըստ Զիվանու երգի, սիրված և հարգված է թե՛ մեծի, թե՛ փոքրի կողմից, արագահաս Սուրբ Սարգսի նման օգնության է հասնում բոլորին, ով կարիք ունի օգնության, ինչպես օրինակ՝ Գանձակի հայությանը:

*Սուրբ ձեռքին, աչքը առած արյունը,
Բնավ չէր մտածում յուր կեցությունը,
Լսեց, հասավ քաջ առյուծի կորյունը,
Երփ Գանձակում բարձրացավ նոր փոթորիկ*³:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 372:

² Նույն տեղում, էջ 372:

³ Նույն տեղում, էջ 373:

Երգում թվարկվում են հերոսի գաղափարակից ընկերների անունները՝ Սեպուհ, Ֆեհրատ, Ավետիս, Քաջ Սմբատ, Մուրադ, Կայծակ, Անդրանիկ: Ջիվանուն ցանկալի է, որ հայ ազգը նման հերոսներ չատ ունենա: Աշուղը երգն ավարտում է բարեմաղթությամբ:

*Ջիվանի, մեր քաջը մտավ զենքի տակ,
Շատերին կյանք տվեց, եղավ օրինակ,
Ապրի Համագասպը փառքով փառունակ,
Կյանք մաշող հոքսերը չգնան մոտիկ¹:*

Համագասպ Սրվանձտյանին նվիրված երգը գրվել է 1906 թ. մարտի 16-ին: Այդ ժամանակաշրջանում հայ-թուրքական զինված ընդհարումները դեռ շարունակվում էին:

Ջիվանին արձագանքել է նաև Նախիջևանում տեղի ունեցած հայերի ջարդերին, ծաղկուն ու շեն բնակավայրերի թալանին ու ավերին: Հայտնի է, որ Նախիջևանի ջարդերն աչքի են ընկել առանձնահատուկ դաժանությամբ ու արյունահեղությամբ: «Դասիթան»² (1906 թ.) վերնագրով երգը՝ «Հայ թուրքական ընդհարման ժամանակ» սկզբնատողով, պատմում է Նախիջևանի հայության մղած ինքնապաշտպանական, հերոսական կռիվների մասին: Աշուղը այս երգում ևս անդրադարձել է դրացի ժողովրդի ազգագրական, հոգեկան, ֆիզիոլոգիական նկարագրին: Դրացին հեշտությամբ կարող է բնույթը փոխել, հեշտությամբ գործիք դառնալ, թալանել ու քանդել, կողոպտել ու այրել:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 373:

² Նույն տեղում, էջ 370:

*Նրա (հայի, -Թ.Պ.) հավատարիմ թուրք հարևանը,
Այք էր տնկել հայի կայքին և տանը,
Փոխել էր ընթացքը, լեզուն, բերանը,
Ընտանի սարյակը դարձել էր ագռավ¹:*

Երգի մի տարբերակը ավարտուն տեսք ունի (երկրորդն անավարտ է, ձեռագրում պահպանվել է միայն մի հավելյալ տող), և հիմնական իրադարձությունը, որի մանրամասների մասին է պատմում երգը, Ջնաբերդ գյուղի մոտակայքում տասնմեկ հայ քաջերի և հինգ հարյուր թուրք հրոսակների միջև տեղի ունեցած մարտն է, որն ավարտվել է հայ հերոսների հաղթանակով: Ջնաբերդը մնացել է անառիկ ու անպարտելի: Ջիվանին նախ ներկայացնում է Նախիջևանի հայությանը հասած աղետը.

*Անպաշտպան, առանց զենքի գյուղերը հայոց,
Դարձել էին մեկ-մեկ նոր սպանդանոց,
Քիչ էր թիվը դաշնակցական տղայոց,
Ամեն մի տեղ հասնում էին սրարշավ²:*

Եվ ընդհանուր սպանդանոցի ֆոնի վրա Ջնաբերդի հաղթական մարտը.

*Ջնաբերդը միայն մնաց անառիկ,
Խելագար թշնամուն ջարդ տվեց սաստիկ,
Անվախ կտրիճներով վեհ քաջամարտիկ,
Պահեց իր պատիվը, պարզերես եղավ³:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 370:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Այս երգում Զիվանին յուրաքանչյուրին արժանի մակդիրներով թվարկում է տասնմեկ հերոսների և նրանց ղեկավարի անունները. «Մելիքն անվախ, Գեղեցիկ Հովսեփը, Մարտիրոսը, Կյուրեղը, Ասատուրը, Լորդը, մեկ-մեկ Գայլ Վահան», «Ժիր Արամայիսը Վահագնի նման», քաջ Նիկոլը*, գանձակեցի Գրիգորը վիթխարի, Ավագը՝ քաջ առյուծ: Քիչ հավանական է, որ այս խիզախներից բոլորի անուններն ու սխրանքը հայտնի լինի պատմությանը: Աշուղը շեշտում է Նիկոլի ոգեշնչող խոսքի դերը, որից «սիրտ առած» հերոսները մարտի են գնում, նախապես սբ. Օհաննես վանքում երգվելով ուխտագանգ չլինել:

*Նիկոլը հավաքեց քաջերը զլիւին,
Խրախուսեց, քաջալերեց ամենին,
Ասավ՝ միք խնայիլ ձեր կյանքն ու հոգին,
Հայի պատվի համար դրեք միշտ գրավ¹:*

Մարտն, ինչպես նշեցինք վերը, ավարտվում է մի բուռ քաջերի հաղթությամբ.

*Բրավ որ, կատաղած թուրքերը եկան,
Բայց հայոց քաջերից սաստիկ ջարդ կերան,
Ոչխարի հոտի պես ցիր ու ցան եղան,
Հինգ հարյուրից հազիվ կեսը ետ դառձավ²:*

* Խոսքը հայ ազատագրական պայքարի անվանի մարտիկ Նիկոլ Ղումանի (1867 - 1917) մասին է, - Թ. Պ.:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 371:

² Նույն տեղում:

Նախիջևանի հայության կոտորածի պատճառը Ջիվանին, իրավամբ, համարում է պաշտպանության միջոցներից, զենքից գուրկ լինելը: Աշուղը անհրաժեշտ է համարում ու կոչ է անում հայ տղամարդուն զենք կրել, զենքի ուժով լուծել ինչպես անձնական ինքնապաշտպանության, այնպես էլ ազգային խնդիրները: «Բազվից արշավեց դեպի Նախչիվան»¹ սկզբնատողով երգում աշուղը ցավով նկատում է. «Թուրքերը միշտ զենք կրելու սովոր են» և ապա.

*Հայ գյուղացու դրությունը հուսահատ,
Զենք ունեցող մարդ կա հազարից մեկ հատ*²:

Երգը մի ցավալի պատմության մասին է, թե ինչպես Թիֆլիսում ապրող մի խումբ ապրակունիսցիներ որոշում են զենք հասցնել իրենց հայրենի Ապրակունիս գյուղ (Նախիջևանի գավառ): Նրանք զենքը նախապես ուղարկում են, իրենք անզեն ճանապարհվում, սակայն՝ «Նրանց ծրագիրը սխալ դուրս եկավ», նկատում է աշուղը: Անզեն խումբը պաշարվում է կազակի համազգեստով թուրք զինյալների կողմից, մասամբ զոհվում, մասամբ վիրավորվում՝ մեծ վիշտ պատճառելով շրջապատին, ողջ Ապրակունիս գյուղին: Երգում հիշատակվում են զոհվածների անունները.

*Ողբալի էր Միմոնյանց քաջ Նիկոլան,
Խիստ ցավալի Ստեփանը Ներսիսյան,
Ուշ կ'ծնի մեկ էլ Ավագ Զաքարյան,
Երեքն էլ անվանի ու քաջահամբավ*³:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 190 - 191:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 191:

Ստեղծագործության առաջին երկու տողերում Ջիվանին հետևյալն է ասում.

*Բազվից արշավեց դեպի Նախչիվան,
Կոտորածի հեղինակը անիրավ¹:*

Կարծում ենք՝ հեղինակը աչքի առաջ ունի որոշակի անձի կամ խմբի: Բոլոր պարագաներում նա հավատարիմ է պատմական ճշմարտությանը. հայ թուրքական ընդհարումները Անդրրկովկասում սկսվել են Բաբվից, 1905 թ. փետրվարի սկզբին: Նա մի անգամ էլ է անդրադառնում Բաքու քաղաքին², ներկայացնելով նավթաշխարհի մայրաքաղաքի բացասական դերը անդրրկովկասյան ժողովուրդների կյանքում, ինչպես ազգային փոխհարաբերություններում, այնպես էլ սոցիալական ու բարոյական ասպարեզներում:

1907 թ. գրած «Բագու»³ երգում թվարկելով Բաբվի պատճառած չարիքները, աշուղն ամփոփում է իր գնահատականը, վերաբերմունքը.

*Ջիվանս նկատում է, դու շատ ունիս ներքին ցավ,
Անկյուններդ լեփ-լեցուն սև հարյուրյակ չարադավ,
Հայ թուրքական կռիվն էլ քու միջիցդ դուրս եկավ,
Վիշապից հղանալով մեկ հրեշ ծնար դու⁴:*

Բաբվի մասին աշուղը արտահայտվում է մի այլ երգում ևս⁵:

¹ ԱԶԱՆ, էջ 190:

² Նույն տեղում, էջ 590:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 202:

Հայ թուրքական զինված ընդհարումները տևեցին մոտ երկու տարի, ընդգրկելով ողջ Անդրկովկասը: Թեև պակաս արյունահեղությամբ, բայց զերծ չմնաց նաև Թիֆլիսը: Հատկանշանական է, որ հայերի ինքնապաշտպանական կռիվների մեջ զգալի դեր էին խաղում «երկրում»՝ հայդուկային կռիվների բովում թըրծված զինվորները: Այդ առումով բնորոշ է «Խնուսու ավանից նոր քաջեր եկան» սկզբնատողով երգը.

*Խնուսու ավանից նոր քաջեր եկան,
Պողպատի կտորներ երկաթի նման,
Ընտրված խումբ էին, տասներչորս հոգի,
Հրաշքներ գործեցին երկի Թիֆլիզ մտան¹:*

Զիվանին ներկայացնում է քաղաքի Խարբուխի թաղում հայ բնակչության պաշտպանությունը ստանձնած խմբի քաջերին՝ Թաթոս, Տիգրան, Մուշեղ, Հարբիկ, Համազասպ, Հայրո, Մելիք, Մարտիրոս, Մոսո, Սարգիս: Երգում խոր ավիստանք ու վիշտ է արտահայտվում Մուշեղի զոհվելու կապակցությամբ:

Միսիանի հայությանը օգնության եկած Կոսի գյուղացի Միսիթարյան գերդաստանի ձեռն Կնյազի մասին է «Աշխույժ. եռանդոտ դեմքդ գրավիչ»² սկզբնատողով երգը (1906 թ.): Աշուղը մեծարում է Կնյազին, նրա սկզբունքն ու գաղափարը, քաջությունն ու արտաքին բարեմասնությունները, շեշտելով նրա գործի կարևորությունը.

*Միշտ պիտի [ի]հշե ողջ Միսիանը,
Քեզ ու քու խմբիդ [ի]արգելի զինվոր,*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 332:

² Նույն տեղում, էջ 158:

*Հերոս Ֆեհրատի ժիր օգնականը,
Քաջաբար կովոդ, կտրիճ ձիավոր*¹:

Ջիվանու քնարը զգայուն է եղել նաև հայ վրացական հարաբերությունների նկատմամբ: Մեզ հաջողվեց գտնել ընդամենը երկու երգ, որոնք վերաբերում են հայ վրացական փոխհարաբերություններին, սակայն դրանք էլ բավական են հասկանալու համար այն հիասթափությունն ու դառնությունը, որ ապրել է աշուղը: 1902 թ. գրած «Առակ»² երգի հետևյալ տողերը անսքող ճշմարտություն են պարունակում, գուցե թե մեծ աշուղի էությանն անհարիր արտահայտություններով.

*Օրինակ քեզ վրացին,
Մեր հինօրյա դրացին,
Տեսավ հային ծեծում են,
Ինքն էլ պատրաստեց քացին*³:

Նույն տրամադրությամբ է համակված «[Հ]ավուր պատշաճի» վերնագրով երգը (1902 թ.)⁴: Աշուղը դառն հեգնանքով ու սարկազմով ներկայացնում է «Իվերիա» լրագրի խառնակիչ դերակատարությունը հայ վրացական հարաբերությունների գործում.

*Տանու սատանի պես տիրոջն է կպչում,
Իվերիա անունով լրագիրը,*

¹ ԱԶՍԵ, էջ 158:

² Նույն տեղում, էջ 423:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 546:

*Կիսակենդան, քաղծած հորթն է որոնում,
Թողել է կորցրած հոտը, նախիրը¹:*

Զիվանին զարմանքով է նշում, որ «Իվերիան» հայերին Վրաստանից դուրս վռնդելու քարոզչություն է ծավալել, փոխանակ իր ժողովրդի կենսական խնդիրները լուծելու մասին հոգալու:

*Շոալ գործը չճանաչող պարոնին,
Շատ թշվառ կ'լինի օրերը վերջին,
Ծույլ, անաշխատ ձրիակեր համայնքին,
Շաղակրատ կ'շինե փորի խնդիրը²:*

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ մեծ աշուղի տված գնահատականը «Իվերիա» լրագրին համապատասխանում է պատմական ճշմարտությանը: 19-րդ դարի վերջին և դարասկզբին, հիրավի, այդ թերթը բավականին պոպուլյար էր հայ վրացական հարաբերությունները:

Զիվանին երգում անհուն ցավ է ապրում քաղաքական հանգամանքների բերումով աննպաստ վիճակում հայտնված իր ժողովրդի համար:

*Ոհ ամեհի առյուծ ինչ օրն էս ընկել,
Նապաստակն էլ կուգե քեզնից որս խլել,
Մարեցուն էլ ձութ ու ծամոց էս դարձել,
Թոգ զա գլխիս, հայ մարդ, հողն ու մոխիրը³:*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 546:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ԱՇՈՒՂԸ

Զիվանին ապրել ու ստեղծագործել է իր ժողովրդի պատմության արտակարգ բարդ, հակասություններով խճճված, ողբերգական մի դարաշրջանում:

Անդրկովկաս մուտք գործած, հետզհետե արմատավորվող կապիտալիստական հարաբերությունները մի կողմից, մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, որը գերազանցապես ուղղված էր թուրքական բռնապետության դեմ, ազգամիջյան արյունալի ընդհարումները Անդրկովկասում և ապա օրըստօրե խորացող սոցիալական անարդարությունն ու անհավասարությունը, ժողովրդի լայն խավերի ընդվզումները՝ ուղղված տիրող ռեժիմի դեմ: Խնդիրների այս թնջուկը իր արտահայտությունն է գտել Զիվանու երգերում բազմազան դրսևորումներով: Բնատուր վերլուծական մտքով ու կյանքի բարդ երևույթները խորությամբ ընկալող երգիչն իր երգերում մեծ մասամբ ճշմարտացի ու լայնախոհ մոտեցում է ի հայտ բերում:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդի սկզբին նոր տնտեսական հարաբերությունների հախուռն մուտքն իր հետ բերեց բարոյական արժեքների գնահատման նոր չափանիշներ: Հինը՝ նահապետականը, դժվարությամբ էր տեղի տալիս, իսկ նորը դեռ չէր ընկալվում ու ընդունվում: Զիվանին գիտակցում է նորի անհրաժեշտությունը: «Բնական»¹ վերնագրով երգում («Հինը կերթա, նորը կուգա» սկզբնատողով, 1905 թ.) նա հետևյալ կերպ է մեկնաբանում հին և նորի փոխհարաբերությունը.

¹ ԱԶԱՆ, էջ 408:

*Թե որ հները չ'անցնին,
Էլ չի գոյանա նորածին,
Հինը ուժը կուտա երգրին,
Գարնան նոր ծաղիկ կբուսնի ¹:*

Ոչինչ չի կորչում կյանքում, և եթե անմյուրձ մարդու հոգին, վեր է բարձրանում դեպի երկինք, ապա նյութականը՝ մարմինը, հող է դառնում.

*Ջիվան, երփ մարդը մահանա,
Աննյութը վերն կգնա,
Նյութականը հող կդառնա,
Ոչ մի բան իգուր չի կորչի ²:*

Ընդամենը երեք քառատողից կազմված այս ստեղծագործությունը զարմանալիորեն իրական, նյութեղեն բացատրություն է տալիս կյանքի և մահվան, հնի և նորի փոխառնչությանը: Զիվանին խորապես գիտակցում է նորի, նորոգվելու անհրաժեշտությունը: «Բաղձանք» ³ երգում («Երփ պիտի դադարի քամին» սկզբնատողով, 1905 թ.) նա հետևյալ խորիմաստ, ուշագրավ միտքն է արտահայտում.

*Թեև վսեմ է հին ձևը, բայց կարիք կա նորոգության,
Ամենայն մի նոր ժամանակ նոր էլ պահանջ ունի իրան ⁴:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 408:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 243:

⁴ Նույն տեղում:

Որքան էլ հաստատուն է երգչի պատկերացումը հնի և նորի փոխհարաբերության վերաբերյալ, բայց և այնպես կյանքի ընթացքը հաճախ նրան կանգնեցնում է երկընտրանքի, երերումների առաջ: «Մեր ներկան»¹ վերնագրով երգում («Հավը մարդուց թանկ է հիմա» սկզբնատողով, 1907 թ.) Ջիվանին ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելք, փրկություն չի տեսնում, կյանքի հարահուս խճողված, խուռն ընթացքը նրան մղում է դառն, անհույս եզրակացությունների:

*Թուլացրինք առաջինը,
Գալով չը տեսանք ետինը,
Ոչ մենք պաշտպանեցինք հինը,
Ոչ սքանչելի նորը գտանք²:*

Հնի ու նորի հակամարտության, առաջինի՝ իր դիրքերը գիջելու անհրաժեշտության մասին է Ջիվանու «Հին զուռնով»³ երգը («Քանի օր չէ փոխվել անձուռնի զուռնան» սկզբնատողով, 1905 թ.): Ժամանակակից պարը հին երաժշտությամբ, զուռնայով չի կարելի պարել, ասում է երգիչը, նվագողը մեղավոր չէ:

*Նորելուկ մանչ, աղճիկ ճվան, կը բռռան,
Բնկլիզի դայտի կուզեն մուզիքան,
Ում հարցընես՝ զուռնի գեշ ձենից կուլան,
Գեղ ու քաղաք կռիվ, մեծ դալմադալ է⁴:*

¹ ԱՏԱԵ, էջ 392:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 582:

⁴ Նույն տեղում:

Նույն տրամադրությամբ է համակված «Հին հալավ»¹ երգը («Անտեր մնաս, թերմաշ մնաս» սկզբնատողով, 1906 թ.):

Աշուղը որքան էլ հասկանա ու գիտակցի հասարակական կյանքում նորի, փոփոխությունների անհրաժեշտությունը, չի կարող անտարբեր լինել այն բացասական երևույթների հանդեպ, որ ուղեկցում են նորին: Խոսքն այստեղ կապիտալիստական հարաբերությունների և նրա ընդերքում ձևավորվող՝ նահապետականի, քրիստոնեականի հետ անհամեմատելի, արգահատելի երևույթների մասին է, որոնք Զիվանին անհարիր է համարում նաև իր՝ հայ մարդու, հայ քրիստոնյայի ըմբռնումներին: «Վեցյակ»² երգում («Հավատ, հոգի հայիոյել մոտա է դարձել հիմա» սկզբնատողով, 1904 թ.) իր ժամանակի հասարակությունը նա բնութագրում է իբրև հավատ, սրբություն ու ամոթ չունեցող, բարին մերժող, պատիվ ու հարգանք չճանաչող, քրիստոնյա կոչվելուն անարժան մարդկանց հանրությունը, որից խորշում են նույնիսկ անհավատները:

*Անխիդճ, անգութ ժամանակ, ինչ մնաց որ մեզ չտաս,
Օրը նոր դու ծնում ես մեզ համար մի պատուհաս,
Ուղղությունից շեղվել է մեր սերունդը նորահաս,
Համ իրանք են վնասվում, համ մեզ են տալիս վնաս,
Երանի քեզ, մենակյաց, որ աշխարհից հեռու կաս,
Տգեղ խոսգեր չես լսում, խիդճի հանգիստ կմնա»³:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 151:

² Նույն տեղում, էջ 391:

³ Նույն տեղում:

Իր ստեղծագործություններում Զիվանին բազմիցս հնչեցրել է սոցիալական անարդարության, անհավասարության, աղքատի, տնանկի ու խեղճի անպաշտպանվածության մոտիվներ.

*Տունը քանդեցին տկար աղգատին,
Ոչ ոք չը կեցավ պաշտպան յուր դատին,
Տեսավ ով զարկեց գլուխը պատին,
Եղոտ ճմուռը ով կերավ վերջը*¹,

- գրում է նա «Զուր ջանք, անօգուտ վաստակ» երգում («Զարկինք, զարկվանք, շատ բաներ արինք» սկզբնատողով, 1904 թ.): Իսկ «Ներկայի մասին»² երգում («Այլ կենդանիք, այնքան իրար ջարդել չեն» սկզբնատողով, 1904 թ.) Զիվանու խոսքն ավելի կծու է: Իր ժամանակակից հասարակությունը բնութագրում է միայն ու միայն բացասաբար, դատապարտելով կենցաղում օրեցօր բազմացող արատները.

*Մարդիք՝ ամպարտավան, մարդիք անազնիվ,
Դարձել են կրակի պաշար, չոր խոիվ,
Դատարկ բանի մասին կսկսին կռիվ,
Արյունները պղտորում են մեկմեկու*³:

Առավել բնութագրական ու դիպուկ է ժամանակակից կյանքի գնահատությունը Զիվանու «Ղողանջում է եկեղեցու զանգակը» սկզբնատողով երգում (1906 թ.).

¹ ԱԶՆԵ, էջ 249:

² Նույն տեղում, էջ 131:

³ Նույն տեղում:

*Ամեն մեկը առած սուր ու հրացան,
Մարդիք իրար [հ]ռչոտում են զերդ զազան,
Ծովը ալեկոծված, քարերը կուլան,
Կարծես նորից չարչարվում է խեղճ Հիսուս¹:*

Աշուղը համակրանքով է վերաբերվում սոցիալական անարդարությունների դեմ ըմբոստացած ժողովրդական լայն խավերի ելույթներին: Խոսքը մասնավորապես 1905 թ. բողոքի ցույցերի ու գործադուլների մասին է, որի սուր ծայրն ուղղված էր ցարական բռնակալության դեմ: Զիվանին եկեղեցու զանգի ձայն է լսում, արքային՝ արևածագի ավետման մունետիկները, նրան դուրս են կանչում, սակայն նա չըջապատում միայն գարշ ձայներ է լսում, լույս, հույս չի տեսնում: Երգիչը կարծես թե վաղ, չհասունացած է համարում փոփոխության անհրաժեշտությունն ու հապաղում է.

*Նայում եմ երկնգին՝ խավար, սև հաքած,
Աստղ չկա, լուսինը ամպի տակ մտած²:*

Հակասական զգացումներ, տրամադրություններ են արտահայտում ժամակաշրջանի ոգուն, նաև պահանջին արձագանքող երգերը: Եթե 1906 թ. գրած երգում նա արմատական փոփոխությունները վաղ էր համարում, ապա 1904 թ. հորինած «Հնգյակում»³, ըստ նրա, զարթնելու ժամանակն է, «ծագել է արփի», ասում է նա: Երկիմաստ, խորհրդանշաններով հագեցած այս ստեղծագործության մեջ նույն արքայի կանչն ենք լսում, ավետաբերլուրեր մունետիկի ձայնը.

¹ ԱՋԱԵ, էջ 424:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 248:

*Հերիք է քնես, ժամանակ է, զարդնելու ես դու,
 Լսիր սիրելի ազլորի ձայնը՝ սիրուն, ազտու,
 Հասիր, ջահակիր, քո շողերդ սփռե՛ լուսատու,
 Շուտ լուսավորե՛ իմ կենացս աշխարհը ներքին,
 Խավար մտացս Արուսյակ ու փայլածու լուսին՝¹:*

Ժամանակը Ջիվանին գնահատում է իր՝ քրիստոնեական դավանանքի, բարոյականության չափանիշներով: Անշուշտ, աշուղը փոփոխվող ժամանակների իմաստն այլ կերպ ընկալել ու ներկայացնել չէր կարող: Ասպարեզ մտած նորերի մասին է Ջիվանու հետևյալ խոսքը.

*Նորերը հներուն չեն մխիթարում,
 Ծերուկ մարդը արժեք չունի այս դարում,
 Անբաղտ տառապյալի ձիերն եմ վարում,
 Հեք իշխանի կառապանն եմ ես հիմա՝²:*

Հասարակական կյանքում իշխող մրցակցությունը՝ զենքի տիրելու, այն կատարելագործելու մոլուցքը մարդու կյանքի արժեքը հավասարեցնում է հավի կյանքի արժեքին և աշուղը ցավով նկատում է.

*Թե որ գործը այսպես գնա,
 Էլ աշխարհում մարդ չի մնա,
 Տնով տեղով, գեղ ու քաղաք
 Գազաններու որջ կդառնա՝³:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 248:

² Նույն տեղում, էջ 236:

³ Նույն տեղում, էջ 186:

Զիվանին աղքատությունը, հետզհետե խորացող սոցիալական անարդարությունը համարում է իր ժամանակը բնութագրող հասարակական չարիք, նա սրտացավ է ու կարեկից անհավասարությունից տառապող մարդուն: Աշուղը իր մի շարք երգերում քննախույզ մտքով ներկայացնում է մարդու բնականոն կյանքը խաթարող, մարդուն հոգեպես նվաստացնող ու ֆիզիկապես ժամանակից շուտ մաշող այդ երևույթը.

*Աղգատ մարդու սիրտն էլ յուր շորի նման,
Թե փորձես քնընես, մաշված կլինի,
Հոքսերու ուրաքով ոսկորը նրան,
Մաստիկ բարակացած, տաշված կլինի¹,*

- գրում է Զիվանին 1900 թ. «Տխուր երգ» վերնագրով ստեղծագործության մեջ:

Ըստ աշուղի, աղքատ մարդը կքած է հոգսերի բեռի տակ, նրան հարմար չեն խաղն ու պարը, երգն ու ուրախությունը, նրա միտքն անընդհատ զբաղված է: «Այժմյան հոգս»² երգում («Խաղ ու պար, երգ, ուրախություն, հարսանիք» սկզբնատողով, 1899 թ.) նա հետևյալ կերպ է ներկայացնում իրավիճակը.

*Խորասուզված մտածում է անընդհատ,
Մտածում է, հոքսից չի լինում ազատ,
Տանը ըսպասում են մանրունք հինգ վեց հատ,
Հաց կուզեն ան[հ]յապաղ, հանգիստ, դադար չեն³:*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 122:

² Նույն տեղում, էջ 315:

³ Նույն տեղում, էջ 315:

Զիվանին միևնույն ժամանակ կյանքը դիտում է իր ընթացքի, անվերջ փոփոխությունների հոսքի մեջ: Չկա կայուն ոչինչ, այսօրվա մուրացկանը վաղը մեծահարուստ կարող է դառնալ և ընդհակառակը.

*Զիվան, ել և էջը դու չիմանաս նոր,
Աշխարհը վաղուց է այդ բանի սովոր,
Աղգատին կ'շինե հզոր թագավոր,
Թագավորը կիջնի աղքատաց շարքը*¹:

Ժամանակի, կյանքի ավելի փիլիսոփայական, խոհական իմաստավորմամբ ու մեկնաբանությամբ է շնչում Զիվանու «Ամեն տեղ ցավ ու լաց»² («Քարերն էլ ցավ ունեն, սարերն էլ կուլան» սկզբնատողով, 1907 թ.) երգը: Բնության բոլոր երևույթները, իրերն ու առարկաները, շնչավոր, թե անշունչ էակները, աշուղի ընկալմամբ, վիշտ ու ցավ ունեն. «Քամին էլ սուլելիս կարծես թե կուլա, շնկշնկալով ամեն մի դուռ թակում է»³ տողերից այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե քամին ապաստան է խնդրում: Բոլորն էլ վիշտ ու ցավ ունեն, բացի մեկից՝ Տիեզերքի հեղինակից.

*Զիվանի, մեկը կա անցավ միշտ կայուն,
Տիեզերքի հեղինակը իմաստուն,
Գոյության աղբյուրը անհատտ աննկուն,
Անվերջ յուր ընդացքը շարունակում է*⁴:

¹ ԱԶԱՆ, էջ 156:

² Նույն տեղում, էջ 585:

³ Նույն տեղում, էջ 585:

⁴ Նույն տեղում, էջ 585:

Եթե, ըստ աշուղի, աշխարհը, բնությունը համակված են ցավով, ապա ավելի ողբերգական է մարդկային հասարակության վիճակը: Բազմաշերտ, երբեմն հակասական են աշուղի սոցիալական մոտիվները. հավատ ընծայելով մարդ արարածի ստեղծարար, բարի էությանը, նա միաժամանակ հռեւտեսական լարեր է հնչեցնում.

*Աշխարհը նրանցն է, որոնք փարթամ են,
Որոնք ժողովրդի արյուն կ'քամեն,
Անտեր ու տկար մարդկանց նեղ է խիստ,
Աշխարհը խեղճերին չի տալիս հանգիստ ¹,*

- գրում է Զիվանին «Թշվառ ժողովրդին ինչ խաղ ու խնդում» (1903 թ.) սկզբնատողով երգում: Նրա համար աշխարհը համատարած մի խարույկ է, ինչին որ նա հպվում է, հուր է դառնում:

Բնությունը, հասարակական կյանքում տեղ գտած երևույթները աշուղի հոգեկան աշխարհի, զգացմունքների պրիզմայում բեկվելով, ստանում են ուղիղ հակառակ իմաստավորում: «Որ մեկին որ հպիմ՝ մոխիր կդառնամ»² սկզբնատողով ստեղծագործությունը (1904 թ.) կարծես թե ամփոփում է Զիվանու հռեւտեսական մտորումները.

*Ջիվանի, ման գալու տեղ չկա ազատ,
Ջուր ու ցամաք, մարդիք կրակով առատ,
Մեկը մեկից անգութ, մեկը մեկից վատ,
Ջուրը հուր է, ցամաքը՝ հուր, մարդը՝ հուր ³:*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 272:

² Նույն տեղում, էջ 499:

³ Նույն տեղում:

Զիվանին, ինչպես բոլոր հայ աշուղ-բանաստեղծները, սակավ բացառությամբ, նյութական ապահով կյանք չի ունեցել: Ընտանիքի ապրուստը հայթայթելու հոգսը մշտապես ուղեկցել է նրան: Սակայն սոցիալական անհավասարության վերաբերյալ այրող խոհերը նրա երգերում վեր են անձնական շրջանակներից: Այլապես նրանք այն արժեքը չէին ունենա, ինչ ունեցել են և ինչ ունեն մեր օրերում: Աշուղը կյանքն ավելի բազմազույն է տեսնում, ավելի սուր ու խորն է անարդարության գիտակցությունը: Եվ միայն իր ցավը չէ, որ նրան տանջում է ու ելք չի գտնում.

*Զիվանի, հեղեղի՞ց փախչիմ, թե՞ անգութ կրակի ձեռքից,
Խուլիկաններտ՝ ի՞նչ ազատվիմ, թե՞ ցած ավազակի ձեռքից,
Հազարավոր մեռածներ կան անարք ըստահակի ձեռքից,
Պարաս, անգործ, ձրիակեր, անատակ խմբակի ձեռքից,
Բանավոր մարդիքը փոխվել, անասուն, անբան են դարձել,
Գռող, գորող, հափշտակող, գիշատող գազան են դարձել ¹,*

- գրում է աշուղը իր ստեղծագործական կյանքի մայրամուտին՝ «Բանավոր մարդիկը փոխվել, անասուն, անբան են դարձել» սկզբնատողով երգում (1907 թ.): Անորոշ ապագայի դեմ կանգնած աշուղի այս ողբերգական, անողորմ որակումներով հետևությունը վերաբերում է կյանքի թե՛ հասարակական, թե՛ ազգային-քաղաքական, թե՛ տնտեսական բնագավառներին.

*Միամիտ խեղճ ժողովուրդը, ասե, ի՞նչ վայր տա գլխին,
Մոլորվել, ապուշ է կտրել, ոչինչ բան չի գալիս մտգին,
Շարունակ ամեն օր արյուն-կրակը պատել է չորս դին,*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 192:

*Ծնողը զգվել է որդուց, նրան էլ ատել է որդին,
Բարեսեր, զկայուն անձինք չարացել դաժան են դարձել,
Լռել են ուղղախոսները, քարացել, արցան են դարձել ¹:*

Դիտարկելով հասարակության մեջ սոցիալական անհավասարության ավերիչ ազդեցությունը, Ջիվանին փորձում է բացատրել, ելք գտնել, արդարացի լուծել, և քրիստոնյա, Աստվածապաշտ աշուղը «Անկարեկից, ինձ աննպաստ աշխարհից գանգատ ունիմ»² սկզբնատողով երգում (1905 թ.) ի վերջո հանգում է Սուրբ Աստվածուն հարցը արդարությամբ լուծելու գաղափարին:

*Բնչո՞ւ համար պիտի զրկե նմանը յուր նմանին,
Ապշում է, զարմանում է մարդ աշխարհի խարդախ բանին,
Դիմել եմ անձեռակերտ արթարության Սուրբ Աստանին,
Հավատում եմ աներևույթ զորության դատաստանին,
Աշխարհից գանգատվել եմ, երկնգի մոտը դատ ունիմ,
Հույս ունիմ, որ տանելու եմ դատը՝ մեծ հավատ ունիմ ³:*

19 - 20-րդ դդ. ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումները Եվրոպայում, որոնց ծիրի մեջ էր ներքաշված թուրքական լծի տակ հեծող արևմտահայությունը, բնականաբար անտարբեր չթողեց իր ժողովրդի ներկային ու ապագա ճակատագրին հետաւնուտ հայրենասեր աշուղին:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 192:

² Նույն տեղում, էջ 143:

³ Նույն տեղում:

Զիվանին խորապես հասկացավ, որ իր ժամանակակից աշխարհում ուժն ու զենքը վճռորոշ դեր են խաղում: «Տխուր փաստեր»¹ վերնագրով երգում նա թվարկելով իրական կյանքում իշխող, տիրապետող երևույթները, գալիս է այն եզրակացության, որ տիրապետողը կոպիտ ուժն է. «Տեսնում ես սարեր կը քանդե մեկ վառողի տակառը»²: Աստվածապաշտ քրիստոնյա Զիվանին կասկածում է նույնիսկ հանդերձյալ կյանքի, աշխարհի գոյության իրողությանը.

*Հողային գնդի վրա եղածը տարօրինակ է,
Սուտը առաջընթաց է, ճշմարտության դուռը փակ է,
Անգորը քաղցած ու մերկ ուժեղներին նշավակ է,
Այն մյուս աշխարհն է՞լ արդյոք տկարը ոտքի տակ է.
Տասը հազար գիրք կարծե մեկ պիպուտի հրացանը.
Աշխարհը մենք իմացանք, հանդերձյալին մնաց բանը*³:

«Ղառն իրականություն»⁴ երգում աշուղը, ելնելով իշխող քաղաքական ու հասարակական փոխհարաբերությունների մակարդակից, խոստովանում է.

*Կուզես լաց, կուզես ցավե,
Անզեն ազգը խեղճ հավ է,
Նեղ օրում մեկ դաշույնը
Հաստափռ գրքից լավ է*⁵:

¹ ԶԲ, էջ 344 - 345:

² Նույն տեղում, էջ 345:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 347:

⁵ Նույն տեղում:

Մի այլ՝ «Եղնիկ»¹ երգում իր ժողովրդին իբրև պաշտպանության, փրկության միջոց խորհուրդ է տալիս ապավինել սեփական ուժին.

*Հույսդ դիր քու ուժիդ վրա,
Ասպարեզից հետ մի մնա,
Այժմ ողբի լսող չկա,
Մի անի լաց ու թաց, եղնիկ* ²:

Իսկ կյանքի վերջին տարիներին մեծ աշուղը «Կարծիք»³ երգում (1906 թ.) հանգում է հետևյալ եզրակացության.

*Որտեղ մի լավ գյուտ կա՝ խելոքն է գտել
Անատիկ բերդի մեջ ուժեղն է մտել,
Նոր երրորդությունը չես կարող ստել՝
Խելքն է, ուժն է, հետո հարստությունը* ⁴:

Արդ, ի՞նչ դեր ունի հայ աշուղը, ի՞նչ նպատակ է հետապնդում նրա առաքելությունը, ինչո՞վ է նա տարբերվում այլ ժողովուրդների աշուղներից, ո՞րն է նրա պատգամը սերունդներին:

Հայ աշուղը վերուստ տրված առաքելություն է ունեցել: Նրա դերի վերաբերյալ ուշագրավ է հայ առաջին աշուղագետ, լայնախոհ ու հայրենասեր մտավորական Գևորգ Ախվերդյանի հետևյալ բնութագրական միտքը. «Սրանց ի՞նչպես չսիրենք (*խոսքը խաղ հանողերի մասին է - Թ. Պ.*), որ իրանք իսկի չեն պակսեցրել սերն. խրախճանում ուրախացրել ու տրտմության մեջ սուգ են

¹ ԱՋԱԵ, էջ 505:

² Նույն տեղում:

³ ՋԲ, էջ 358:

⁴ Նույն տեղում:

արել ազգի հետ ու ինչ տեղ վարդապետն պակսեցրել է քարոզն, սրանք անդադրիլ՝ թե սիրտը շահելով, թե խրատով, թե պարսավելով կրթել են իրանց ժողովրդին»¹:

Ինքը՝ Զիվանին իր երգերում քանիցս արժևորել, ներկայացրել է աշուղի դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում: Այդ առումով առավելագույնս բնորոշ է «Աշուղները»² երգը (1900 թ.), որում նա բացահայտում է աշուղ երգչի մտահորիզոնի էությունն ու դիմանկարը.

*Աշուղներից ի նչ կսպասեք, գիտուններ,
Անգրագետ և անուսում մարդիկ են.
Նրանց դուք միք ծաղրիլ, մեծ խմաստուններ,
Նրանք էլ ջոկ տեսակ գույնի ծաղիկ են*³:

Եվ շարունակում.

*Ուսման ծարավ են, գիտության կարոտ,
Շատի համար մութն է ցերեկը, աղոտ,
Բարձր, տաղանդավոր գրողներու մոտ
Աշուղները աշակերտ են, փոքրիկ են:*

*Ջիվան, աշուղները ամենայն տեղ են,
Շատերու վերքերուն ու ցավին դեղ են,
Ռամիկ դասի մեջ մեկ-մեկ կանթեղ են,
Միքելի են նրա սրտին, մոտիկ են*⁴:

¹ *Ախվերդյան Գ.*, Գուսանք, Սայաթ-Նովա, Մոսկվա, 1852, էջ Ա:

² *ԶԲ*, էջ 329:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Այս երգում Զիվանին ուշագրավ մի հայտնություն է անում.

*Ինչ ժողովուրդ աշուղ չունի՝ թշվառ է,
Աշուղները ցնծության մունետիկ են ¹:*

Եվ եթե «Ուրիշ է ուրիշ»² երգում Զիվանու «հայտնությունը» վերաբերում է մարդ անհատին.

*Նախանձ, ժանգոտ մարդը չի սիրիլ աշուղ,
Աշուղ սիրող մարդը ուրիշ է, ուրիշ ³,*

- ապա վերը նշված երգում աշուղի խոսքը հանրության, մի ժողովրդի մասին է:

Պատահական չէ Սայաթ-Նովայի անվան հիշատակությունը «Երգիչը» ստեղծագործության⁴ հենց առաջին իսկ տողում.

*Սայաթ-Նովի ասածի պես ազգի մշակ է երգիչը,
Հազար ցավով մարտիրոսված ճիշտ նահատակ է երգիչը ⁵:*

Թեև ստեղծագործությունը վերնագրված է «Երգիչ», բայց ոչ աշուղ, սակայն կարծում ենք, որ բնութագրական է աշուղի համար և Զիվանին հենց այդ էլ նկատի ունի: Նրա տեսակետով աշուղը պետք է լինի ազատ, անախ, անկաշկանդ, ենթարկվի ի վերուստ իրեն շնորհած ծիրքին, անկախ ազգությունից, անսա

¹ ԶԲ, էջ 329:

² Նույն տեղում, էջ 274:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 390 - 391:

⁵ Նույն տեղում, էջ 390:

իր հոգու կանչին ու խղճի ծայնին, լինի բարու ու սիրո խոսնակ ու թարգման.

*Երգիչը ինչ ազգի մեջ ծնված լինի՝ հարազատ է,
Իր կոչումին հավատարիմ, իր խոսքի մեջը հաստատ է,
Քուռ, մատնիչ լինելուցը հեռու, անմեղ, անարատ է,
Բռնությունը նրան մահ է, երգելու մեջը նա ազատ է,
Բարին սիրող, բարին հարգող, չարությունը սրտով կատե,
Զգացումները միշտ լարված, մտքով բարակ է երգիչը՝¹:*

Զիվանին աշուղ-երգչի մասին ընդհանուր բնութագրությունը ներկայացնելուն զուգահեռ առաձնացնում է հայ աշուղին, շեշտում նրա և այլ ազգերի աշուղների տարբերությունը: «Նվեր այլազգի ընկերիս» (1906 թ.) երգում ² նա գրում է.

*Բոլորովին նման չենք մենք իրար կյանքով, ազատ ընկեր,
Մարեր, ձորեր կա մեջ տեղը, ուրիշ է գործը մեր ու ձեր:
Հալածված, ճնշված, անբաղտ, տխուր ազգի զավակ եմ ես,
Նրա համար է՝ չես լսում դու ինձանից ուրախ երբեր՝³:*

Այդ նույն երգում աշուղն իր այլազգի ընկերոջը անհուն ցավով ներկայացնում է իր և նրա տարբերության պատճառը: Մայր ժողովրդի ողբերգական դրությունը, հայրենակիցների տառապանքները մշտապես կաշկանդել է նրան, ճնշել, նրա լեզուն կարկամել է իր ժողովրդի հասցեին «վատ զրույց, վատ բան» լսելիս: Զիվանին նախանձով է նայում ընկերոջը, որը «ազատ ազգի

¹ ԶԲ, էջ 390 - 391:

² ԱՅԱԵ, էջ 195:

³ Նույն տեղում:

ազատ որդի» է¹: Նրա մի այլ ստեղծագործությունն սկսվում է չափազանց խոսուն տողով. «Օ՛հ, ինչ անբախտ աշուղ եմ ես, որ ուրախ երգ չեմ հորինում»²: Նույն երգի երկրորդ տողում մեկնաբանվում է պատճառը. «Հային կարծես չէ պարզել բնությունը խաղ ու խնդում»: Եվ այսպես, Ջիվանին իր ստեղծագործական կյանքում ուրախ երգեր այդպես էլ չգրեց ու չերգեց:

Ջիվանի՝ աշուղի երգերը տարբերվում են մի առանձնահատկությամբ: «Հալածված, ճնշված, անբախտ, տխուր ազգի գավակ եմ ես»³, - խոցված սրտով է նա ներկայացնում իր և իր աշուղ ընկերոջ երգերի տարբերության պատճառը:

Հայ աշուղի առանձնահատկությունը, տարբերությունը Ջիվանին ընդգծում է վերն արդեն նշված «Ուրիշ է ուրիշ» (1898 թ.) ստեղծագործությամբ⁴.

*Աշուղը բլբուլ է, երգում է միշտ վարդ,
Բայց յուր սիրած վարդը ուրիշ է, ուրիշ*⁵,

- և երգի վերջին, երրորդ տունը բացում է գաղտնիքը.

*Ջիվան, նրա մեկ հատ ծամին չի հասնիլ,
Ոչ մի կին-մարդ Մարիամին չի հասնիլ,
Ամեն Նվարդ Շամիրամին չի հասնիլ,
Արայի Նվարդը ուրիշ է, ուրիշ*⁶:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 195:

² Նույն տեղում, էջ 611:

³ Նույն տեղում, էջ 195:

⁴ ԶԲ, էջ 274:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

Զիվանին տակավին 1876 թ. իր արվեստի նշանակության, կատարելիք դերի, նպատակի մասին երգ է հորինել «Հոգվո զգացումը բարձր է» վերնագրով¹, որի վերջին քառատողը բնութագրական է այդ առումով.

*Զիվանի, աշխատիր լինես երաժիշտ,
Երգիր բարոյական երգերը անվիշտ,
Մոսկ մարմնո համար աշխատողը միշտ,
Աստծո կամացը հակառակ է նա*²:

Արվեստի դերի, նպատակի այս մեկնաբանությունը քրիստոնեական բարոյականության չափանիշներով գրեթե անփոփոխ, սակայն տարբեր երանգավորումներով մշտապես առկա է Զիվանու երգերում:

Անմահ Սայաթ-Նովան է ասել. «Աշուղի լիզուն բլբուլ է, օրինանք ունե, նալաթ չը կա»³: Եվ այդ ավանդույթին Զիվանին հետևել է ողջ կյանքում, գործադրել իր ստեղծագործություններում: Սակայն երբեմն նա հարկադրված է եղել իր իսկ դավանանքին՝ բարու ու գեղեցիկը երգելուն դավաճանել: Վերը մենք անդրադարձել ու լուսաբանել ենք երգչի՝ իր սկզբունքներին անհարիր արտահայտություններ գործածելու դրդապատճառներին:

*Ձեր վատ արարմունքը թե չիմանայի,
Այս խոսքերը դուրս չեր գալ իմ բերանից*⁴,

¹ ԱԶՆԵ, էջ 305:

² Նույն տեղում:

³ Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ծողովածու, կազմեց Մ.Ս. Հասրաթյանը, Երևան, 1959, էջ 49:

⁴ ԱԶՆԵ, էջ 524:

- դառնացած խոստովանում է նա 1895 թ. հորինած «Իսլամի որդվոց»¹ երգում:

«Խրատ երգ հորինողին»² (անթվակիր) ստեղծագործության մեջ Զիվանին բացահայտում է իր պատկերացումը «երգ հորինելու», ասել է թե, արվեստի վերաբերյալ.

*Երգ հորինելը դժվար է, ծիծաղ չիմանաս դու,
Արհեստ կա մեջը սովորելու, խաղ չիմանաս դու*³:

Այս տողերով նա հավաստում է այն միտքը, որ շնորհք, ձիրք ունենալու հետ միաժամանակ, երգ ստեղծելը աշխատանք ու ջանք է պահանջում: Դա ամենևին էլ դյուրին գործ չէ.

*Բանահյուսությունը ծովի պես մեծ ալիք ունի,
Լողալ իմացիր, շատ խոր է, ծանծաղ չիմանաս դու*⁴:

Աշուղի ընկալմամբ, գույներն արտաքուստ նման են միմյանց, սակայն արվեստի գաղտնիքը արտաքուստ նման, սովորական գույների շարքում՝ անսովորի, ինքնատիպի ու ինքնուրույնի ընտրություն կատարելն է.

*Թեև նման են գույները մասամբ մեկը մեկին,
Մեր[ը] շաքար է, քուկինիդ պես աղ չիմանաս դու*⁵,

¹ ԱԶԱԵ, էջ 523 - 524:

² Նույն տեղում, էջ 231:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

- ու խորքից եկող և ոչ թե երևութական մեկնաբանությունը՝ բառերը շարելով, ձևական հանգեր ստեղծելով ճշմարիտ երգ չի ծնվում:

*Իրար ետևից խոսքերդ վազգե պիտի անշուշտ,
Առողջ ու արագ կշիռ ունի, խաղ չիմանաս դու ¹:*

Զիվանի երգիչն ու երգահանը իր ստեղծագործական կյանքում չափազանց կարևորում է չափի ու կշռի խնդիրը: «Բանաստեղծ» երգում ² («Իմաստ չկա երգերուդ մեջը, ո՛վ խակ բանաստեղծ» սկզբնատողով, 1899 թ.), անդրադառնալով այդ խնդրին, ասում է. «Ոչ չափ ունի, ոչ՝ կշիռ գրած ոտանավորդ»³: Կարծում ենք, որ երգն ուղղված է որոշակի անձնավորության, բայց այն ուշագրավ է Զիվանու համոզմունքը իմաստավորելու առումով: Ժամանակները փոխվել են, հաստ ու բարակ մի գին չունեն, «մազից մանանեղ ջոկող իմաստուններ կան հիմա»⁴, սին գովաբանող քննադատներից անհրաժեշտ է հեռու մնալ, չհավատալ կեղծ ու փքուն խոսքերի: Աշուղի հեգնանքը ևս չափ ու կշիռ ունի:

*Գիրգդ քննադատողը հատուկ խելքդ չափել է,
Նրանում բան չէ գտել, բավական ջիգ թափել է,
Լրագրներու մեջը գովողտ քեզ խաբել է,
Բան եղծիդ շինել է մաքուր-իստակ բանաստեղծ ⁵:*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 231:

² Նույն տեղում, էջ 295:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

Զիվանին փիլիսոփայորեն է ընդունում ստեղծագործողների, բանաստեղծների նոր սերնդի ասպարեզ մտնելը.

*Մեր նորոք երթասածները՝ երփ սովորին զարքանան,
Մաքուր վարքով, սուրբ եռանդով բարի համբավ կստանան,
Հոգի կրթող երթիչները թող աջին, թող բազմանան,
Ինչ ժողովուրդ չունի երթիչ, նրա սիրտն է խիստ տխուր*¹:

Վարպետի, կյանքի ու արվեստի փորձով իմաստնացածի բարոյական իրավունքով Զիվանին դաս է տալիս նորերին՝ լինել լայնախոհ ու համբերատար, խոհեմ ու հավասարակշռված, հարգանքով վերաբերվել նախորդների ժառանգությանը, խուսափել օտարին անգիտակցաբար նմանվելուց, չշտապել ու ժամանակից առաջ չանցնել: Առավել ևս մերժել է թուրքականներին, խենթ ու խենեշ ձայներ հանող մեծամիտ որձակներին, որոնք՝ «Դեռ կուկուկուլուն չը սովորած երաժըժտություն կանեն»²:

*

Իր աշակերտին՝ ապագա երգիչ-աշուղին Զիվանին կյանքից քաղած խրատներ է տալիս. «Ուրիշները թող քեզ գովեն, երբեք մի լինիր ինքնագով»³, հորդորում է լինել բերանը խուփ, մաքուր, չխառնվել ամեն զրույցի, համբերատար լինել ու հանդուրժող: Կյանքում կծու լեզու ունեցողներ շատ կան, բայց.

*Քեզ մի կարծիր ապերջանիկ,
Կը պատահին օրեր քաղցրիկ,*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 270:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 263:

*Հանդիպելով ուսյալ մարդիք՝
Քեզ կը սիրեն մշտագորով¹:*

Զիվանին իր անփորձ սանին պարզում է կյանքը իր բոլոր կողմերով, միաժամանակ աշուղական արվեստի, արհեստի դժվարությունները և իր վերաբերմունքը նրանց հանդեպ.

*Ասպարեզից Զիվանս՝ ես,
Կաշխատեմ դուրս գալ պարզերես,
Թե ուժ ունիս՝ մտիք և տես,
Այս արհեստն է փորձության ծով²:*

Զիվանու երգերի շարքում աշուղական արվեստի ու արհեստի, ընդհանրապես Գյումրի-Ալեքսանդրապոլում գործադրվող մասնագիտությունների ու արհեստների բնութագրման առումով առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում 34 քառատողից բաղկացած «Դասիթան արհեստներու մասին»³ («Ես կուզեմ, որ մի լավ արհեստ սովորիմ» սկզբնատողով, 1904 թ.) ստեղծագործությունը. թվարկելով մասնագիտություններն ու արհեստները, դրանցով զբաղվողներին անհրաժեշտ ունակություններն ու հատկանիշները, աշուղը գալիս է այն եզրակացության, որ ինքը ոչ մի արհեստի պիտանի չէ: Այսպես, օրինակ, նա գրում է.

*Թե տիրացու դառնամ՝ ձայն չունիմ աղվոր,
Տերտեր դառնամ՝ ուսում, խելք է հարկավոր,*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 263:

² Նույն տեղում, էջ 264:

³ Նույն տեղում, էջ 214 - 217:

*Ասում եմ, թե գրվիմ տերության զինվոր,
Ջինվորն էլ կենդանի նահատակ պետզ է¹:*

Այս երկարաշունչ դաստանի տողերում թվարկված արհեստներից առավել մոտ են Ջիվանու հոգուն ու սրտին գեղարվեստն ու գրականությունը.

*Ամենալավ մեծ արհեստը անդրանիկ.
Գրականությունն է իշխող, ազդեցիկ,
Երաժշտությունը փայլուն գեղեցիկ.
Լսել տալու համար եղանակ պետզ է²:*

Ի վերջո, նա որոշում է աշուղ դառնալ, որին շատ քիչ բան է հարկավոր և դառնում է ու «պարզերես» դուրս գալիս.

*Ջիվանս, հարցրի, շատ մարդիկ տեսա,
Արհեստավորներու մեջը ման եկա,
Վջռեցի որ աշուղ լինեմ և եղա,
Ինձի չորս թելանի մեկ ջութակ պետզ է³:*

Կամ էլ.

*Ջիվանուս գրածները հանգով խաղեր են շինած,
Մի հասարակ աշուղ եմ, ես բանաստեղծ չեմ ծնած,*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 214:

² Նույն տեղում, էջ 217:

³ Նույն տեղում:

Մինչ հազարից ավելի երբեր ունիմ [հ]որինած.

Չեմ ըստացել պոյետի անուն հռչակ, բանաստեղծ¹:

Մինչդեռ ինքը՝ աշուղը, համեստաբար իրեն բանաստեղծ չի համարում, թեև հազարից ավելի երգ ունի հորինած: Հետևելով հայ բանաստեղծության, աշուղական երգարվեստում ընդունված ավանդույթին՝ իր անձի մասին արտահայտվում է նսեմացուցիչ մակդիրներով:

Համեստություն դրսևորելով իր անձը, իր ստեղծագործությունը գնահատելիս, աշուղ Ջիվանին նաև արժանապատիվ ու շրջահայաց է իր կարողությունները, իր դերն ու նշանակությունն արժեքավորելիս: Անաչառ գնահատելով իր կարողությունները, իր ստեղծածը, նա միանգամայն իրավացիորեն արժանապատիվ կեցվածքով ներկայացնում է իր գիրքը.

Ջիվանու չոր այգու երգող սոխակն էս,

Տգեղ էս թե սիրուն, սրտիս տատրական էս,

Իմ խելքիս, իմ հոգուս, մտքիս զավակն էս,

Ինձ համար գեղեցիկ, իմ ընտիր գիրքս²:

Չենք կարող չնշել նրա հետևյալ հիանալիստ տողերը.

Ես խըսիր եմ գործում, դու ընտիր գորգեր,

Իզուր էս նեղանում ինձնից մարդ-ընկեր,

Ես եզներ եմ լծել, դու նժույգ ձիեր,

Մայլապանս կառավարիդ վնաս չէ³:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 295:

² ԶՔ, էջ 565:

³ Նույն տեղում, էջ 720:

Հիրավի աշուղը իր ժամանակի ծնունդն է, սակայն կան հավերժական թեմաներ ու դրանք գեղարվեստորեն մարմնավորող մոտիվներ, որոնք մշտապես սիրելի են մարդուն, ուղեկցում են նրան ողջ կյանքում:

Զիվանին գտնում է, որ երգիչը, աշուղը պետք է մշտաջահել լինի: Իսկ եթե այդպես չէ, ուրեմն մեղավորը ոչ թե արիեստոն է՝ աշուղությունը, այլ աշուղը ինքը: «Արիեստո նոր հարսի նման»¹ սկզբնատողով ստեղծագործությունը (1906 թ.) արվեստի նշանակության վերաբերյալ հետաքրքիր մտորումներ է պարունակում: Երգը սկսվում է արիեստի՝ նոր հարսի հետ համեմատությամբ, ավարտվում հավերժահարսի հետ համեմատությամբ: Աշուղը արիեստի և տարիքի բաղդատումներով բացահայտում է դրանց հակադրությունը.

*Նա սիրում է երբ, պար ու խաղ,
Ես սիրում եմ մնալ խաղաղ,
Մեր սերը շուտ կը դադարի,
Երբի մենք իրար չենք [հ]արմարի*²:

Այնուհետև եզրակացնում է.

*Հավերժահարս է անթառամ,
Գեղարվեստը ամենայն ժամ,
Եղել եմ վաթխուն տարեկան,
Ես պառավ, արիեստս՝ ջիվան*³:

¹ ԱԶԱՆ, էջ 187:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Աշուղական երգարվեստում տարիքի նշանակությանն է վերաբերում նաև «Տերտերն ու աշուղը»¹ («Տերտերը ծեր պետք է լինի, և աշուղը՝ երիտասարդ» սկզբնատողով, 1905 թ.) երգը: Հոգևոր հովվի ու երգիչ-աշուղի դերի ու տարիքների նշանակության բացահայտման միջոցով Ջիվանին հատկապես շեշտում է հասարակության վերաբերմունքը: «Ծեր աշուղը յուր բերանից մարգարիտ էլ թափե՛ գուր է», - ասում է Ջիվանին, մինչդեռ «Ծերունի տերտերը սուրբ է մեր ժողովրդի կարծիքով»², արժանի պատվի ու հարգանքի, ապահով կյանքի:

*Դեռահաս փայլուն աշուղին [հ]արքում են կին, թե օրիորդ,
Քաղցր ձայն, սիրուն դեմք ունի, գործ կճարե առանց միջնորդ,
Ջիվան, գուցե ծերացել ես, որ գործդ գնում է ձախորդ,
Դարձել են զլխիդ մազերը աշնանային ծառի սաղարդ*³:

Արդեն նշել ենք, որ հայ աշուղը, սակավ բացառությամբ, ապրել է զրկանքներով լի, անապահով նյութական կյանքով: Տարիքի առաջացման հետ, նվազել է աշուղի ապրուստի աղբյուրը, քչացել է նրա ունկնդիրների թիվը, նրա վիճակն ավելի է վատացել: Ջիվանու մտահոգությունը այս խնդրի վերաբերյալ ամենևին էլ անձնական բնույթ չունի: Այն հայ կյանքի բնորոշ իրողություններից էր. հայ գրական գործիչը. աշուղը դատապարտված էր չքավոր, անապահով կյանքի, հատկապես աշխատունակությունը կորցնելուց հետո: «Երգիչը»⁴ վերնագրով («Ետ կմնա խրախճանից խեղճ ծերացյալ երգիչը» սկզբնատողով) «Շիրակի մայրաքաղաքում 1890 թ. դեկտեմբերի 2-ին» գրած ստեղծագոր-

¹ ԱԶՆԵ, էջ 553:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 225:

ծության մեջ Զիվանին գուցե թե նկատի ունի իր արվեստակից, հասակն առած ընկերներից մեկին, բայց ներկայացնում է ընդհանրացնող նկարագիր աշուղի, որի ապրուստի միակ աղբյուրը երգն է եղել.

*Ժամանակը անպաղ առաջ է վազում մշտապես,
Ուժ չունի, գոհ չէ նրանից, խեղճ ծերացյալ երգիչը,
Հասակը մեծ լինելով թանկ երգերը լսող չ'կա,
Ոսկի թափե յուր բերանից, խեղճ ծերացյալ երգիչը¹:*

*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 225:

ՄԱՐԴԸ, ԴԱՎԱՆԱՆՔԸ ԶԻՎԱՆՈՒ ԵՐԳԵՐՈՒՄ

Աշուղական երգարվեստում մինչև 19-րդ դ. բարոյա-խրատական, պատմական, սոցիալական, կրոնական, երգիծական, կենցաղային թեմաներն ու մոտիվները եղել են պարտադիր¹:

Հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական նոր հարաբերությունները բերում են նոր թեմաներ ու մոտիվներ, հների՝ ավանդականի նկատմամբ նոր մոտեցումներ ու արժևորումներ: Զիվանին ամբողջացնում ու քաղաքացիության իրավունք է տալիս իր անմիջական նախորդների արժարժած թեմաներին ու մոտիվներին, այդ թվում՝ Աստվածայինի, հավատի, հայ եկեղեցու թեման ու մոտիվները՝ Զիվանու մի շարք երգերում բացահայտվում են միստիկական (չենք կարող խուսափել այս բնորոշումից), փիլիսոփայական ու բարոյական առումներով՝ խորքում պահպանելով ազգային-հոգեբանական հիմքը:

«Աշուղ Զիվանին յուր ոչ մի երգը դատարկ տեղը չէ հորինել, այլ մի պատճառ է ունեցել. մի պահանջ, մի բողոք կյանքի փոփոխվող պայմաններից», գրում է Զիվանու որդին²: Այս հիմնադրույթից կարելի է եզրակացնել, որ Աստծոն ու Աստվածայինին, դավանանքին ու եկեղեցուն նվիրված նրա երգերը ևս ունեցել են իրենց պատճառները: Եվ հիրավի, այդպես է: Կրոնի, Աստծո վերաբերյալ երգերի ստեղծման խթանը նրա՝ ճշմարիտ քրիստոնյայի էությունն է, նրա պատկերացումները, հույսերի ու սպասումների գաղափարատիպը: Զիվանին ընդունում է Աստծո գոյությունը՝ իբրև գերագույն, կատարյալ, ամոքիչ ու մխիթարիչ ամենակարող էակի: Միայն Աստված է ի գործու բարեփոխել մարդու

¹ Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. III, Երևան, 1962, էջ 253:

² Լևոնյան Գ., Երկեր, էջ 38:

կյանքը, երջանկություն ու հաջողություն պարգևել նրան, ազատել մեղքերից, շնորհել նրան հոգու խաղաղություն, սեր, հաշտեցնել իր խղճի հետ:

Այդ առումով ուշագրավ է «Պաղատանք առ Աստված»¹ ստեղծագործությունը («Խնդրում եմ, Տեր, քո սիրույդ մեջ...» սկզբնատողով)։

*Բացի քեզնեն փրկարար, վերքեր բուժող ոչ ոք չկա...
Կենսամաշ խղճի տված խթաններեն ազատե ինձ,
Դեպի երկնից գահերեն ուղարկե օգնություն մը, Տեր,
Քո ձեռագործն եմ ծառա անճարացյալ, նկատե ինձ*²։

Աստծո էության նման իմաստավորումը բնորոշ է Զիվանու մի շարք երգերին։ Սակայն աշուղն ունի նաև ստեղծագործություններ, որոնցում նա փորձում է բացահայտել Աստծո էությունը առավել առարկայական, շոշափելի, հասարակ մահկանացուին ընկալելի հատկանիշներով։

*Իմաստության աղբյուր բարությունով լի,
Մարդ կատարյալ, անբիծ, մաքուր, զովելի,
Միակերպ անփոփոխ, անեղծանելի,
Ամենանոր և ամենահին դու ես*³։

Այս երգում աշուղն Աստծուն մեծարում է Նարեկացու բառապաշարին բնորոշ բառերով («արփիափայլ անհատ, լուսածին», «լուսո որդի», «իմաստության աղբյուր», «անեղծանելի»,

¹ ԱԶԱԵ, էջ 331:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 390:

«անաչառ դատավոր», «փառաց թագավորը աշխարհին» և այլն¹):

Զիվանին ոչ միայն Աստծո, այլև նրան ծնող, սնուցող, աշխարհին «լուսատու արև» պարգևող մոր՝ Մայր Աստվածածնի գովքն է անում: Կյանքի վերջին շրջանում՝ 1907 թ. հորինած այս երգը, «Չնաշխարհիկ կույս»² վերնագրով, կրկին ու կրկին փառաբանում է Արարչին, մեծարանքի խոսքեր չի գտնում կարծես թե արտահայտելու իր սերը, պաշտամունքը Աստվածածնի հանդեպ ձևակերպելու համար:

*Չեմ կարող քեզ գովել Զիվանս տկար,
Պետզ է Ներսես Շնորհալին գերհանջար,
Ո՛վ թանկագին անոթ, անարատ Տաջար,
Մարդասեր Փրկիչը պարքն տվիր մեզ*³:

Զիվանու՝ իբրև խոշոր ստեղծագործողի, աշխարհայեցողությանը յուրահատուկ է կատարելության հասնելու տենչանքը, որը նա ձգտում է իրագործել Աստծո օգնությամբ:

Զիվանին համապատասխան բառեր է որոնում Աստծո մեծությունը բնորոշելու համար ու չի գտնում: 1902 թ. հորինած «Ո՛վ աներևույթ զորություն, գաղտնիք քնընող մեծ էակ»⁴ սկզբնատողով երգում աշուղը խոստովանում է իր անզորությունը:

*Ես մի տկար խեցի եմ՝ արյան կաթիլից գոյացած,
Ի՞նչ կարող եմ իմանալ քու մեծության չափը շիտակ*⁵:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 390:

² Նույն տեղում, էջ 311:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 487:

⁵ Նույն տեղում:

Այստեղ խոսքը միայն Զիվանու քնարական հերոսի մասին է, այլ ընդհանրապես մարդ-մահկանացուի և Աստծո համեմատելի եզրերի. «Մարդը ի՞նչ է, չոր խռիվ, կրակի նյութ, հողի պաշար»¹, - ասում է երգիչը:

Երգի վերջին տունը բացահայտում է մարդու ներքնաշխարհի երերումները, հոգեկան նեցուկ ու օգնական ունենալու անդիմադրելի պահանջը.

*Չնչին եմ ես, ո՛վ Տեր իմ, կարոտ ուրիշի օգնության,
Ընկճվող, շուտ փշրվող, որպես մի կավեղեն աման,
Հասակով մեծացել եմ, խելքով տգետ, համբակ Ջիվան,
Մեղգերու մեծ իշխանին դարձել եմ հլու հպատակ*²:

Ինքնանսեմացման, ինքնախարագանման հնարանքը, որը տեղ է գտել այս ստեղծագործության մեջ, բնորոշ է հայ ամբողջ միջնադարյան գրական ժառանգությանը, քնարերգությանը և նաև աշուղական երգարվեստին:

Աշուղը, թվում է, երկյուղ է ապրում առ Աստված ունեցած իր հավատի հաստատունության համար, ծաղկում է իրեն՝ չգործած ու գործած սխալների ու մեղքերի համար, մեղանչում է.

*Խնդրում եմ, Տեր, քո սիրուդ մեջ, խնդրում եմ հաստատե ինձ,
Այս թունալից, վշտաբեր դառ վերքերեն անջատե ինձ,
Ո՛վ գթառատ և ողորմած ամենակալ Տեր բարի,
Միբելի որդվույդ սիրո մասին ցավից փարատե ինձ*³:

¹ ԱԶԱԵ, էջ 487:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 331:

Այս տողերը դարձյալ մեզ տանում են դեպի ակունքները, դեպի Նարեկացին:

Այդ բնույթի տրամադրությամբ են համակված նրա հեղինակած մի շարք երգեր: Այդ առումով ուշագրավ է «Ապրում եմ հանապազ տակը քո թևիդ» սկզնատողով ստեղծագործությունը¹: Ջիվանին, հավատարիմ ինքն իրեն, Աստծուն մեծարելով հանդերձ, պաղատում է նրան չխնայել իր սերն ու լույսը մարդուն և անսասան պահել նրա հավատարմությունը Աստծուն.

*Տուր գորություն՝ մնամ քեզ հավատարիմ,
Բնձ չ'խաբե չար բանսարկուն ռիւերիմ,
Չորացած այգի է դառել սիրտը իմ,
Ողորմյա, տեր Աստված, ողորմյա շաղ՝²:*

Ծով են աշուղի մեղքերը, և մեծ հոգիներին հատուկ անգուսպ տենչանքով նա ձգտում է քավել, ազատվել դրանցից, հասնել ինքնակատարելության, հաշտության, համերաշխության իր և իր խղճի հետ: Եվ նա ուրիշ ելք չի գտնում. նրա որոնումները տանում են դեպի ամենաարդար, ամենակարող էակը՝ Աստվածը.

*Վերջապես բարոյական ընթացք բնեցող մը շինե,
Չար սովորությանց մեջեն քաշքաշելով տար, զատե ինձ,
Հանդիմանության սիրով, սրտով հոժար եմ մշտական,
Ըստ որում, պակասություն ունիմ, գիտեմ, խրատե ինձ,
Մտացս փոփոխություն տալով՝ նորոգե իմ հոգիս,
Միտքը մաշված, հնացյալ Ջիվանին եմ, կարկատե ինձ՝³:*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 551:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 331:

Աշուղը Աստծուն հաճախ է դիմում՝ խնդրելով, որ ազատի իրեն վերքերից, ցավերից ու հոգսերից.

*Անկարեկից, ինձ աննպաստ աշխարհից զանգատ ունիմ,
Դիզվել են սրտիս վրա՝ հոքսեր ու ցավեր շատ ունիմ,
Խղճի խայթեր, սուր ասեղներ մինչև հազար հատ ունիմ,
Զանազան, տեսակ-տեսակ ցավերու մեջը մատ ունիմ՝¹:*

«Այս թունալից, վշտաբեր դառ վերքերեն անջատե ինձ», - պաղատում է Զիվանին և ապավինում ոչ միայն մարմնի ու հոգու գործությանը, այլև սիրուն, այն սիրուն, որ ինքը Տերը տաժել է մարդկանց նկատմամբ և որ սիրո աղբյուրն ինքն է:

Իր ստեղծագործական կյանքի սկզբնական շրջանում գրած «Ինձնից մի հեռանար սիրո բարձր հեղինակը»² սկզբնատողով երգում (1872 թ.) աշուղն իրեն ևս համարում է սիրո քարոզիչ, սեր, որ նրա հոգում ծագել է Տիրոջ սիրուց.

*Երբ ես ծնողից ծնվել եմ ու հայտնի եմ եղել,
Սիրուդ բաժակով ըմպել եմ քաղցր օշարակը,
Անվերջ ու անսկիզբ սեր է իսկ անունդ անմահ,
Հաստատ ապավեն միայն ես մարդկանց նպատակը,
Ապրիմ թե մեռանիմ Զիվանս, թե ողջանամ ես,
Սյժմ և հավիտյան քո սիրուդ հպատակը՝³:*

Հետագայում մարդկային փոխհարաբերությունների խորն ու բազմակողմանի ճանաչումն ու իմաստավորումը, մարդ արարա-

¹ ԱԶԱՆ, էջ 143:

² ԳԱԹ, Զիվանու ֆոնդ, գ. 190, թ. 58:

³ Նույն տեղում:

ծի գոյության առեղծվածի քննությունը Ջիվանուն հանգեցրին մարդու և Աստծո գոյության արժևորման ավելի խոհական, փիլիսոփայական եզրակացությունների: Թվում է, թե Ջիվանին նույնիսկ փորձում է ոչ միայն աղերսանք ուղղել առ Աստված, այլև դատի, արդար դատաստանի վճիռ պահանջել նրանից.

*Ոչ տեր լիներ և ոչ ծառա աշխարհում,
Այսպես երջանիկ օր պիտի գա՞ արդյոք.
Բոլոր մարդիկ կանգնած մեկ ճանապարհում
Այն սուրբ հոգին հզոր պիտի գա՞ արդյոք¹:*

Քրիստոնեության, հավատի ու եկեղեցու հանդեպ աշուղի ունեցած վերաբերմունքի, գնահատության հիմքում ընկած է ազգային-հայկական դավանանքի գաղափարը: Հիրավի, Ջիվանին ճշմարիտ քրիստոնյա է, հայ քրիստոնյա: Ժողովրդական ընկալմամբ՝ հայ քրիստոնյա անվանումով հայ ուղղափառ առաքելական կրոնը դավանողները առանձնացվել են, ի տարբերություն մնացած՝ ազգությամբ հայ, բայց այլ դավանանքի պատկանողներից, մի երևույթ, որը դիտվում էր նույնիսկ վերջին տասնամյակներում՝ մեծահասակների միջավայրում:

Հայ ժողովրդի ազգապահպանության կարևոր երեք գործոններից մեկը աշուղը համարում է հայ եկեղեցին.

*Բնքդ ես ապավենը ազգերուն թշվառ,
Վայելում են քո բարիքդ անսպառ.
Պահպանե Հայ եկեղեցին ուղղափառ,
Դուն ես եղել հիմնադիրը կանխավաղ²:*

¹ ՋԲ, էջ 247:

² ԱԶԱՆ, էջ 551:

Բազմափորձ, կյանքի քառուղիներում իմաստնացած աշուղը որդուն խրատում, հորդորում է մաքուր սրտով ու անսասան հավատով հաճախել հայ եկեղեցի, աղոթել, որպեսզի Աստված փրկի չարից.

*Մի լինիր թույլ եբրայեցի,
Շուտ կկոտրիս ինչպես խեցի,
Միրե հայոց եկեղեցի,
Կաց ժողովարանին մեջը¹,*

- ասում է աշուղը «Ջարթիր, բացվեց առավոտը»² սկզբնատողով երգում իր որդուն (1899 թ.):

Հայ ժողովրդի, հասարակ մարդկանց շրջապատում հասկապես ընդունված է եղել «հայի Աստված» հորջորջումը: Ջիվանին ևս իր երգում օգտագործում է այն, օգնության կանչում մեր պապերի ու հայրերի Աստծուն: Միայն այն պարագայում նա օգնության կհասնի, եթե մշտապես հիշես նրան.

*Քեզ կ'փրկե մշտապես առյուծներու ճիրաններից,
Ո՛վ Ջիվան, հորդ, պապիդ Աստվածը [հ]իշիր վաղեմի³:*

Մարդու գոյության իմաստին ու խորհրդին, կյանքում ու հասարակության մեջ ունեցած դերին, քրիստոնեական չափանիշներով՝ մարդու և հասարակության փոխհարաբերություններին Ջիվանին բազմիցս անդրադարձել է իր երգերում:

¹ ԶԲ, էջ 178:

² Նույն տեղում:

³ ԱԶՆԵ, էջ 152:

Քրիստոնեական բարոյական չափանիշներին նախանձախնդիր Զիվանին մարդու մեջ կարևորում է ներքին, հոգեկան բովանդակությունը, և ոչ թե արտաքին՝ ձևականը.

*Ինչ մարդ որ չունենա հոգեկան ուսում,
Որչափ գիտուն լինի՝ դարձյալ խակ է նա,
Դսնանց քիչ եփած, ներսի կողմն է հում
Անխելք դյուրահավան իմաստակ է նա՝*

- գրել է աշուղն իր ստեղծագործական կյանքի արշալույսին՝ 1876 թ.:

Իսկ վերջալույսին՝ 1906 թ., «Առածներ»² խորագրով ստեղծագործության մեջ այդ մոտիվն ավելի է հստակեցրել.

*Եթե հոգով մկրտված չես, մարմնով մկրտվիլդ զուր է,
Եկեղեցու ավազանը սոսկ ջրի լվացարան է՝*

Մարդու գնահատության էական չափանիշը նրա գործն է, բարի, իր շրջապատի, հասարակության համար պիտանի, օգտակար գործ անելն է.

*Զիվան, ինչ ձեռքիցդ կուգա, դու ոչ մեկին մի զլանա,
Միրել, օգնել, կարեկցել՝ մարդը մարդուն պարտական է՝*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 305:

² Նույն տեղում, էջ 508:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Կյանքում ամեն ինչ անցողիկ է՝ հարստություն, գեղեցկություն:

Մի այլ՝ «Կյանքդ բարվոքելու աշխատիր, գիտուն»¹ սկզբնատողով երգում, հորինված ավելի վաղ՝ 1868 թ., աշուղն իր տարիքին փոքր-ինչ անհարիր լրջությամբ խրատում է՝ իր ստեղծագործությունը վերնագրելով «Խրատ»:

*Անմահ հիշատակը բարի անունն է,
Աշխատիր գտնելու, ով երիտասարդ²:*

Զիվանին իր խոսքն ազդեցիկ դարձնելու համար հաճախ ոգեկոչում է աստվածաշնչային հեղինակություններին:

*Մոդոմոն իմաստունը գիտնալով է ասել -
«Հազարավոր գանձերից մեկ բարի անունն է լավ»³:*

Այս առումով Զիվանին իր վերաբերմունքը դրսևորում է երբեմն առարկայական, երբեմն խոհա-փիլիսոփայական մոտեցումներով, փորձում իմաստավորել իր մոտեցումները տիեզերական չափանիշներով: Կյանքի հարահոս ընթացքում ամեն ինչ անէանում ու փոշիանում է:

*Ի՞նչ է մարդը աշխարհի մեջ՝ ծաղկի պես անցողական,
Եթե ունի մի բարի գործ, նա կը մնա հավիտյան⁴:*

¹ ՋՔ, էջ 652:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 309:

⁴ ԱԶԱԵ, էջ 476:

Եթե փորձենք ընդհանրություններ որոնել Զիվանու և ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունների միջև, ապա դրանք, անտարակույս, կգտնենք, բայց ոչ երբեք իբրև պարզ նմանողություններ: Այստեղ խոսք կարող է լինել միայն աշխարհագրացման, երևույթների միատեսակ ընկալման ու գնահատության մասին, ինչպես ասենք՝ փառքի, հարըստության, գեղեցկության, «աշխարհի բանի» անցողիկության վերաբերյալ.

*Եկվորը նորից կերթա,
Մնացող ոչ ոք չկա,
Փառքը վաղանցուկ բան է
Ոչ մի մարդու չի մնա ¹,*

- գրել է աշուղը 1902 թ.:

1907 թ. նա նորից է անդրադառնում այդ խորհրդածությանը.

*Ոչ ոքի ոչինչ չի մնա,
Փառքը թառամող սաղարդ է ²,*

և

*Գեղեցկությունն էլ մի տեսակ
Հրապուրիչ, մաշվող զարդ է ³:*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 324:

² Նույն տեղում, էջ 126:

³ Նույն տեղում:

Նույն կերպ հասկանում ու իմաստավորում է կյանքը մեծ բանաստեղծը.

Անց են կենում սեր ու խրնդում,

Գեղեցկություն, գանձ ու գահ¹:

Զիվանու երգերում բարի գործ անել նշանակում է ուղղակի բարեգործություն անել: Նրա մի շարք ստեղծագործություններում բարեգործության մոտիվն ունի առարկայական դրսևորումներ՝ օգնել տնանկին, մերձավորին, կարոտյալին: Եվ նա իր երգերում ներկայացնում է առատաձեռն աստվածային անհատին՝ ի հակադրություն ժլատի, չարի ու ագահի²:

«Ժլատն ու առատը» ստեղծագործության մեջ աշուղը երկու անհատների կյանքի ու գործունեության, վարքագծի բացահայտմամբ արժևորում է նրանց դերը: Աշուղը հավատում է՝ Աստված յուրաքանչյուրին հատուցում է ըստ իր ծառայության ու արժանիքի.

Առատ մարդը հարյուր տարեկան եղավ,

Շատ օգտակար բարի գործեր կատարեց,

Բարի քրիստոնյա մարդու պես մեռավ,

Յուր շավղին հետևող ժառանգներ թողեց³:

Սինչդեռ ագահի մասին Զիվանին ասում է.

Ագահը անհատակ ծով է, աշխարհն ուտե՝ չի կշտանա,

Ճշմարիտ հարուստը նա է, ով վիճակից բավական է⁴:

¹ Թումանյան Հ., Երկեր, հ.1, Երևան, 1969, էջ 185:

² ԱԶՆԵ, էջ 286, 508 և այլն:

³ Նույն տեղում, էջ 287:

⁴ Նույն տեղում, էջ 508:

Եվ աշուղի մտորումները՝ մարդու կյանքի ամբողջական մասին, նրան բերում են մի եզրակացության.

*Բարի անունն է միայնակ,
Փոխվիտխում է որպես փայլակ*¹:

Մի այլ երգում՝ գրված 1902 թ., նա նորից ու նորից բարի գործն է փառաբանում.

*Բարի գործը չունի վաղջան,
Ապրում է մինչև հավիտյան,
Ամեն ազնիվ հաստատության,
Հիմքն է բարեգործությունը*²:

Զիվանու «բարի անունը» համահունչ է Թումանյանի «գործին».

*Գործն է անմահ, լա՛վ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երնե՛կ նրբան, ով իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար*³:

Չարի, չարության հանդեպ երկու մեծ մտածողներն արտահայտում են միատեսակ վերաբերմունք: 1901 թ. գրած «Ժլատն ինչքան հարուստ լինի՝ աղգատի պես է» երգում⁴ Զիվանին, հավատարիմ իր դավանած չափանիշներին, ասում է.

¹ ԱԶԱՆ, էջ 126:

² Նույն տեղում, էջ 306:

³ Թումանյան Հ., նշվ.աշխ., էջ 185:

⁴ ԱԶԱՆ, էջ 292:

*Չարությունն էլ կպատմվի սերունդե-սերունդ,
Վատ անունն էլ չի եղծրվիլ, արատի պես է¹:*

Գրեթե հենց նույն ժամանակաշրջանում Թումանյանը ևս չարի մասին գրում է.

*Չարն էլ է միշտ ապրում անմեռ,
Անէ՛ծք նըրա չար գործքին,
Որդիդ լինի, թե հերն ու մեր,
Թե մուրագով սիրած կին²:*

Զիվանին հետևողական է եղել մարդ-մահկանացուի կյանքի ու գործի գնահատության չափանիշների հարցում: Թեև դրանք խարսխվում են քրիստոնեական բարոյականության վրա, սակայն բնորոշ են նաև բոլոր ժամանակների համամարդկային պատկերացումներին ու չափանիշներին:

Զիվանու որդին՝ աշուղագետ Գ. Լևոնյանը, Հոմերոսի ստեղծագործության վերաբերյալ իր դիտարկումն ամփոփում է հետևյալ եզրահանգումով. «Նրա (*Հոմերոսի*, - *Թ. Պ.*) բովանդակ երգեցողությունը ուրիշ բան չէ, ինչպես ասում է մի հմուտ գրագետ, եթե ոչ առաքինության գովեստ և մոլության պարսավ»³: Ահա այս հակիրճ բնորոշումն էլ դարձավ նշանաբան բոլոր ազգերի աշուղների համար՝ առաքինության գովեստ և մոլության պարսավ: Ահա այս ելակետից պիտի արժևորել ու գնահատել Զիվանու երգարվեստի բովանդակությունը:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 292:

² Թումանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 185:

³ Լևոնյան Գ., Երկեր, էջ 54:

Կրոնական, մասամբ իրական մոտիվներով են գրված Զիվանու հատկապես առաջին՝ 19-րդ դարի 60-70-ական թվականների երգերը:

«Արդարության արև»¹ («Արդարության արև, արդարության լույս» սկզբնատողով, 1876 թ.), «Սուրբ հոգի»² («Ե՛կ, ե՛կ շնորհաց սուրբ հոգի Հայաստանը պահե», 1875 թ.), «Ղեկենտերի»³ («Ինձնից մի հեռանար, սիրո բարձր հեղինակ», 1872 թ.), «Խիղճը»⁴ («Երկնային ճանապարհի հարթողը դու ես, խղճմտանք», 1880 թ.), այս և մի շարք այլ երգերում հնչած մոտիվներն աշուղն ավելի հարստացրեց, խոհական-փիլիսոփայական առումով իմաստավորեց իր հետագա երգերում՝ պահպանելով ազգային ավանդական, հոգեբանական մտածողությունն ու աշխարհընկալման հենքը: Նշված ստեղծագործությունների մոտիվները՝ Աստծո գովքն ու փառաբանությունը, բարի գործի՝ բարեգործության ու բարի հիշատակի մեծարումը, չարության ու ազա-հության պարսավանքը, արդար խղճի, մերձավորի հանդեպ կարեկցանքի ու ընդհանրապես սիրո՝ իբրև մարդկային մեծագույն արժանիքի բանաստեղծական իմաստավորումը, դարձան աշուղի՝ 19-րդ դարի 90-ականների և 20-րդի սկզբի քնարի հիմնական լարերը:

Աշուղի համար, ինչպես ասացինք վերը, ամենամեծ քննիչն ու դատավորը Աստվածն ինքն է, իսկ դատարանը՝ Վերին Աստյանը: Բայց Զիվանին հողի վրա կանգնած անհատ է և հստակ պատկերացում ունի կյանքի և մարդկային հարաբերությունների մասին: Կրկին շեշտենք՝ նրա պատկերացումները խարսխվում են քրիստոնեական բարոյականության հիմնապույններին:

¹ *ԳԱԹ*, Զիվանու ֆոնդ, գ. 190, թ. 50:

² Նույն տեղում, թ. 42:

³ Նույն տեղում, թ. 58:

⁴ Նույն տեղում, թ. 51:

Զիվանին Վերին Աստանից հետո մարդու խիղճն է համարում ամենամեծ դատավորը: «Խիղճ» վերնագրով երգում նա գտնում է, որ խիղճը կրոն, հավատ, ազգություն չի ճանաչում:

*Կռապաշտ, մահմեդական, եբրայեցի, քրիստոնյա,
Բոլորի համար դու ես օրենք բնական հրահանգ ¹:*

Խիղճն ու խղճմտանքը մարդու հոգու՝ Արարչի շնորհած առաջնորդներն են, որոնցով որոշվում է չարն ու բարին, լավն ու վատը:

*Ամեն մի ազգ ունի իրան մի հավատ,
Չէ կարելի երբեք ասել մեկին վատ,
Մի են Արարչի մոտ հարուստ թե աղքատ,
Հավասար հասկացիր դատաստանը դու ²:*

Ինքը՝ Զիվանին, երգը գրելու թվականից ի վեր գովում ու փառաբանում է մարդուն ազնվացնող, վսեմացնող այդ հատկանիշը:

*Երանի այն մարդոցը, որոնք կհետևեն քեզի,
Ես, Զիվանս, տալիս եմ սրտով-սիրով միշտ գովասանք ³:*

1906 թ. հորինած «Չարության դեմը չարություն հեշտ է...» սկզբնատողով երգում աշուղը հաստատում է այն միտքը, թե

¹ *ԳԱԹ*, Զիվանու ֆոնդ, գ. 190, թ. 51:

² *ԶԲ*, էջ 621:

³ *ԳԱԹ*, Զիվանու ֆոնդ, գ. 190, թ. 51:

արդար օրենք որոնողը այն նախ իր մեջ պետք է որոնի, քանի որ յուրաքանչյուր ոք այն ի սկզբանե ունի իր մեջ.

*Թե դու արթար օրենք կուգես, բնականից մեջդ ունիս,
Արթար խիղճը դատավոր է, մաքուր սիրտը դատարան է¹:*

Նրա կարծիքով անխիղճ, խիղճը մեռած մարդը, ով էլ ուզում է լինի, հարևան թե հարազատ որդի, չարիք է շրջապատի համար:

*Երբ դրացուդ խիղճն է մեռած՝
Պատառոդ գայլ է կատաղած,
Վատ դրացուց, թե վատ որդուց,
Երկուսիցն էլ փրկե Աստված²,*

- գրում է նա «Կյանքի ցեց է վատ դրացին» սկզբնատողով երգում (1907 թ.):

Մարդկային արժանիքների շարքում Զիվանին բարձր է դասում խոնարհությունը, համեստությունը, հավատարմությունը գաղափարին ու ընկերասիրությունը, աշխատասիրությունն ու բարությունը, առաքինությունն ու պարկեշտությունը:

Իր ստեղծագործություններում, բազմիցս անդրադառնալով մարդկային վերը նշված հատկանիշներին, մասնավորապես խոնարհությանը, աշուղը «խոնարհություն» խոսուն վերնագրով երգում հորդորելով իր սրտին և ընդհանրապես մարդկանց սրտերին, խոնարհության ու հեզության է կոչում, բացահայտում այդ գծերի արժեքն ու նշանակությունը կյանքում.

¹ ԱՋԱԵ, էջ 508:

² Նույն տեղում, էջ 355:

*Միրտ, Ջիվանուս ասածը անկասկած է,
Խոնարհ եղիր, հպարտներուն հալածե,
Հպարտ մարդու թշնամին իսկ Աստված է,
Լավ իմացիր գործին ավարտությունը¹:*

Ջիվանին ոչ միայն իր սրտին է խոնարհության կոչում, այլև հաստատում է իր այդպիսին լինելը, վկայակոչում Աստծուն.

*Միրտս կոտորած, հոգով հեզ եմ, խոնարհ եմ,
Տեր, ինքդ տես, դատաստանիդ օժար եմ²:*

Ջիվանին «Մարդու ահը սրտից, ամոթն երեսից» սկզբնատողով երգում³, հավատարիմ մարդու, մահկանացուի վերաբերյալ իր դավանած սկզբունքներին, պարսավում, դատապարտում է անհամեստությունը, անպատկառությունը, չափի ու ամոթի բացակայությունը, ծուլությունը, գոռոզամտությունը.

*Ով պատառե համեստության սուրբ քողը,
Շուտով նրան գիրկը կառնե սև հողը,
Պարկեշտության ճանապարհից շեղվողը,
Անգենք գերի ընկած զինվոր կ'դառնա⁴:*

Ջիվանին առանձապես մերժելի է համարում սեփական ազգային, ավանդական շրջանակներից դուրս գալը՝ գնահատելով երևույթը իբրև դավաճանություն.

¹ ԱՋԱԵ, էջ 531:

² Նույն տեղում, էջ 498:

³ Նույն տեղում, էջ 439:

⁴ Նույն տեղում:

*Մարդը երբ յուր ցեղի շավիղից դուրս եկավ,
Անպատկառ, անզկամ աքլոր կ'դառնա¹:*

Ըստ Ջիվանու «ցեղի շավիղը» այն բնական, աշխարհագրական, ընտանեկան ու հասարակական միջավայրն է, որոնց մեջ ծնվում, հասակ ու հոգևոր, բարոյական սնունդ է առնում մարդը:

Մարդկային արատներից Ջիվանու պարսավանքին են արժանացել ծուլությունն ու անբանությունը: «Պարապություն»² վերնագրով երգում («Ժընտախտից, վատ ցավքից ահռելի ցավ ես» սկզբնատողով, 1894 թ.) Ջիվանին հայ աշուղական բանաստեղծության մեջ թերևս չգերազանցված ուժով բացահայտում է պարապություն երևույթի գործած կործանարար ազդեցությունը մարդու կյանքի, բարոյական նկարագրի վրա, մարդու բնավորության այն արատավոր, հոռի դրսևորումները, որոնց արմատը պարապությունն է.

*Պապդ բամբասանքն է, գողության հայր ես,
Քույրդ ծուլությունն է, նրան եղբայր ես,
Մոլության աղբյուր ես, չարության մայր ես,
Ո՛վ հոգի որսացող դն, պարապություն³:*

Այնուհետև, երգում շարունակելով իր բացահայտումները, բնութագրումները, աշուղը եզրակացնում է.

¹ ԱԶՆԵ, էջ 439:

² Նույն տեղում, էջ 291:

³ Նույն տեղում:

*Եթե մի մարդու մոտ մնացիր երկար,
Կը դարձնես ապուշ, իսկ, պարապություն¹:*

Ծուլության, անգործության հանդեպ նրա վերաբերմունքի հիմքում նույնպես ընկած են քրիստոնեական բարոյականության չափանիշները: Աստծուն էլ ընդունելի չէ մարդկային բնավորության այդ գիծը, գտնում է աշուղը: «Քանի որ դու աշխատելու ջանք չունիս»² սկզբնատողով երգում (1882 թ.) Ջիվանին ասում է. «Անգործ մարդը չէ Արարչին պիտանի», անպատիվ է, անարդար:

*Թե չես սիրե աշխատություն, սիրտլի,
Դեպի Աստված իդձ ու գործվանք չունիս³:*

Ստախտությունը, խաբեբայությունը նույնքան դատապարտելի են աշուղի համար, որքան ծուլությունը: «Վհուկներին զի՞ես հավատում, ո՛վ մարդ»⁴ սկզբնատողով երգում նա հորդորում է չհավատալ ստախտսին, հույս չդնել նրա գրի, նրա խոստումների վրա, որ, փոխանակ հիվանդ աչքը բուժելու, վրան ծառի խիժ է կպցնում, ստախտը չի կարող կարոտյալի արտասուքը սրբել, փոխարենը նրան թակարդ կզցի: Նա դառնությամբ է տեսնում, թե ինչ ավերածություններ է անում սուտը:

*Ջիվան, կարծես ստությունն էլ մեկ ծես է,
Ստախտսին մարդ խաբելը հանդես է,*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 291:

² Նույն տեղում, էջ 580:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 544:

*Կախարդներու ճշտությունը այսպես է,
Ցաված աչքին կպցնում են ծառի խիժ¹:*

Ազգի կենսունակության, մարդու, այսպես ասած, մարդացման, կատարյալ մարդ դառնալու գործում Ջիվանին բնածին, ի վերուստ տրված շնորհների հետ միասին կարևորում է ուսումնու կրթությունը: Թեև կարելի է ձևականորեն, դիպլոմով ուսումնական լինել, բայց նրա համոզմամբ.

*Փողով ու ուսումնով ձեռք չեն գալ բնավ,
Խելքը, ուժը, ձայնը բնական բան են²:*

Ժամանակի ոգուն, հայ ժողովրդի ավանդական լուսավորչապաշտական աշխարհայացքին հավատարիմ Ջիվանին «Ընտիր ազգիդ բարի մարդիկ կծնանին իսկական» սկզբնատողով երգում³ հայտարարում է, թե քաջ, պատվական Վարդան, Վահան են ծնում միայն ընտիր ազգի բարի մարդիկ.

*Աշխատասեր, լուսավորված ազգը կապրի շարունակ,
Լուսավորված ազգը կապրի շարունակ, շատ ժամանակ,
Ազգը կապրի շարունակ, շատ ժամանակ՝ զերդ արեգակ,
Շարունակ, շատ ժամանակ՝ զերդ արեգակ՝ լույծ անխափան⁴:*

Աշուղը անձնական կյանքում ևս հետևել է իր իսկ դավանած սկզբունքին՝ իր կյանքի կարևորագույն նպատակը համարելով զավակներին կրթել, «ուսումնի տալը»:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 544:

² Նույն տեղում, էջ 140:

³ Նույն տեղում, էջ 257:

⁴ Նույն տեղում:

Նա ափսոսանքի դառը զգացումով ամեն անգամ նշել, որ իրեն չի հաջողվել կրթություն ստանալ: «Իմ ուզածներս»¹ վերնագրով երգում («Տե՛ր Աստված, քեզանից խնդրում եմ մի բան» սկզբնատողով) Զիվանին առ Աստված ուղղված ցանկությունների շարքում կարևորում է իր՝ արժանի մարդ, հասարակությանը պիտանի ու օգտակար լինելու, ծուլությունից, անգործությունից զերծ լինելու, շնորհք, միտք ու խելք ունենալու հանգամանքն ու շեշտում:

*Տուր ինձ երկար օրեր, շնորհք, միտք ու խելք,
Կրթեմ գավակներս՝ չմտած դագաղ,*

և

*Պատրաստեմ գավակներ ազնիվ ու արդար,
Օգտավետ անդամներ մարդկության համար*²:

Սիրով ու ապագայի հանդեպ մտահոգությամբ են գավակներին նվիրված նրա երգերը տողորված:

Զիվանու երազանքը, ծգտումը որքան անձնական, նույնքան էլ անանձնական է: Այս առումով նա մարդ-անհատի կյանքում չափազանց կարևորում է գաղափարի դերը: Խոսքն այստեղ ազնիվ, բարձր գաղափարի մասին է: Իր երգերում նա գովքի ու մեծարանքի է արժանացնում նախ գաղափարը: Աշուղի «Ազնիվ գաղափար»³ վերնագրով երգում ասում է. հիմար մարդուն խորթ ու օտար է գաղափարը, իմաստուն գլխին՝ թագն ու պսակը: Շատերն են զոհվում հանուն գաղափարի, շատերն էլ որոնում են և դա է մարդու կյանքի իմաստը:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 550:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 506:

*Որքան մարդիկ աշխարհի մեջ շարունակ,
Զոհվում են քեզ համար, ազնիվ գաղափար,
Տքնում, չարչարվում են ամեն ժամանակ,
Պտրում են անդադար, ազնիվ գաղափար¹:*

«Մարդը»² երգում («Շատ երանի այն օրերուն, որ իմ հոգիս անվախ էր» սկզբնատողով, 1902 թ.), խորհելով մարդու կյանքի իմաստի, լավ ու վատ գործերի մասին, աշուղը գտնում է, որ՝

*Ի՞նչ է մարդը աշխարհի մեջ՝ ծաղկի պես անցողական,
Եթե ունի մի բարի գործ, նա կը մնա հավիտյան,
Անխտեալ ապրող մարդը որպես ասուպ կանցկենա,
Ոչ մի գիծ ու հետք չը թողած՝ օրի մեջ կ'չքանա³:*

Եվ վերջապես՝ ո՞րն է Զիվանու համար մարդ անհատի, մահկանացուի գաղափարատիպը, որին ինքը մեծարում է: Վաղ շրջանի երգերից մեկում նա հետևյալ կերպ է ներկայացնում իր հերոսին.

*Կատարյալ վարք, հանդարտ անուն ունեցող,
Ուղիղ կրոն, ազգի արյուն ունեցող,
Բաղդ ու շնորք գեղեցկություն ունեցող
Մարդուն թագավորից պակաս չեմ ասում⁴:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 506:

² Նույն տեղում, էջ 476:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 495:

Բազմաթիվ երգերում, բացի վերը քննարկվածներից, նա իր տաղանդի ամբողջ ուժով պարսավել, անարգանքի սյունին է գամել նախանձն ու չարությունը, սուտն ու խաբեբայությունը, անպատկառությունն ու անիրավությունը, տգիտությունն ու մոլությունը. «Հուդայություն ինչո՞ւ արիր, խենթ քեռի»¹ (1904 թ.), «Հավատ, հոգի հայիոյել մոտա է դարձել հիմա»² (1904 թ.), «Սիրտ, քեզի կ'աղաչեմ՝ լուր իմ խոսքերս»³, «Պատիվ ջարե, հաց կ'գտնիս»⁴, «Անզգամին եթե չես տար պատասխան»⁵ սկզբնատողերով և այլ երգեր: «Սև նախանձ»⁶ («Աշխարհը տակնուվերա անող անամոթ սև նախանձ» սկզբնատողով, 1886 թ.) ստեղծագործությունը մարդկային այդ զագրելի արատի՝ նախանձի ինքնատիպ, ջիվանիական խոր ու դիպուկ արժևորում է, գնահատություն:

*Պատկերդ մառախլապատ, սիրտդ կարիճներով լեցուն,
Գտնված տեղդ բնավ չկա մաքուր օդ, սև նախանձ,
Հարսանյաց տունը սգո փոխարինող թշվառական,
Հանդեսի մեջ տարածող վատ գուժ, տխուր բոթ, սև նախանձ*⁷:

Աշուղը ընդգծված բացասական մակդիրներով է բացահայտում նախանձի ազդեցության աղետալի հետևանքները. «ձեռքեղ գար, արևը խավարելու կաշխատեիր»⁸, - դառնացած ասում է նա:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 415:

² Նույն տեղում, էջ 391:

³ Նույն տեղում, էջ 532:

⁴ Նույն տեղում, էջ 517:

⁵ Նույն տեղում, էջ 139:

⁶ Նույն տեղում, էջ 154:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, էջ 154:

Քնարերգության մեջ, հատկապես աշուղական երգարվեստում, յուրահատուկ տեղ ունեն գինու, ուրախության ու խրախճանքի երգերը: Ջիվանու՝ աշուղ-երգչի կյանքը մեծ մասամբ անցել է սրճարաններում ու պանդոկներում: Աշուղի «Անբախտության գինվորներից նետահար» սկզբնատողով երգի¹ հետևյալ միտքը միանգամայն հիմնավոր է.

*Թե հարցանեք Ջիվանուս գեցարանը,
Գինետունը, սրչանոցը կգտնեք*²:

Եվ նրա քնարն անմասն չի մնացել գիներգությունից: Կյանքի փորձով իմաստնացած, զգայուն երգիչը այս դեպքում ևս աչքի է ընկնում ողջամիտ, լայնախոհ հայացքով: Խորհրդածություններն ու եզրակացությունները բխում են իրականությունից՝ խրատ ու դաս են թե՛ իր ժամանակակիցների, թե՛ հետագա սերունդների համար:

Ջիվանին կյանքի արշալույսին (1875 թ.) «Բագոս»³ երկարաշունչ ստեղծագործության մեջ գուցե թե իր անձնական փորձով, որը նաև անանձական է իր եզրակացությամբ ասում է.

*Զգուշացիր, հոգիս, խմե չափավոր,
Որ վերջը խմիչքը քեզ չլինի բոր,
Եթե միշտ հետևար կմնաս մոլոր,
Անպատիվ, շվարյալ, մարդ աստանդական*⁴:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 135:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 734:

⁴ ՋԲ, էջ 738:

Աշուղը գինու դերը գնահատում է՝ ելնելով մարդու անձնական կյանքում նրա խաղացած դերից ու նշանակությունից. 1891 թ. հորինած «Գինի»¹ վերնագրով երգում աշուղը գինու երկակի բնույթը բացահայտում է հետևյալ կերպ.

*Երկու տեսակ բնություն կա,
Քո մեջդ, պատվական գինի,
Մեկ բնությունդ կյանք կուտա,
Մեկդ՝ մահ, գերեզման, գինի՝²:*

Գինեբերության մոտիվը հաճախ է հնչում Զիվանու երգերում: Նա շեշտում է գինու հակասական՝ երկակի ազդեցությունը իր՝ մարդ անհատի վարքագծի վրա.

*Երբի որ ես խմում եմ երկու թաս գինի,
Լինում եմ ամենաապահով մարդը,
Կարծում եմ, թե ինձ պես մի մարդ չի լինի,
Ես եմ երջանիկը, բազմագով մարդը՝³:*

Խմելու չափի ու սահմանի անտեսման դեպքում տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը. մարդը կորցնում է իր արժանապատվությունը, ինքնասիրությունը, միտքը պղտորվում է, լեզուն կարկանդակում: Նույն երգում նա ներկայացնում է այդ վիճակը.

*Բայց եթե չափից դուրս անում են անուշ,
Քաղցր գինին սրտիս դառնում է մեկ փուշ,*

¹ ԱԶԱԵ, էջ 238:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 241:

*Կ'դառնամ խելագար, իկիրն մի ապուշ,
Անխոս, առանց լեզու, մունջ, թոթով մարդը¹:*

Աշուղը ծանր ու դաժան անեծք-բանաձևերով բնորոշում, բացահայտում է հարբեցողություն երևույթը, անխնա խարազանում հարբեցող մարդուն՝ համարելով նրան չարյաց աղբյուր, գազան, պատուհաս և մարդկության, և հասարակության համար: Այս առումով թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ գեղարվեստական առումով աչքի է ընկնում «Կատաղի շնից ցածր է արբեցող մարդ գազանը» սկզբնատողով երգը (1907 թ.):

*Նա Զիվանու սիրտը կոտրեց, ինքը կոտրված մնա,
Յուր տանը մեջ անկյալի պէս հավիտյան ընկած մնա,
Խնդրում եմ Աստվածանից միշտ մահջումը պատկած մնա,
Գտնի մի անբուժելի ցավ, ջերմ ու դող, մարդ գազանը²:*

Կյանքի փորձով իմաստնացած Զիվանին դիմում է անցյալի մեծերին, հեղինակություններին, վկայակոչում նրանց արածներն ու ասածները՝ իր կարծիքը, իր արտահայտած տրամադրությունները հաստատելու նպատակով: Իր ստեղծագործական կյանքում նա հաճախ է դիմել այդ հնարանքին, մենք դա լուսաբանել ենք հայրենասիրական երգերի կապակցությամբ: Իսկ մասնավորապես գինեգության մեջ նա դիմում է աստվածաշնչյան Սողոմոնին՝ գինու և կնոջ վերաբերյալ իր համոզմունքները հաստատելու համար:

¹ ԱԶՆԵ, էջ 241:

² Նույն տեղում, էջ 348:

*Սողոմոնը ասել է՝ կինն ու գինին միշտ հաղտոդ են,
Ուժեղ են, համ գորավոր են և ամենակարող են,
Երբեմն իսկ կյանքի ցեց են, երբեմն կյանք տվող են,
Դաշնակից են, կապված են սրտով մեկգմեկին ¹,*

- ասում է երգիչը «Կյանք կուտան, հոգի կուտան գեղեցիկն ու գինին» սկզբնատողով երգում (1902 թ.): Այնուհետև Ջիվանին, իբրև ճշմարիտ հայ քրիստոնյա, դրվատում է գինու չափավոր գործածությունը, որն ընդունում է նաև «մեր ծեսը», ինչպես նաև գեղեցիկ ու առաքինի կնոջը, որը զարդարում է «ճոխ հանդեսը»՝ նրան համարելով արքայության զավակ:

Ջիվանու՝ վերը բերված երգը հուշում է վերստին դիմելու Հովի. Թումանյանին, շեշտելու համար այն բանաստեղծական գեղարվեստական ընկալման ընդհանրությունը, որ առկա է երկու մեծ հոգիների ստեղծագործական աշխարհում, ընդգծելու նրանց հոգեհարազատությունը: Նրանք միակամ ու միանշանակ են իմաստավորում տղամարդու կյանքում սիրո և գինու ունեցած հուզական խթանիչ դերը՝ իբրև անձնական երջանկության, ոգևորության աղբյուրի, ճակատագրական, նաև հերոսական ազնիվ ու վճռական քայլերի մղելու դրդապատճառների:

*Էսպես է ասել հնուց էդ մասին,
Ֆարսի բյուլբյուլը, անմահ Ֆիրդուսին.
Բ՛նչը կհաղթի կյանքում հերոսին,
Թե չըլինին
Կինն ու գինին ²:*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 354:

² Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ.1, էջ 168:

Հավատացյալ Զիվանին վկայակոչում է առակագիր, բարոյախոս, իմաստուն մականվամբ հայտնի աստվածաշնչյան Սողոմոնին, բանաստեղծ Թումանյանը՝ պարսիկ մեծ բանաստեղծ, հերոսության, ասպետության, ազնվության, սիրո ու գինու երգիչ Ֆիրդուսուն:

Զիվանին շուրջ կեսդարյա ստեղծագործական կյանքում հավատարիմ է մնացել իր դավանանքին, ճշմարիտ քրիստոնյայի, հայ քրիստոնյայի հավատին: Նրա գովերգած մարդը օժտված է բարոյական բարձր արժանիքներով, արդարամտությամբ, խղճմտանքով, մշտապես պատրաստ օգնելու իր նմանին:

*

ՍԻՐՈՂ, ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԳԵՐ

Աշուղ Ջիվանու ժառանգության զգալի ծավալ են կազմում սիրո և խրատական երգերը:

Աշուղական՝ սիրո և խրատական երգերի վերաբերյալ Գարեգին Լևոնյանը՝ մեծանուն աշուղի որդին, միանգամայն ճշմարիտ բնորոշում է տվել, գրելով. «Եթե սերը աշուղի մի թևն է, խրատն ու քարոզը՝ մյուս: Այստեղ նրա (*Աշուղ Ջիվանու*, - Թ. Պ.) փիլիսոփայությունը, աշխատասիրությունը, աշխարհայեցողությունը, կյանքից արած եզրակացությունը, խրատն ու դասը այս գլխում ծանոթանում ենք աշուղի մտքերին ու համոզմունքներին, նրա գաղափարին ու ցնորքներին»¹:

Ջիվանու սիրո ու խրատական երգերը լավագույնս հաստատում են Գ. Լևոնյանի դիտարկումը: Հավելենք, որ մեր աշուղը իմաստնացած էր կյանքի փորձով, հարստացած էր ճանաչողական անուրանալի կարողությամբ, իր և հարևան ժողովուրդների մշակույթի, կրոնի, պատմության, գրականության ընձեռած անկըրկնելի արժեքներով և այդ ամենը նա կիրառում էր հմտորեն, սիրով ու վարպետությամբ:

Ջիվանին սերն ու կնոջ գեղեցկությունը գովերգել է իր ստեղծագործական կյանքի արշալույսից մինչև վախճանը: Աշուղի սերը համապարփակ է, ընդգրկուն, այն ներառում է մարդ արարածին հատուկ զգացմունքների ողջ բազմազանությունը՝ սեր կնոջ, ընդհանրապես մարդու, հատկապես հայ մարդու՝ ընկերոջ, բարեկամի, ծնողների, զավակների, հարազատների, կյանքի ընկերուհու՝ ամուսնու հանդեպ:

¹ *Լևոնյան Գ.*, Հայ աշուղներ, Ազգագրական Հանդես, գ.11, Թիֆլիս, 1904, էջ 131:

Զիվանին իր երգերի զգալի մասը նվիրել է կնոջ արտաքին ու հուզական, բարոյական արժանիքների, բարեմասնությունների, սիրո բարձր ու վսեմ զգացմունքների գովերգմանը: Նա երգել է գերազանցապես կարոտ ու երազանք, բաղձանք՝ առ սիրո առարկան, անհասանելի, անպատասխան սիրո տվայտանք, փոխադարձ սիրո վայելքը չճանաչած դառնություն, եթե չասենք՝ ողբերգություն, մնալով հանդերձ քրիստոնեական բարոյականության սահմաններում:

Կանացի գեղեցկության գովքի երգերի վերնագրերի պարզ թվարկումն անգամ մեզ մտովի տանում է մի պատկերասրահ, ուր իշխում են մեծ աշուղի սիրունները, օժտված արտաքին գեղեցկությամբ ինչ-որ տեղ նման, բայց տարբեր՝ աշուղի հուզաշխարհի, երբեմն բախտի ու ճակատագրի վրա թողած ներգործությամբ.

*Զիվանին կյանք կառնե թուխ ունքերիցդ,
Նայելով չի հագենար պատկերիցդ,
Ամպած ժամանակդ բաց աչքերիցդ
Մարգարիտ կմաղես, նազելի աղջիկ¹:*

Սի դեպքում գեղեցկուհին նրա երջանկության աղբյուրն է, մյուս դեպքում՝ դժբախտության.

*Գեղեցկուհի, չես հեռանում սրտիցս,
Փաթաթվել ես հոգուս բարակ լարի պես,
Միրուդ քամին խելքս տարավ գլխիցս,
Ինձ զցեց սարեսար խելագարի պես²:*

¹ ԶԲ, էջ 446:

² Նույն տեղում, էջ 447:

Գեղեցկուհիների գովաբանելու համար մեր աշուղի բառապաշարն անսպառ է, մակդիրները մեկը մեկից շլացուցիչ, գունեղ, թեև երբեմն նույնագունակ, բայց ոչ միապաղաղ ու ձանձրացնող.

*Ման էր գալիս ընկերներով միասին,
Կարծես հրեշտակ էր, չէր նա հողածին,
Մագերը ոսկեգույն, ճակատը լուսին.
Մայրիկ, զարնվեցա, սիրում եմ նորան,
Մի փոքր ակնարկով արավ ինձ նշան¹:*

Նման չէ «ոսկեգույն» մագերով գեղեցկուհուն «սև աչքերով», «կաքավի քայլերով», «վարդագույն այտերով» հայ աղջիկը, գուցե և ենթագիտակցությամբ Զիվանին այս գեղեցկուհու գույները՝ վարդագույն, սևաչյա հակադրում է առաջինի գույներին.

*Սև աչքերուդ, աղեղ ունքերուդ մատաղ,
Մեղրից ու շաքարից անուշ հայ աղջիկ.
Վարդագույն այտերդ միշտ գեղածիծաղ,
Քայլքդ կաքավի պես քնքույշ, հայ աղջիկ²:*

Սակայն Զիվանուն գեղեցկության արտաքին փայլն ու շքեղությունը չեն շլացնում.

*Գեղեցկությունը մի վաղանցուկ բան է,
Շքեղ, շուտ թարշամող վարդի նման է,*

¹ ԶԲ, էջ 417:

² Նույն տեղում, էջ 423:

*Անշնորհք սիրունը դատարկ աման է,
Նրան սիրող, սիրտ տվողն էլ հիմար է¹:*

Աշուղը մի շարք երգերում գովքի է արժանացնում արտաքին բարեմասնությունների ու ներքին՝ բարոյական արժանիքների ներդաշնակությունը.

*Բմաստության գանձարան էս, Բսկուհի,
Դուն բնական բարերար էս, Բսկուհի,
Հրեշտակից պատվական էս, Բսկուհի,
Որչափ գովեմ, գովական էս, Բսկուհի,
Մեկ ողորմած այգեբան էս, Բսկուհի,
Ի՛նչ անթառամ պալասան էս, Բսկուհի²:*

Եթե այս, «Մուխամմազ» վերնագրով երգում Զիվանին գովաբանում է բարոյական արժանիքները, ապա «Ղոշմա»³ ստեղծագործության հերոսուհի-գեղեցկուհուն հորդորում է «շնորհք սովորել».

*Գեղեցիկը աշխարհիս մեջ հզոր է,
Թե ծնվել է պարկեշտ, գիտնական մորե,
Գեղեցկությանդ չափ շնորհք սովորե՛
Որ ունենաս ազնիվ, քաջ բարի անուն ⁴:*

¹ ԶԲ, էջ 499:

² ԱՋԱԵ, էջ 296:

³ ԶԲ, էջ 457:

⁴ Նույն տեղում:

Ազգասեր, հայրենասեր աշուղ Զիվանու գեղեցկուհիները հայրուհիներ են: Նրա վկայակոչած սիրունները հայկական անուններ են կրում՝ Վարդուհի, Հայկուհի, Իսկուհի, Սուսան, Շուշան և այլն: Երգերի վերնագրերն անգամ հայաշունչ են. «Հայ աղջիկ»¹, «Հայ աղջկա բողոքը»²:

Զիվանին «Առ նագելին»³ ստեղծագործության մեջ նույնիսկ «համարձակվում է» հակադրվել գոյություն ունեցող ավանդույթին. հայ աշուղ Նաղաշ Հովնաթանի գովաբանած «Վրաստանի գյոզալներին».

*Թեպետ Վրաստանի անունն է ելել,
Իսկապես, սիրունիկ չունի քեզ նման*⁴:

Աշուղը իր գեղեցկուհիներին հաճախ քույր է անվանում: Հայ գրական քնարերգության մեջ, աշուղական երգարվեստում մման ընկալումը, երբ սիրած էակը բնորոշվում է, բացահայտվում է իբրև քույր, սակավ է հանդիպում: Զիվանու երգերում «քույր» հասկացության իմաստի այդպիսի կիրառումը սովորական գեղարվեստական հնարանք է: «Առանց քեզ»⁵ ստեղծագործությունը սիրած էակի ընդգծված գովք է.

*Զիվանու քաջ քույրը, հոգով սիրուն էս,
Վարքով առաքինի, դեմքով փայլուն էս.
Խեղճ մտքիս ծովակի փարոսը դուն էս,
Տեղ չի գնալ նավավարս առանց քեզ*⁶:

¹ ԶԲ, էջ 423:

² Նույն տեղում, էջ 424:

³ Նույն տեղում, էջ 449:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 419:

⁶ Նույն տեղում:

Նույնիմաստ, նույնանշանակ «քույրիկը» հանդես է գալիս նաև «Սիրունիկ»¹, «Գեղեցկուհի»² երգերում՝ «Զիվանուն քույր, համեստափայլ հայ աղջիկ»³ և այլն:

Աշուղը իր՝ վերուստ տված շնորհքով ու կոչումով, «արիեստով» մշտական սիրո երգիչ է ու սիրահար: Իր ստեղծագործություններում բազմիցս փիլիսոփայորեն իմաստավորել է մարդուն վսեմացնող, ազնվացնող ու հոգեպես հարստացնող այդ զգացումը՝ սերը:

«Դուբեիր»⁴ երգում աշուղն ինքն իրեն հարց է տալիս, ինքն էլ իրեն պատասխանում՝ «Առանց սեր աշխարհն ի՞նչ է»:

*Մարդ պիտի սիրե մի բանի,
[Հ]արբե ինչու որ հավանի,
Առանց սրտով սիրականի,
Բթամիտ տխմարը ի՞նչ է⁵:*

Սիրո իմաստավորումը Զիվանին ավելի է առարկայական, մատչելի դարձնում, նշանակությունը կարևորում մարդ արարածի կյանքում:

*Ով Զիվանի, սերը կյանք է, սուրբ հոգվո տուն է հատուկ,
Անսեր իշխանը աղքատ է, հաղթված նկուն է հատուկ,
Իմ կարծիքով սեր չը քաշող մարդ անասուն է հատուկ,
Նա է աշխարհի թշվառը, ճշմարիտ ապերջանիկը⁶:*

¹ ՋԲ, էջ 422:

² Նույն տեղում, էջ 453:

³ Նույն տեղում, էջ 453:

⁴ ԱՋԱԵ, էջ 526:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 303:

Արդեն ուշել ենք, որ Զիվանու սիրո երգերը համակված են անպատասխան մնացած սիրո տվայտանքով: Փոխադարձ սիրո վայելքի երջանկությունը նրա համար մնում է իբրև անհասանելի երազանք:

*Իմ ու քու մեջ, նազելի, ա՛յն, մի հրաշք պատահեք,
Ինձ քու ծոցդ դնեիր, ես մի խնձոր դառնայի,
Ինձ կամենար Արարիչ այնպիսի մեկ ժամանակ,
Ես՝ Զիվանս, թաքուհի, գրկիդ մեջ հոգիս տայի՝¹:*

Զիվանին հորինել է նաև սակավաթիվ սիրո երգեր, որոնցում գովերգում է փոխադարձ սիրո վայելքը, ուրախությունը, երազանքը՝ կրկին վերադառնալու, կրկին մերժենալու սիրած էակին:

*Զիվանուս տարփայլին, սրտիս ըղձային,
Իմ հոգուս անձկային, մտքիս պանծային.
Ծառերի պտղային, անուշ խնկային,
Կյանքիս զվարճային, մոտս ման արի՝²,*

և

*Միրականի մոտ գնալը դյուրին է,
Բայց գատվիլը շատ դժվար է, սիրելի,
Մեր քաշողի խելք ու միտքը խորին է,
Մի ծածկված գաղափար է, սիրելի՝³:*

«Չեք կարող»⁴ երգում սիրահարը համոզված է իր և սիրած էակի սիրո կայունության մեջ:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 220:

² ՋԲ, էջ 440:

³ Նույն տեղում, էջ 450:

⁴ ՋԲ, էջ 448:

*Յարս ինձ է սիրում, ես էլ իմ [յ]արին,
Չար ոսոխներ, մեզ բաժանել չեք կարող,
Իզուր միք սպառնա ինձ՝ սիրահարիս,
Մեր մեջ ատելություն ցանել չեք կարող¹:*

Սակայն Զիվանու՝ երգչի համոզմունքը անէանում, հոգս է ցնդում: Նրա ցանկությունը, երազանքը մնում է անկատար, նրա որոնումները մնում են անարդյունք:

Աշուղի «Իղծ»² երգը առարկայական արտահայտամիջոցներով բացահայտում է սպասումի հոգնատանջ ժամանակը, սիրո ու կարոտի փափագը, երկմտանքը, կասկածը՝ սիրած էակի զգացմունքների հանդեպ.

*Արի Զիվանիդ վերքը փարատե,
Կրկին սիրույդ մեջը կրկին հաստատե,
Տելեմաքն եմ, Կալիփսեից ազատե,
Հոգույս Աթենասը, գալո՞ւ ես, արի՜³:*

Սպասելուց հոգնած, հիասթափված աշուղը «Սյուստեզետ»⁴ երգում (1903 թ.) ասում է.

*Հոք տար, քնարիս թելերը ժանգոտել են, օգնե,
Այց արա ու մաքրե,
Կյանք տուր Զիվանուն, սրբուհի, մուսաներու որդի,
Ողորմյա առանձին⁵:*

¹ ԶԲ, էջ 448:

² Նույն տեղում, էջ 443:

³ Նույն տեղում:

⁴ ԱԶԱԵ, էջ 210:

⁵ Նույն տեղում:

Եվ աշուղը շարունակում է իր սիրած էակի որոնումները:
«Որոնում եմ քեզ»¹ ստեղծագործության մեջ (1907 թ.) նա խոս-
տովանում է.

*Առանց քեզ Ջիվանս կյանք չունի մեկ ժամ,
Անըստվեր լույս, կենաց ծաղիկ անթառամ,
Պիտի գտնիմ, թե պիտի ես որք մնամ,
Շարունակ օրնիբուն որոնում եմ քեզ*²:

Իսկուհի անունով հայուհին իր ինչ-ինչ հատկանիշներով հա-
մահունչ է եղել Ջիվանու համոզմունքին, գաղափարին և մի ան-
գամ չէ, որ նրա ներշնչանքի աղբյուր է հանդիսացել.

*Վարք ու բարքս առաքինի, արդարոց համեմատ էր,
Մարդ էի՝ թե սխալվեի, սիրտս ինձ կընախատեր,
Մեկ ժամանակ շատ լավ էի, հավատս անարատ էր,
Սուրբ ու մաքուր վառ խղճմտանք ես ունեի, էլ չունիմ*³:

Եվ ոչ միայն սիրած էակին, այլ նաև իր ազգին ու դավանան-
քին, համոզմունքին ու գաղափարին լայն առումով՝ ընդհանրա-
պես, Ջիվանին ունի հավատարմության պաշտամունք և նա
բացահայտում է այդ հատկապես բարոյախրատական երգերում:

Սիրած կինը փորձում է իր սիրով նրա տիրակալը դառնալ,
հաստատել իր գերիշխանությունը նրա անձի վրա, երկիմաստ է
և անորոշ սիրուհու բռնած դիրքը: Աշուղը կարծես թե կռահում է
նրա մտադրությունը: Աշուղի հոգում ի վերջո դավանանքի, գա-

¹ ԱԶԱԵ, էջ 309:

² Նույն տեղում:

³ ԶԲ, էջ 409:

դափարի ու համոզմունքի պայքարը «բաբելական կրակով» վառվող զգացմունքի հանդեպ ավարտվում է առաջինի հաղթանակով.

*Դուն կուգես, որ ինձ քեզ քաշես, մեղավորի կյանք վարել տաս,
Հավ հասկացիր, որ այդ բանը քեզ օգուտ է, բայց ինձ վնաս,
Թե սիրում ես անկեղծ սիրով՝ գլխիս մի լինի պատուհաս,
Ես իմ գույնս փոխողը չեմ, ծիրան եմ, չեմ դառնա կեռաս,
Ինքդ հզորի աղջիկ ես, էլ ինչ խոսեմ ավել-պակաս,
Դու կլինիս ուրիշին Տեր, քեզի տիրանալ չի լինի¹:*

Սիրած էակին ողջ կյանքում հավատարիմ մնալու իր խոստովանությունն է անում աշուղը «Հարս»² ստեղծագործության մեջ.

*Քու սիրույդ, Ջիվանին եմ, հոգիս, քեզ գրավ եմ ասել.
Պատանի ժամանակս խոստացել, իրավ եմ ասել.
Մանգալուդ, պտույդ տալուդ մեկ սիրուն կաքա՛վ եմ ասել.
Ողջ գեղեցիկներու մեջ քեզ մեծահամբա՛վ եմ ասել,
Միրել եմ, պիտի սիրեմ, ես մի անգամ լավ եմ ասել,
Պարանոցես քաշ արած անգին շղթա՛ ես ինձ համար³:*

*

Մեծ աշուղի սերը, նշեցինք վերը, համապարփակ է, բազմաբովանդակ: Նա նույն անկեղծությամբ, ինչ անկեղծությամբ

¹ ԱԶԱՆ, էջ 591:

² ԶԲ, էջ 493:

³ Նույն տեղում, էջ 494:

գովաբանել է սիրուհուն, գեղեցկուհուն, գովերգել, մեծարել է իր կյանքի հավատարիմ ընկերուհուն, զավակներին, ծնողներին: «Սուրբ սեր» է անվանում Ջիվանին ազնիվ, անխաղախ ու վեհ այդ զգացումը, որը նա տածում է հատկապես իր հարազատների, բարեկամների հանդեպ և այդ սերը նրան ուղեկցեց ողջ ստեղծագործական կյանքում: Նա «Սիրահար»¹ երգում սերն արժևորում է իբրև մի զգացմունք, որը եթե անկեղծ է, ուրեմն պահանջում է անձնագրի նվիրում:

*Թե որ կյանքդ նրան դու նվիրում ես,
Խի՛ն գլխիդ փայտ ու երկաթ, քար սիրով²:*

Ջիվանին «Սուրբ սեր»³ երգում (1895 թ.) սուրբ սերը համարում է ոսկե շղթա, որ կապկպել է նրա վիզը ավելի ամուր, քան երկաթե շղթան, հեռու պահել գայթակությունից, պաշտպանել ու պահպանել է նրան:

*Ցուփության կղզիներում Աստղիկ, Կալիպսե տեսնելու
Չէ թողել, Մենտորի պես արգելել է ինձ սուրբ սերը.
Ափրոդիտյան բանակը երբ արշավել է ինձ վերա,
Միշտ ազդարար ու պահապան է եղել ինձ սուրբ սերը⁴:*

Աշուղը ոգեկոչում է հունական ու հայկական դիցարանի աստվածուհիներին հաստատելու համար, որ նրանք անգամ չկարողացան շեղել սուրբ սիրո ճշմարիտ ճանապարհից:

¹ ՋԶ, էջ 427:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 473:

⁴ Նույն տեղում:

«Պառավ յարի» գաղափարը հայ քնարերգության և աշուղական երգարվեստում մինչև Ջիվանին չի եղել: «Պառավ» և «յար» հասկացությունները գեղարվեստական առումով համադրելի չեն: Սակայն Ջիվանու երգում զարմանալիորեն ոչ միայն համադրվեցին, այլև միաձուլվեցին իմաստային ու գեղագիտական առումով:

Ջիվանու ընտանեկան կյանքն, անկասկած, նրա «Սուրբ սիրո», «Պառավ յարի»¹ համար ներշնչանքի աղբյուր են հանդիսացել, նրա՝ բարոյական-քրիստոնեական չափանիշների համապատասխան արժանիքներով օժտված Ջիվանու համար, սակայն անուրանալի է երգերի հասարակական նշանակությունը:

*Բարեբառո և համեստ կին,
Աստված կամենա հայերին,
Խելքիս ու մտքիս հայելին
Ելեք, պառավ յարս եկավ,
Ապավենս, սարս եկավ²:*

Աշուղի պատկերացմամբ կնոջը բնորոշող հատկանիշները համահունչ են հայ կնոջ նկարագրին:

Ջիվանու «պառավ յարը» հիսուն տարի «լուծ է քաշել», եղել է հավատարիմ ընկեր, որպես հոգի իր մարմնի մեջ, պարգևել է վեց որդի և գոհ ու երջանիկ աշուղը առաջարկում է «պառավ յարին երգ ծոնել»:

Աշուղին հատկապես երջանկացնում են «պառավ յարի» նվիրած վեց որդիները:

¹ ՋԶ, էջ 460:

² Նույն տեղում:

*Երբ կերևաս գառնուկներով միասին,
Կարծում եմ թե տեսա աստղերով լուսին,
Ո՛վ երկնային պարզև, իմ ազնիվ տիկին,
Կը խոռովիմ, կը բարկանամ առանց քեզ ¹,*

- խոստովանում է նա ոչ միայն «Զգացմունք» վերնագրով երգում:

Կնոջ, ծնողների, դուստրերի արժանիքները գովաբանելիս Զիվանին օգտագործում է նույն գեղարվեստաարտահայտչական միջոցները, ինչ սիրունի, գեղեցկուհու, սակայն տարբեր իմաստավորմամբ ու ենթատեքստով:

«Գովեստ Արաքսի դստերը»² երգում (1880 թ.) աշուղը դուստեր սերը նույնպես սուրբ է համարում, իրեն վայել համեստությամբ հայտարարում է իր անկատարության մասին, որը չի նվազեցնում իր սերը դստեր հանդեպ.

*Սերդ սուրբ է, միշտ անարատ ինձ համար.
Դուն համեստ ես, ավա՛դ, ես եմ անկատար.
Քեզ կըսիրեմ բոլոր կյանքես հավասար,
Համոզմունքս է որպես մաքուր պարզ վտակ,
վճիտ անապակ՝³:*

Զիվանու սիրո երգերի այս խմբում բացառիկ արժեք ունի մորը նվիրված ստեղծագործությունը: «Մայրիկը»⁴ երգի՝ հայկական միջավայրում ստացած, ունեցած ժողովրդականությունը

¹ ԱԶԱԵ, էջ 207:

² Նույն տեղում, էջ 501:

³ Նույն տեղում, էջ 502:

⁴ ԶԶ, էջ 312:

վկայությունն է գաղափարի, ձևի, արտահայտամիջոցների ներդաշնակության, ազգային հոգեբանության համապատասխանության.

*Ջուխտակ շամամներդ դրախտ ծոցիդ մեջ,
Կաթնաղբյուր են եղել ինձ համար, մայրիկ,
Տատրակի պես շատ եմ արել էլնէջ,
Կրծքիդ վրա մաքուր՝ սուրբ տաճար, մայրիկ¹:*

Մեծ աշուղը երգեր է նվիրել նաև հայրիկին, քույրերին: Նրան, ըստ երգերի, մշտապես տանջել է իր որդիական պարտքը չհատուցած լինելու գիտակցությունը, որի համար ներողություն է հայցել:

*

Ջիվանու բազմաթեմա, բազմաբովանդակ խրատական խոսքը բնականաբար ուղղված է նախ և առաջ երիտասարդ սերնդին, այդ թվում իր զավակներին: Նոր կյանք մտնող սերընդին անհրաժեշտ էր օգնել ճիշտ, ազնիվ ճանապարհ ընտրելու: Բազմափորձ, հավատացյալ քրիստոնյա Ջիվանին խրատ-հորդոր, խորհուրդ է տալիս ինչպես իր զավակներին, այնպես էլ ընդհանրապես երիտասարդ մարդուն: Ինչպես առաջիններին, այնպես էլ անանուն երիտասարդներին առաջարկած խորհուրդները ունեն նույն բարոյական խրատական, դաստիարակչական արժեքն ու նշանակությունը:

Ջիվանու խրատ-հորդորները, վերը նշեցինք, բազմամոտիվ, բազմաթեմա են, բայց պայմանականորեն կարող ենք բաժանել երեք խոշոր խմբերի. հայրենապաշտական, ընտանեապաշտա-

¹ ՋԶ, էջ 312:

կան, ընկերապաշտական: Ըստ որում, այս խմբերի կազմավորման ելակետը համոզմունքն ու հավատարմությունն է, մարդկային բարոյական խորը, ազնիվ զգացումը՝ առաքինությունների ու արժանիքների հիմքը:

Ջիվանին իր զավակներին, նշելով անունները, նվիրել է ավելի քան երկու տասնյակ երգեր. «Որդի»¹, «Հոր խրատը որդուն»², «Երգ»³ («Աշխատիր քո հորըդ տունը շենացուր» սկզբնատողով), «Նվեր որդու»⁴, «Նվեր Պարույր որդու»⁵, «Իմ Գուրգեն որդու մասին»⁶, «Լևոնիկիս»⁷, «Նվեր Գ. ... Լ.-ին»⁸ և այլն:

Ջիվանին եղել է որդիների կրթության, դաստիարակմանը հետամուտ ուշադիր, գորովագութ հայր:

Բարոյական այն սկզբունքները, խրատները, ինչ առաջարկել է զավակներին, եթե նկատի չառնենք ընտանեկան ներքին յուրահատկությունները, վերաբերում է հայ երիտասարդությանը, հայ մարդուն:

Աշուղի համար կարևորագույնը ընդհանրապես հայ մարդը պիտի գիտակցի իր ազգային ինքնությունը, որը դարերի ընթացքում պահպանվել է երեք գործոնների շնորհիվ. լեզուն, գիրը և կրոնը.

Հրացանն է՝ ձայն հանելիս կ'գոռա,

Որի կյանքը կառնե, որին կյանք կուտա,

¹ ՋԲ, էջ 603:

² Նույն տեղում, էջ 628:

³ Նույն տեղում, էջ 630:

⁴ ԱՋԱԵ, էջ 246:

⁵ ՋԲ, էջ 372:

⁶ Նույն տեղում, էջ 375:

⁷ Նույն տեղում, էջ 376:

⁸ ԱՋԱԵ, էջ 372:

Այն երեքն են պահել մինչև ի հիմա.

*Սուրբ կրոնը, լեզուն և հայոց գիրը*¹:

Այնուհետև աշուղի խրատների հայրենապաշտական մոտիվները դուրս չեն գալիս կրոնի, լեզվի ու գրի սահմաններից, ինչպես օրինակ հետևյալ ստեղծագործություններում. «Նվեր երիտասարդ բարեկամիս»², «Խնդիր ընկերին»³, «Մոլորվածը»⁴, «Ռասթան»⁵ («Հայի տղա զգուշացիր, խելք ճարե» սկզբնատողով), «Խրատ»⁶, «Հարանց խոսքեր»⁷, «Իմ խրատս»⁸, «Դիվանի»⁹, «Ախ սիրուն որդի, [ի]աղտանդամ ուժեղ»¹⁰ սկզբնատողով և այլն:

Աշուղը հանգում է հետևյալ եզրակացության.

Խելոք է, պիտանի մարդ է,

*Ով իրան ազգը պահպանե*¹¹:

Բացահայտելով իր կարծիքը՝ մարդ-ազգություն-հայրենիք հարաբերությունների վերաբերյալ, նա նշում է.

Ազգությունը ընտանիք է,

Մարդկությունը հարևան է,

¹ ԱԶԱԵ, էջ 299:

² ԶԲ, էջ 629:

³ Նույն տեղում, էջ 633:

⁴ Նույն տեղում, էջ 637:

⁵ Նույն տեղում, էջ 646:

⁶ Նույն տեղում, էջ 652:

⁷ ԱԶԱԵ, էջ 312:

⁸ Նույն տեղում, էջ 230:

⁹ Նույն տեղում, էջ 490:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 120:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 108:

*Ազգի տունը հայրենիք է,
Որդին հորը պարտական է¹:*

Որդուն՝ Լևոնիկին նվիրած երգում աշուղը կյանքի ուղեգիր է տալիս.

*Քու ծագումդ, քո լեզուդ, կրոնդ լավ պահպանես
Այլոց վրա չխնդաս և այս ու ծանակ չանես,
Մարդկության վնաս բերող չարությունը խափանես
Աստված քեզ ուժ պարգևե, կամք ու եռանդ ունենաս²:*

Զիվանին իր ստեղծագործական սկզբունքներին համահունչ, իբրև ճշմարիտ հավատացյալ, քրիստոնյա, իր խրատ երգերում մեծապես կիրառել է Ավետարանի պատվիրանները և խորհուրդ է տվել ու հորդորել երիտասարդներին ընթերցել այն ոչ թե սովորական ընթերցանությամբ, այլ ունենալ իբրև մշտապես կարդալու գիրք.

*Զիվանս քեզ կաղաչեմ, հիշիր Աստված, ունեցիր դող,
Թե կուգես կարդալու գիրք՝ սուրբ Ավետարան ունեցիր³:*

Իր խրատական երգերում Զիվանին կարևորում էր իր որդիների և ընդհանրապես հայ մարդու ինքնապաշտպանության կարողությունը, ընդունակությունը: «Կյանքի դաս»⁴ է անվանել նա իր ստեղծագործությունը՝ գրված 1907 թ., որում աշուղը, հիրավի, հանգել է կյանքի դառը փորձից ելնելով ժամանակի համա-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 108:

² ՋՔ, էջ 376:

³ Նույն տեղում, էջ 628:

⁴ Նույն տեղում, էջ 599:

պատասխան եզրակացության՝ նա դառնությամբ է դիտարկել,
որ տասնյակ հայ սայլապանների մեջ զենք ունեցող մեկը չկա.

*Գեշ եղիր, էշ մի լինիր, որ վրադ չնստեն մարդիկ,
Սպանիր, մի սպանվիր՝ կովի մեջը եղիր ճարպիկ,
Վախեցուր, մի վախենար՝ կտրիճ եղիր աշխարհի մեջ,
Ծամելու ձուրճ մի լինիր, արճիճ եղիր աշխարհի մեջ,
Պատիվդ շոշափողին դահիճ եղիր աշխարհի մեջ,
Թող դնեն քո անունդ, վնաս չունի, կովածաղիկ¹:*

Տարիների հեռվից հայրենասեր, ազգասեր աշուղը խրատ է տալիս իր ժողովրդին. «Լալկանի դեր խաղացող ժողովուրդը չէ երջանիկ...»²:

Այս առումով բնորոշ է «Ով կտրիճ» երգը.

*Գոյության կովի մեջ որպես քաջ զինվոր
Կովի քանի մեջդ ուժ կա, ով կտրիճ.
Պատերազմի դաշտում մեռիր պատվավոր,
Դեն մի ձգիր քու աղեղդ լայնալիճ³:*

Աշուղը ելնելով իր դարաշրջանի ոգուց խրատում է սղամարդուն սովորել զենք կրել, զենք գործածել: Ուժի դեմ միայն ուժը կարող է ազդել:

Զիվանին խոստովանում է.

¹ ՋԶ, էջ 599

² Նույն տեղում, էջ 600:

³ Նույն տեղում, էջ 612:

*Արևի պես ամպերի մեջ պահ մտած
Խեղճերու երեսին չի նայում Աստված
Կաշիդ տրեխ կանեն, միտդ խորոված,
Շո՛ւն եղիր, մի լինի եզի պես խոնարհ¹:*

Մինչդեռ՝

*Թե ձեռքդ զենք չունես, չես փրկիլ կյանքդ
Դիմացինդ գայլ է, դու ինքդ ոչխա՛ր²:*

Աշուղը ուժին՝ ուժով պատասխանելու խրատը կիրառելի է համարում նաև կենցաղային հարաբերություններում:

Զիվանու գովերգած քաջությունը, որը նա ցանկանում է դաստիարակել, պատվաստել իր որդու, աշակերտի բնավորության մեջ, ինքնանպատակ չէ: Նա իր երգերում քանիցս շեշտում է՝ հերոսի, քաջի մահը նույնիսկ պետք է օգտակար լինի շրջապատի համար:

Աննպատակ չգիտակցված մահը աշուղը մերժում է.

*Այնպես մեռիր՝ մահդ մարդկանց օգուտ տա,
Առանց հետք թողնելու կորչելը լավ չէ³:*

Եղիշեից, հայկական ավանդույթներով մեր օրերը հասած գիտակցված մահի գաղափարը Զիվանին փոխանցում է հաջորդ սերնդին:

¹ ԶԶ, էջ 609:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 603:

Զիվանին իր անձնական հայրենապաշտական գաղափարները բազմիցս փորձել է հայ երիտասարդին, գավակին, ընկերոջը փոխանցել, գուցե ճիշտ է ասել՝ ներարկել նրան, վարակել նրան:

Աշուղ Շիրինի հետևությամբ 1880 թ. գրած երգում Զիվանին ասում է.

*Մարդու ծնած երկիրը արքայության չափ քաղցր է,
Ոչ մի տեղ հայրենիքից բարձր աստիճան չի լինի,
Ով Զիվան, դու երգերուդ թե խառնես էլ մեղր ու շաքար,
Շիրինի ասածներու նման դուրեկան չի լինի¹:*

Աշուղը չի հոգնում, չի ձանձրանում հայրենապաշտական տարբեր, բայց նույնաբնույթ քարոզ-խրատները կրկնելուց.

*Հորդ ու մորդ սիրած կրտսն ու լեզուն,
Խոստացիր, որ կյանքիդ նման պաշտես դուն,
Մի թողնիլ-հեռանալ հայրենիքդ, տեղ-տուն,
Զրլինի թե քեզ խորտակես, սիրելիս²:*

Կամ.

*Կրտսն և քո լեզուդ միշտ պահպանես կյանքիդ նման,
Խաբեբա, սուտ կղերի խոսքով պապական մի լինիր,
Միմիայն քո պատիվդ ավելանալու համար տգետ,
Փառամոլ և շահասեր պատվի մուրացկան մի լինիր³:*

¹ ԶԲ, էջ 627:

² Նույն տեղում, էջ 630:

³ Նույն տեղում, էջ 656:

Զիվանին հակառակ չէ Ավետարանին, երբ «Իմ խրատս»¹ վերնագրով երգում հորդորում, խրատում է ուժին ուժով պատասխանել՝ հետևելով «ատամն ընդ ատամ» պատվիրանին.

*Երբ քու հարևանդ գայլ է, դուն էլ գամբռ եղիր՝ մեղք չէ,
Երբ մեկը քեզ հայհոյում է, դուն երեսին թքիր՝ մեղք չէ,
Ավետարանի խոսքերը հավատացող մարդուն ասա,
Դիմացդ սուր գործ դնողին ինքդ էլ սուրբդ գործ դիր՝ մեղք չէ՝²:*

Սակայն մեծահոգություն, օգնություն է քարոզում վիրավորի, թեկուզ թշնամու հանդեպ.

*Խաղաղ հանգիստ հարևանիդ հարգե, սիրե որպես ընկեր,
Թե օգնության կարիք զգա, գնա կյանքդ զոհիր՝ մեղք չէ՝³:*

Իր երգ-խրատներում Զիվանին չափազանց կարևորում է սիրո, հարգանքի, ազնվության, փոխադարձ հավատարմության վրա ստեղծված ընտանիքի գոյությունը հատկապես հայ մարդու կյանքում: Աշուղը ընտանիքի վերաբերյալ իր երազանքն է քարոզում իր անձնական օրինակով.

*Երանի այն օրերուն,
Որ քեզի տեսա սիրուն,
Մեկզ մեկու սիրեցինք,
Ընկեր եղանք ես ու դուն...*

¹ ԱԶՆԵ, էջ 230:

² Նույն տեղում, էջ 230:

³ Նույն տեղում:

*Ուխտեցինք իրար սիրել,
Մեկմեկու կյանք նվիրել,
Լայն օրերում չփրվել,
Նեղ օրերում համբերել¹:*

«Մեկի խոստովանությունը»² (1897 թ.) Ջիվանին անպաճույճ արտահայտություններով խորհուրդ, խրատ է տալիս կին ընտրելիս, կարողության, հարստության վրա հույս չդնել: Այլապես.

*Դարձավ մեկ թունավոր իժ,
Ծոցս մտավ ինչպես գիժ,
Բերած օժիտը մաշվեց,
Ինքը մնաց ինձ պատիժ³:*

Ընտանիքի գաղափարատիպը աշուղի կարծիքով պետք է լինի այսպիսին.

*Մարդը լինի բարոյական, կենակիցը, նույնգունակ,
Այրը լինի քիչ տարիքով, բայց կինը փոքրահասակ,
Անկեղծ սիրով իրար սիրեն համակրքեն շարունակ,
Աշխարհիս մեջ լավը դա է, ուրիշ տեսակ լավ չկա,
Ով որ ունի լավ կենակից, նրա համար ցավ չկա⁴:*

«Ինչ լավ է» երգում, որից քաղած են վերը նշված տողերը, ներկայացնում է իդեալական ընտանիքը, երեխաներով հան-

¹ ԱՋԱԵ, էջ 226:

² ՋԲ, էջ 542:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 421:

դերձ՝ կիրթ, դաստիարակված: Եվ նա խորհուրդ, խրատ է տալիս նոր ամուսնացողին՝ ճիշտ ընտրություն կատարել և հավատարիմ մնալ ընտանեկան սրբությանը:

Աշուղը ընտանիքը համարում է սրբազան միություն, ի հաստատումն իր ասածի վկայակոչում է սուրբ գիրքը և ամենանսեմ արտահայտություններով դատապարտում, պարսավում սրբազան միության մեջ որոն ցանողներին:

Ջիվանին հայ ընտանիքի պահապան ու հայ ժողովրդի գոյատևման հենարան հիմնաքարը համարում է հայ կնոջը: 1902 թ. գրած «Պարապ մնալուց, պարապ աշխատելը լավ է»¹ երգում մեր աշուղը ի լուր աշխարհի ասում է.

*Հայ կանանց ենք պարտական, թե որ հայ ենք մնացել,
Եթե ոչ՝ կորել էինք, անդունդ էինք գնացել,
Մեր հավատը, մեր լեզուն նրանցով է զարգացել,
Հայ կնոջ սրբությունը ողջ ազգերն են իմացել,
Տվել են անկեղծ սրտով մեծ գովասանք, գրիչս ²:*

«Նվեր երիտասարդ բարեկամիս»³ երգը խրատ-պատգամ է, որը հիշեցնում է մեր պապերի ուղղած օրհնության խոսքը ամուսնացող երիտասարդին.

*Սիրե, քու ունեցած բաժի՛նդ սիրե,
Առողջ, մաքուր պահե, մարմի՛նդ սիրե,
Թե տգեղ, թե սիրուն քու կինը սիրե.
Այլոց կինը հավատարիմ կին չէքեզ ⁴:*

¹ ՋԲ, էջ 240:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 629:

⁴ Նույն տեղում:

Բարոյախրատական մոտիվներով երգերի պսակը ընկերապաշտական մոտիվներով երգերն են:

Արդեն մոտ մեկ դար է մեզ ուղակցում է «Ընկեր» երգը¹:

*Բարի, գեղեցիկ, առաքինի ընկերը՝ մարդուն,
Փայլեցնում է արևի պես պատկերը մարդուն,
Ինչ մարդ ունենա յուր մոտը հավատարիմ ընկեր,
Ցերեկի նման անցնում է մութ գիշերը մարդուն:*

*Կյանքդ նվիրես ընկերի լավին, քիչ է դարձյալ,
Այնպես է հոգեկան լուսատու լապտերը մարդուն.
Ընկեր եմ ասում, հաստատական, ճշմարիտ ընկեր,
Որ բարձրացնե աստիճանը միշտ վերը մարդուն:*

*Թշնամիները յուր վերա գալած ժամանակը,
Կտրիճ, հարազատ ընկերն է սուսերը մարդուն.
Ով որ ունենա մտերիմ ընկեր, Ջիվան աշըդ,
Չի՛ սպիտակեր ամեննին մեկ հերը մարդուն²:*

Ընկեր հասկացությունը Ջիվանին տեղին ու համահունչ օգտագործում է ինչպես սիրած կնոջ, քրոջ, բարեկամի, այնպես էլ երկու այրերի միմյանց հանդեպ ունեցած սիրո, ցանկացած դժվարին հանգամանքներում պատվար լինելու, օգնության ձեռք մեկնելու, պատրաստական լինելու: Հավելենք, որ հայկական ավանդույթից է բխում վար անող եզանը ընկեր նաև եղբայր կոչելը.

¹ ԶԲ, էջ 608:

² Նույն տեղում:

*Մնաս բարով, քաջ հոգատար,
Թանկագին ընկերս արդար,
Գուցե էլ չտեսնենք իրար,
Պատկի՛ր, կարմիր եգս, պատկի՛ր ¹:*

Ընկերը միայն ուրախության համար չէ, նա պետք է պատ-
րաստ լինի ընկերոջ տված չարչարանքը կրելու:

*Զիվանի, ընկերիդ կամեցիր բարի,
Նորա տված չարչարանքին հոժարի,
Մաթուսաղան ապրավ ինն հարյուր տարի,
Տես Ադամ, աշխարհը, քեզի չի մնալ ²:*

Զիվանին խրատում է հանդուրժել ընկերոջը նաև ընդունել
նրա ասածը: «Աշխարհը քեզի չի մնալ» արտահայտության փի-
լիսոփայական իմաստը տանում է դեպի Սայաթ-Նովան, դեպի
Զիվանու մեծ ժամանակակիցը՝ Հովհաննես Թումանյանը:

*Բարի, ընկերասեր երիտասարդին
Պատվե, սիրե և արժեքը իմացիր ³:*

Ընկերության ամրության ելակետը աշուղը իր «Ինչ որ բողես,
էն կխրթես»⁴ երգում՝ ի հաստատումն իր ասածի, թե՝ «Ինչ կամե-
նաս քու ընկերիդ, նա քու գլխիդ կկատարվի», վկայակոչում է

¹ *ԶԲ*, էջ 726:

² Նույն տեղում, էջ 619:

³ Նույն տեղում, էջ 620:

⁴ Նույն տեղում, էջ 654:

Դավիթ թագավորի ասածը՝ «Ինքը ընկավ ով փորեց հոր»¹ և ի վերջո աշուղի պատգամ-խրատը ձևակերպված է երգի եզրակացությամբ.

*Ջիվան, քու խոսքով մի մնա,
Ընկերիդ կամքովն էլ գնա,
Տեսար հարմարիլ չի քեզ նա,
Լավ է դու նրան հարմարվիլ*²:

«Իմ ընկեր Ջամալուն» ուղղված երգով մեր աշուղն այնպես, ինչպես յուրաքանչյուր անհատ, մարդ, փորձում է ազատվել կյանքի բազում հոգսերից ու իր հավատարիմ ընկերոջ՝ Ջամալու հետ, որը նաև նրա խմբի մշտական անդամն էր ու բարեկամը, ուրախանալ.

*Դադարենք խոր մտածելուց, մոռանանք հոգս ու ցավը,
Միամիտ նստինք միասին, գործին աներկբա լինինք*³:

Չարենցը, կարծում ենք, կրել է որոշ ազդեցությունն այս երգի՝ «Ամեն մարդու ընկեր ըլիմ ու բաց ըլիմ...»:

*

Ջիվանին խրատ-պատգամների մեջ կարևորում է երկու հանգամանք ևս. լինել աստվածապաշտ, հեռու մնալ խմիչքից, օգտագործել այն չափավոր.

¹ ՋԲ, էջ 654:

² Նույն տեղում, էջ 655:

³ Նույն տեղում, էջ 690:

*Զգուշացիր, հոգիս, խմե չափավոր,
Որ վերջը խմիչքը քեզ չլինի բոր,
Եթե միշտ հետևար կմնաս մոլոր,
Անպատիվ, շվարյալ, մարդ աստանդական¹:*

Մի այլ երգում աշակերտն է խրատում վարպետին.

*Էդ խումարեն վո՞վ է խերվեր, մեմ ըսա,
Քեզնեն առաջ խաղցողներեն առ հիսա,
Զեքը դարտակ առանց փարա ու քիսա,
Միքիրական հին օրթաղդ մոռցի՞ր ես²:*

Նույն կրքոտությամբ, ինչպես որ աշուղը դրվատում է, գովեստի արժանացնում լավ ընկերոջը, նա դատապարտում է վատ կամեցող մարդուն.

*Ընկերին վատ կամեցողը Հուդայի գարմ է,
Մատենիչը, չար դավաջանը կավատի պես է,
Խենթն ու լիրվի, անզկամը ապրում են երկար,
Նրանց սիրտը շուտ չի մաշվիլ, պողպատի պես է³:*

Զիվանին հետևողական է, մշտապես պաշտպանում է իր համոզմունքը ընկերության էության վերաբերյալ, ընկերության մեջ սեփական արժանապատվությունը պետք է բարձր պահել, որպեսզի համապատասխան վերաբերմունք ու գնահատանք ստանա.

¹ ԶԲ, էջ 738:

² Նույն տեղում, էջ 752:

³ ԱԶԱԵ, էջ 292:

*Ո՛վ Ջիվանի, պետզ է մարդը նախ սիրե [անձը] իրան,
Որ իմացվի, թե սիրում է ընկերը՝ անձին նման,
Երբ տերը չի գնահատում, էժան ծախում է նրան,
Ունեցածը իրանը չէ, կհամարվի գողունի...¹:*

Իր խրատ-խորհուրդներում Ջիվանին ճշմարիտ ընկերության համար կարևորում է փոխադարձ հանդուրժողականությունը, ճիշտ վարվելակերպը: Նույն խրատը նա առաջարկում է «Սելիս» երգում.

*Ամենայն մարդու իրա վարվիր գաղափարով հետը,
Ճշմարիտ ընկերության կյանքիցը բաժան մի լինիր,
Արտաքին դեմքիդ նման ներքին խորհուրդդ էլ սուրբ արա,
Գարշելի ոսկորներով լեցուն գերեզման մի լինիր²:*

Աշուղը գովաբանելով ազնիվ, մաքուր, հավատարիմ ընկերությունը, խրատում, պահանջելու պես խորհուրդ է տալիս հեռու մնալ կեղծ, սուտ, անազնիվ ընկերոջից: «Ժողովրդական խոսքեր»³ երգում Ջիվանին ամենայն խստությամբ դատապարտում է անհավատարմությունը. «Անհարազատ ընկերից հավատարիմ չունն է լավ»⁴:

Ընկերը համապարփակ հասկացություն է՝ ըստ Ջիվանու երգերի: «Նամակ»⁵ ստեղծագործության մեջ աշուղը կիրառել է «հոգու ընկեր» արտահայտությունը, որը վերաբերում է նամակին:

*

¹ ԱՋԱԵ, էջ 435:

² ՋԲ, էջ 656:

³ Նույն տեղում, էջ 309:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 369:

Զիվանին իր խրատ-խորհուրդները հաստատելու համար հաճախ է դիմում ոչ միայն ավետարանական պատգամներին, այլ նաև նախնիների կողմից և բանաձևի բնույթ ստացած, իրենց մեջ խոր ճշմարտություն բովանդակող ասույթներին:

*Առակախոս նախնի հեղինակները
Ինչ ասել են՝ իրավ արդար են ասել.
Քննելով մարդկանց նպատակները՝
Որին խելոք, որին հիմար են ասել¹:*

Թվարկելով նախնիների կյանքի փորձի փուլերը, աշուղը եզրակացնում է.

*Զիվան, նորանց խոսքերըն է բարի ծես,
Ոչ թե կատակերգություն է կամ կրկես,
Պարսավել են, թե գովել են. վերջապես -
Ինչ ասել են՝ մեզի համար են ասել²:*

Ահա թե ինչ են ասում «Հարանց խոսքերը»³. յուրաքանչյուր մարդ պարտավոր է նախ՝ առաջ տանել իր տնային գործերը: Զիվանին իմաստուն խորհուրդ է տալիս.

*Լսե՛, ընկեր, քեզի պատմեմ սա հարանց խոսքերը անգին,
Թեպետ հոգին առավել է՝ անուն չունի առանց մարմին,
Հավատով աչքերդ դարձուր ուղիղ սրտով դեպի երկին,
Առաջ տար, ամփոփե, ուղղե տնական գործերդ ներքին,*

¹ ԶԲ, էջ 623:

² Նույն տեղում, էջ 626:

³ ԱԶԱԵ, էջ 312:

*Մա խոսքերս լավ ըմբռնե, թախանձում, խնդրում եմ կրկին,
Դու ոչ մեկի շահին դիպիր և ոչ թող քո շահին դիպչին¹,*

և նրա ամենակարևոր խորհուրդը. «Դու ոչ մեկի շահին դիպիր և ոչ թող քո շահին դիպչին», «Ուրիշին պատվել կուզես, դուն էլ նորանը պահպանե», «Ամեն մի բան փոխ հաց է, երկնային խոսք է. հրաման է»²: Այսինքն հայրերի, նախնիների խոսքերը, որոնց հաճախ դիմում է աշուղը.

*Առաջ դու քեզ համար ցավիր, հետո քո ընկերիս միտ բեր,
Գիտե՞ս, Փրկիչը առաջ անձըն, ասել է, ապա՝ ընկեր³,*

- հիմնավորում է աշուղը՝ վկայակոչելով Ավետարանի պատվիրանը:

Յուրաքանչյուր տան վերջում կրկվնող «Դու ոչ մեկի շահին դիպիր և ոչ թող քո շահին դիպչին» դարձվածքում «շահ» բառի իմաստն, անկասկած, առարկայական, նեղ իմաստով չպետք է հասկանալ, այլ ավելի լայն՝ նպաստ, օգտակարություն, բարեկեցություն, ինչո՞ւ չէ, նաև՝ ազգային հպարտություն, ինքնասիրություն:

Անդրադառնալով Զիվանու այն համոզմունքին՝ իր «շահին» չդիպչելու, որը քարոզում է նա իր երգերում, հարկ է նշել, որ աշուղը ողջ կյանքում հավատարիմ մնաց այդ հայրենապաշտական սկզբունքին: 1898 թ. գրած «Իրավունք»⁴ երգում նա նույնն է հաստատում այլ տարբերակով.

¹ ԱՋԱԵ, էջ 312:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ԶԲ, էջ 269:

*Թող ես մշակ լինիմ, դու եղիր իշխան -
Պատվիս ու կրոնիս, հացիս մի դիպչի.
Թե կուգես հաշտ ապրինք, բարի հարևան,
Պատվիս ու կրոնիս, հացիս մի դիպչի*¹:

Աշուղը հայ, քրիստոնյա, ճշմարիտ հավատացյալ բարոյա-
խրատական երգերում կարևորում և մշտապես խորհուրդ է տա-
լիս հավատարիմ մնալ ազգային կրոնին, հայրենիքին ու ընտա-
նեկան ավանդներին: Հավատալով Փրկչի աշխարհ գալուն, նա
ասում է.

*Ձեռքը ձեռքից բարձր է մինչև կամարը երկնային,
Ուժեղը միշտ իրանից ուժեղ մեկին կհանդիպի,
Քեզ կ'փրկե մշտապես առյուծներու ճիրաններից,
Ո'վ Ջիվան, հորդ, պապիդ Աստվածը [հ]իշիր վաղեմի*²:

Լինելով հայրենասեր, ազգասեր, ծայրահեղորեն իր ժողո-
վրդին նվիրված մարդ, Ջիվանին իր երգերում հանդես է գալիս
իբրև լայնահոգի հարևան՝ հեռու և մերձավոր ժողովուրդներին
հարգող գործիչ:

*Արի, եղբայր, ընկնինք գյուղեգյուղ, ման գանք,
Հային ու թուրքին հասկացընենք մենք,
Երգով թե խոսգերով նրանց խրատ տանք,
Իրանց չիմացածը իմացընենք մենք*³:

¹ ՏԲ, էջ 269:

² ԱՋԱԵ, էջ 152:

³ Նույն տեղում, էջ 193:

Հայ աշուղը առաջարկում է իր վաղեմի թուրք ընկերոջը խաղաղություն, հաշտություն քարոզել, վերացնել թշնամությունը երկու դրացի ժողովուրդների միջից, որ երկուսի համար էլ կործանարար է:

Զիվանին «Նվեր որդուս»¹ ստեղծագործությամբ սիրով, հավատով ներկայացնում է որդուն՝ եկեղեցին հայոց, կոչ անում.

*Դե՛, քեզ տեսնիմ, սիրուն զավակ,
Աղոթիր հավատով իստակ,
Այդ վեհ շինության հարկի տակ,
Կաց անսասան անդրտվելի՝²:*

Լինել անկեղծ, այլապես աղոթքը չի կատարվի, հիշեցնում է նա որդուն, որ հայոց եկեղեցին՝ «Պինդ պահել է մինչև հիմա, լեզուն, ազգությունը հայի»³.

*Զիվան, զանձ է Աստվածատուր,
Եկեղեցին հայոց մաքուր,
Փիլոնը, վեղարը ամուր,
Պահել պետզ է պատվով հարքի՝⁴:*

Զիվանին առարկայական, ավելի շուտ՝ կենցաղային աշուղական վարվելաձևին համապատասխան, հարիր խորհուրդ-խրատ է տալիս իր աշակերտին, հույս դնելով նրա անհատականության, համբերատարության վրա.

¹ ԱԶԱԵ, էջ 246:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 247:

⁴ Նույն տեղում:

*Ասպարեզից Ջիվանս ' ես,
Կաշխատեմ դուրս գալ պարզերես,
Թե ուժ ունիս ' մտիր ու տես,
Այս արհեստն է փորձության ծով¹:*

Բարոյախրատական երգերով Ջիվանին սովորեցնում է քաջ տղամարդուն՝ ուժը գործադրել տկարին օգնելու համար: Այս պատվիրանը նա քանիցս տալիս է իր ունկնդիրներին.

*Զգտիր ' քու մահովդ կենդանություն տաս,
Աշխատիր, որ իզուր տեղը չմեռնիս²:*

Նոր տարվա Ջիվանու բարեմաղթությունները կարելի է դասել նրա բարոյախրատական երգերի շարքը.

*Քու կրոնդ, քու լեզուդ չմոռանաս հավիտյան,
Թագուհի եկեղեցին ' բերդ ու բարիսպ ազգության,
Միրե ծնած երկիրդ հարազատ մորդ նման,
Նա է տվել քեզի կյանք, քեզի սնունդ իսկական,
Ջիվան, խնդրե Արարչից հայր լինի անսասան,
Մարդկության շղթայի մեջ հավիտյան մնա օղակ³:*

*

¹ ԱԶԱՆ, էջ 264:

² Նույն տեղում, էջ 317:

³ Նույն տեղում, էջ 479:

Աշուղ Ջիվանին իր ստեղծագործություններում հաճախ է դիմել փոխաբերությանը: Մասնավորապես նրա բարոյախրատական երգերում հաճախ են հանդես գալիս թռչուններն ու վայրի կենդանիները, գազանները:

Աշուղի գեղարվեստական ճաշակին ու համոզմունքին համահունչ է հատկապես սոխակը, բայց կա երկու կենդանի, որ հարիր են նրա բարոյախրատական երգերի հայրենապաշտական տրամադրություններին՝ այծյամն ու եղնիկը: Կարծում ենք այս քնքուշ, անպաշտպան, գեղեցկատես կենդանիները իրենց ապրելակերպով, անմեղությամբ ու անպաշտպանվածությամբ խորհրդանշում են հայ ժողովրդին, նրա ճակատագիրը:

1883 թ. հորինած «Այծյամ»¹ երգով աշուղը կոչ է անում.

*Փախիր, այծյամ, փախիր, որսկանն է գալիս,
Ձագուկներդ տխուր լալիս են, լալիս*²:

Եղնիկին Ջիվանին խրատ է տալիս չթողնել ցեղը, երկիրը, ծննդավայրը.

*Որտորդը քեզ հալածում է,
Փախիր, աչգերդ բաց, եղնիկ,
Ուր որ մայրդ արածում է,
Թոիր անդ սրընթաց, եղնիկ*³:

Այնուհետև հորդորում է գնալ այնտեղ, ուր քույր ու եղբայրն են, ծնողները, այնտեղ նրան կհասցնեն սնունդ և կարծես, թե ա-

¹ ՋԲ, էջ 739 - 740:

² Նույն տեղում, էջ 740:

³ ԱԶԱՆ, 505:

շուղը փոխել է իր կարծիքը հայ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերյալ. եթե այժմանին նա հորդորում էր փախչել, ապա եղնիկին.

*Հույսդ դիր քու ուժիդ վրա,
Ասպարեզից հետ մի մնա,
Այժմ ողբի լսող չկա,
Մի անի լաց ու թաց, եղնիկ¹:*

«Եղնիկ» երգը Զիվանին գրել է 1902 թ. Շուշիում:

*

Զիվանու քնարը զարմանալի զգայուն է եղել մայր հայրենիքում հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական-հասարակական երևույթների հանդեպ: Նրա՝ «ջութակը սիրող, հավատարիմ որդու» ձայնը արձագանքել է հայրենի երկրի բնական հարստությունների, ջրի, ձանապարհների հոգուտ ժողովրդին ծառայեցնելուն:

Այդ տեսակետից բնորոշ է Ախուրյան գետին նվիրված «Դարձիր, ով Ախուրյան»² երգը: Մեկ դար առաջ հորինված երգը նույնքան այժմեական է հնչում, որքան իր ժամանակին: Զրի կենսական նշանակությունը, հատկապես չոր, ջրապակաս Շիրակի համար, աշուղը առավել սուր է զգացել.

*Ժողովուրդը տրտում, տխուր,
Աղքատանում է օր ավուր,
Մեռած կյանքին նոր հոգի՝ տուր,
Դարձիր, ով Ախուրյան, դարձիր³:*

¹ ԱԶԱՆ, 505:

² ԶԲ, էջ 697 - 698:

³ Նույն տեղում, էջ 698:

Աշուղը ուշադիր է եղել ոչ միայն իր հայրենիքի աշխարհագրական միջավայրի, այլ Կովկասի նկատմամբ: «Կավկազ»¹ երգում Ջիվանին հաճույքով ու գովեստով է ներկայացնում ոչ միայն Կովկասը, այլև Կովկասում ապրող բնիկ ժողովուրդներին բնորոշ մակդիրով.

*Քաջ են չեչենները, լեզգիք,
Օս ու չերքեզ, հրեան ճարպիկ,
Վրացի, թուրք, ռուս, պարսիկ,
Խելոք հայեր ունիս, Կավկազ²,*

և գնահատում Կովկասի դերը իբրև կտրիճ, քաջ զորքի հայրենիք.

*Ջիվանուն հայտնի էս անահ,
Առատ երկիր դու բազմաշահ,
Ռազմագետ, վարժ, կարգապահ,
Կտրիճ զորքեր ունիս, Կավկազ³:*

Ջիվանին այս երգը գրել է 1899 թ.: Նույն բանաստեղծական ընկալմամբ ու բացահայտմամբ աշուղը ներկայացնում է Կասպից ծովը, Կանաչ սարը:

1902 թ. գրված «Կասպից ծով»⁴ ստեղծագործությամբ ընդգծվում է իր՝ հայ մարդու, հայի մենակությունը.

*Այլքներդ ուժգին, գոչունդ հզոր,
Հետ ու առաջ խաղում, անում ես թափոք*

¹ ՋԶ, էջ 703 - 704:

² Նույն տեղում, էջ 703:

³ Նույն տեղում, էջ 704:

⁴ Նույն տեղում, էջ 705:

*Մտքիս ծովն էլ քեզ պես խաղաղ չէ այսօր,
Խոռոված է և սրտմտած, Կասպից ծով¹:*

Մասնագիտության և ի վերուստ շնորհված կոչման բերումով Զիվանին շրջել է բազմաթիվ քաղաքներ, բայց բոլորին չէ, որ նա արժանացրել է երգի:

Թիֆլիսը, Բաքուն, Երևանը, Շուշին՝ հայաշատ, հայոց կյանքում որոշակի դեր խաղացած քաղաքները, որտեղ քանիցս ելույթներ է ունեցել աշուղը, եղել են նրա ուշադրության կենտրոնում:

Զիվանին առաջին անգամ Թիֆլիս է մտել 1864 թ. (տե՛ս էջ 21), հիացել քաղաքի գունագեղ կենցաղով, զվարճասեր, բազմազգ բնակչության վարքուբարքով՝ անչար, երաժշտասեր, ու այդ տպավորությունը նա պահպանել է գրեթե մինչև կյանքի վերջը, երբ նա քաղաքի մշտական բնակիչ էր:

Առաջին անգամ տպագրված 1885 թ. 21 քառատողից բաղկացած «Թիֆլիսը»² ստեղծագործության մեջ թվարկվում է, ներկայացվում է քաղաքի հասարակական, կրթական մշակութային կյանքի բնորոշ գծերը, փուլերը:

Աշուղին ու քաղաքին արժանի բարեմաղթություններով օրհնում է Թիֆլիսը.

*Աստված օրհնե տրա հողն ու ջուրը,
Բազմացնե գործը և առևտուրը,
Հետը ոսկի բերե պատմական Կուրը,
Փարթամանա ազնվական Թիֆլիսը³:*

¹ ԶԲ, էջ 705:

² Նույն տեղում, էջ 699 - 702:

³ Նույն տեղում, էջ 699:

Մեկ այլ՝ «1892 թիվ»¹ ստեղծագործության մեջ Զիվանին դառն կսկիծով պատմում է քաղաքին հասած պատուհասի՝ ջըր-օրհնեքի ժամանակ կամուրջի քանդվելու, տասնյակ անմեղ մարդկանց ջրախեղդ լինելու մասին.

*Ա՛խ, իննսուներկու թիվ, գնաս ու էլ ետ չգաս,
Դու մարդկային ազգության տվիր չափազանց վնաս,
Վեց ավուր ծնունդ էիր, քու շնորհքդ ցույց տվիր,
Հրաշալի սուրբ տոնը քեզանով դարձավ զազիր,
Քառասուն մարդ Թիֆլիսում Կուր գետի մեջ խեղդեցիր,
Դրիր սև հողի տակը առանց հաղորդ և անմաս²:*

Եվ այնուամենայնիվ, ստեղծագործական կյանքի վերջալույսին (1907 թ.) Զիվանին հիասթափություն ապրեց.

*Երջանիկ Թիֆլիսը դրախտի նման
Դարձել է մարդակեր դժոխք իսկական,
Կույր բախտի մոտ հազարավոր տներ կան,
Քեզ համար, խղճալի Զիվան, տեղ չկա³:*

Բաքու քաղաքը քանիցս տեղ է գտել Զիվանու երգերում: Աշուղը ելույթներ է ունեցել Բաքվում, արժանացել ջերմ ընդունելության, նույնիսկ նվեր ստացել ջութակ, որը ընկերակցել է նրան վերջին 18 տարիներին*: Բայց 1905 թ. գրած «Բաքու»⁴ ստեղծա-

¹ ԶԲ, էջ 678 - 679:

² Նույն տեղում, էջ 678:

³ Նույն տեղում, էջ 299:

* Զիվանին ջութակը նվեր է ստացել 1883 թ. Դիլդարյան Սամվելի հարսանիքի ժամանակ, -Թ. Պ. (տես ԶԲ, էջ 391):

⁴ Նույն տեղում, էջ 693 - 694:

գործությունը, որը հայ-թուրքական զինված ընդհարումների՝ հայ-թուրք կոտորածների դառը արձագանքն է, ցավով, ավստ-սանքով է պատմում, ներկայացնում երկու հարևան ժողովուրդների միջև տեղի ունեցածը: Զիվանին քաղաքագետ չէ, բայց գիտակցում է հարևան ժողովուրդների թշնամությունը կողքից է հրահրված հատուկ:

*Հարուստ, երջանիկ Բաքու, հանկարծ ցավագար եղար,
Անհոգ, ուրախ ապրողդ ցավի, սգո մեջ մտար,
Ա՛խ քո բախտի թշնամին սատանի շորեր հագավ,
Իրար կոտորել տվեց, ժողովուրդներիդ մեջ մտավ
Թուրք խուժանը ո՞ր տեղից զենք ու փամփուշտ ունեցավ,
Հարձակվեց հայոց վրա, որպես անմիտ խելագար ¹:*

Զիվանին հասու է իրողությանը՝ թշնամանքն ուղղված էր հայության դեմ, սակայն նա հայցում է խաղաղություն երկու ժողովուրդների համար:

*Տա Աստված այս դեպքերը այլևս չկրկնվին,
Թուրքն ու հայը միասին հաշտ ապրին եղբայրաբար ²:*

Աշուղը մի անգամ էլ է 1907 թ. անդրադառնում Բաքվին: Զիվանու այս՝ «Բագու»³ ստեղծագործությունը գրված է հակառակ առաջինի տոնայնության: Իրադրությունը պարզվել էր, բարեկամ ու թշնամին դիմակազրկվել, նախկին առատածեռն, բարեգործ

¹ ԶԲ, էջ 693:

² Նույն տեղում, էջ 694:

³ ԱԶԱԵ, էջ 590:

Բաքուն դարձել է չարիքի աղբյուր. «Բյուր հազար երանի էր քեզ չունենար Կովկասը»¹, ասում է աշուղը.

*Հայ-թուրքական կռիվն էլ քու միջիցդ դուրս եկավ,
Վիշապից հղանալով մեկ հրեշ ծնար, Բագու*²:

Քաղաքներին նվիրված Ջիվանու երգերի շարքում հատուկ տեղ է զբաղեցնում Շուշին: «Նվեր Շուշի քաղաքին»³ նա գրել է 1902 թ., որի ընդհանուր տրամադրությունից կարելի է եզրակացնել, որ աշուղը Շուշիում անց է կացրել հաճելի ժամանակ երգասեր ու երաժշտասեր հասարակության միջավայրում:

Նկատի ունենալով Շուշիի պատմական անցյալը, Ջիվանին իր մտածելակերպին համահունչ անաչառ գնահատական է տալիս քաղաքին, հայրենիքին նվիրված, փառքով պսակված շուշեցի հերոսներին: Նա գոհունակությամբ է ներկայացնում ինչպես բնական աշխարհագրական միջավայրը, այնպես էլ քաղաքի հասարակական, կրթական միջավայրը.

*Բարև քեզ, Շուշի քաղաք, եկել եմ քեզ տեսության,
Հին քաջերի հայրենիք, մելիքների օրորան,
Դու Մյունյաց մայրաքաղաք, ձեռակերտ Շահնազարյան,
Լուսավորված, նորոգված, հին հիշատակ հայության,
Դիրքդ բարձր, հովասուն, կլիմադ մեղմ, դուրեկան,
Երկինքդ պարզ ու մաքուր, վճիտ հայելու նման*⁴:

¹ ԱՋԱԵ, էջ 590:

² Նույն տեղում:

³ ՋԲ, էջ 695:

⁴ Նույն տեղում:

«Անգուտ սեպտեմբեր ամիս»¹ սկզբնատողով երգում Զիվանին ասում է.

*Եկավ հուլիս ամիսը ծիծաղերես, պատվական,
Տարավ Շուշի քաղաքը որ [հ]արքող է մուգիզան,
Աշխուժ է, կենդանի է ժողովուրդը տեղական,
Թե մեծը, թե պզտիկը երբի համար կյանք կուտան
Միրուն վայելուջ այգին դրախտը Մպանդարյան,
Եղավ մեզ երբելու տեղ խնդրեցինք այգեպանից²:*

Երևան քաղաքին նվիրված «Մեր նահանգի թագուհին ես» սկզբնատողով երգում Զիվանին հավատարիմ է մնում իր մտածելակերպին ու գեղարվեստական արտահայտչական միջոցների համակարգին: Գովաբանելով քաղաքի բնակչության ապահով կյանքը, նա դրա համար հիմք է գտնում, պատճառաբանում.

*Արարատյան աշխարհի մեջ մեկ հատ ես,
Բազմատեսակ պտուղներով առատ ես,
Շատ դարերից վեր շեն ու ապատ ես,
Մնացել ես կանգուն, Երևան քաղաք³:*

Եվ այնուամենայնիվ հեղինակը չի մոռանում քաղաքի բնորոշ հիվանդության առկայությունը՝ տենդը:

Զիվանին ծնված ու մեծացած լինելով ոչ հեռու անցյալում գաղթածների միջավայրում, հոգու խորքում մշտապես կրել է կարոտ առ ծննդավայրը, նախնիների բնօրրանը: Աշուղի՝ կար-

¹ ԱԶԱՆ, էջ 137:

² Նույն տեղում:

³ ԶԲ, էջ 691:

նեցիներին, բասենցիներին նվիրված երգերի տողերից այնպիսի կարոտ է բխում, որ թվում է, թե նա բառերով չի կարողանում պատմեցել, կանգնեցնել զգացմունքների հորդ հոսքը:

*Մինչև կյանքիս վերջը քեզ պիտի սիրեմ,
Ով իմ ծննդավայր, սրբազան երկիր.
Ես մի չոր կյանք ունիմ թող քեզ նվիրեմ,
Ինձ կյանք շնորհող մայր, աննման երկիր¹:*

Կարոտի ու հույսի, սիրո ու նվիրումի հույզերով են համակված Կարինին («Արգյուրյունին») նվիրված երկու ստեղծագործությունները՝ «Նվեր Կարնո հայերին»² և «Կարնեցու երգը»³:

Զիվանին իր անձամբ ճանաչած քաղաքներից՝ Գյանջայից, Շաքի-Շիրվանից, չճանաչված քաղաքներից՝ Լոնդոնից ու Փարիզից, Ստամբուլից վեր է դասում Կարինը, համարում նրանց «սուլթանը», ապա քաղաքի ու շրջակա սրբավայրերի գորութանը ապավինած ի պաշտպանություն քաղաքի, հայոց ավանդությունն հավատարիմ, ցանկություն է հայտնում.

*Հին քաղաք ես, բնականեն անահ ես,
Միջիդ մասխուլովը էլին կշահես,
Հորս, պապիս ոսկորները կպահես,
Ինձ ալ էղիր դու գերեզման, Արգյուրյուն⁴:*

*

¹ ԶԶ, էջ 708:

² Նույն տեղում, էջ 706:

³ Նույն տեղում, էջ 750 - 751:

⁴ Նույն տեղում, էջ 751:

Զիվանու ստեղծագործական կյանքի զգալի մասը անց է կացել Գյումրիում ու Թիֆլիսում՝ հանգամանքների բերումով, շնորհիվ իր հետաքրքրասիրության, ազգային հասարակական խնդիրների, գրական-մշակութային կյանքի հանդեպ ու սիրո: Աշուղը լայն ժանրություն է ունեցել իր ժամանակի մի շարք գործիչների հետ: Եթե ոչ անձնական, ապա մեծ մասի ստեղծագործություններին նրա տեղյակությունը վկայում են այն անաչառ գնահատականները, որ նա արժանացնում է իր երգերում:

Զիվանին երգեր է նվիրել Ռաֆֆուն, Պ. Պռոշյանին, Ղ. Աղայանին, Գամառ-Քաթիպային՝ Ռ. Պատկանյանին, Հայր Ղ. Ալիշանին, Ս. Շահագիզին, Լեոյին, դերասաններ Պ. Աղամյանին, Հ. Աբելյանին, բժշկապետ Բ. Նավասարդյանին և այլոց:

Աշուղը յուրաքանչյուր գործչի գնահատության համար հիմք է ընդունել նրա ազգանպաստ հասարակական գործունեությունը, բարոյական դասերը, որ ստացել է հայ մարդը Շահագիզի «Ազնիվ ընկեր մեռանում են» բանաստեղծությունից, Ռ. Պատկանյանի «Մայր Արաքսի ափերով» երգից: Նրա աչքից չեն վրիպել Ղ. Աղայանի արտաքին բարեմասնություններն ու հայացքները:

*Կերպարանքդ գրավիչ, պատկերդ գեղածիծաղ,
Հոգեկան հորիզոնդ անթուխսպ, առանց շամանդադ.
Վլիմադ բարեխառն, ոչ տաք է և ոչ էլ պաղ,
Գաղափարով, կարծիքով, ոչ շատ նոր ես, ոչ շատ հին¹:*

Ղ. Աղայանին Զիվանին «աշուղ» է անվանում, նկատի ունենալով «Հարություն և Մանվել» վեպի համապատասխան բաժինը, որը ներկայացնում է երկու աշուղների մրցույթի տեսարանը,

¹ ԶԲ, էջ 672:

համեմատում նրան Բերանժեի հետ, այսինքն ծանոթ է նաև ֆրանսիական մեծ բանաստեղծի ստեղծագործություններին: Իսկ Պոռշյանին «գուսան» է անվանում, նկատի ունենալով նրա «Սոս և Վարդիթեր»-ը:

Րաֆֆուն նա բնորոշում է իբրև կրակ՝ «Աշխույժի բերեց շատ սառը մարմին»¹, չի մոռանում Րաֆֆուն օգնող Գրիգոր Արծրունուն: Ըստ արժանվույն են գովերգված Լեոյի ու Հայր Ղ. Ալիշանի պատմագիտական, հայրենասիրական աշխատությունները:

Հայր Ղ. Ալիշանը թեև հավատով կաթոլիկ է, հոգով հայ, մեր ժամանակների Սովսես Խորենացի, Ավարայրի խոսնակ, բժշկապետ Բ. Նավասարդյանը իրականում անշահախնդիր բժշկական օգնություն է ցույց տվել թե հարուստին, թե տնանկին և հիրավի արժանացել աշուղի գովքին.

*Տնանկներուն չես խնայում բարիքդ,
Սուրբ է նորանց մասին հայտնած կարծիքդ,
Արած լավությունդ, քո երախտիքդ,
Չի մոռանա Ջիվանդ, հարգելի բժշիկ²:*

«Կուգան ու կերթան» երգը, որը ժողովրդի մեջ հայտնի է «Ձախորդ օրերը վերնագրով, Ջիվանին գրել է 1892 թ.: Այդ ժամանակ աշուղը արդեն կենսափորձով իմաստնացած ստեղծագործող էր: Երգում արտահայտած կյանքի տարբեր երևույթների նրա բացահայտումները ինչպես որ բխում էին հիրավի անաչառ դիտարկումներից և հաստատուն ու աներեր էին, այնպես էլ հետազայում հորինված ստեղծագործություններում մնացին իբրև կայուն եզրահանգումներ:

¹ ՋԲ, էջ 677:

² Նույն տեղում, էջ 689:

Տակավին 1887 թ. Ջիվանին իմաստավորելով կյանքի ան-
ցողիկ, փոփոխական լինելու հատկությունը գրում է.

*Բւ՛՛ ձախորդությանս մի խնդա, ընկեր,
Քեզ էլ կըպատահի այս բանը մեկ օր,
Դու վարը կընստես, ինձ կըկանչեն վեր,
Բախտերս կըփոխե շրջանը մեկ օր ¹:*

Ավելի ուշ «Սիրտ»² երգում (1890 թ.) Ջիվանին ինքն իրեն
տված խորհուրդ-խրատում հուսադրում է.

*Ձախորդության վերջը հաջողություն է,
Ուրախացիր, մի՛ վհատիր, փափուկ սիրտ.
Համբերանքը քաջին հաղթողություն է,
Դադար եղիր, մի՛ թրթռա, մանուկ սիրտ ³:*

Ո՞րն է ելքն ըստ Ջիվանու, ի՞նչ է առաջարկում նա իբրև
խրատատու: Աշուղն ամենևին էլ հոռետես չէ, կյանքը հարահու
ընթացքով առաջ է գնում, տոկալ ու համբերել է անհրաժեշտ.

*Պիտի ապրեմ, հավատում եմ անպայման,
Գլուխը ջախջախեմ սև ձախորդության.
Կհասնեն որդիքս շուտով օգնության,
Հույս կա, որ ես տանեմ վերջը հաղթանակ ⁴:*

Ջիվանու փիլիսոփայությունից են բխում կյանքի վերաբերյալ
այն ընդհանրացումները, որոնց հանգում է աշուղը իր երգերում:

*

¹ ՋԶ, էջ 604:

² Նույն տեղում, էջ 605:

³ Նույն տեղում, էջ 605:

⁴ ՋԶ, էջ 280:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սույն աշխատությունը հայ աշուղական ազգային դպրոցի հիմնադիր աշուղ Ջիվանու երգային ժառանգության՝ մոտ 1200 միավոր, բնագրերի բանասիրական վերլուծության և արժեւորման առաջին փորձն է:

«Աշուղը ժողովրդի ժամանակագիրն է ու արձագանքը» բնորոշումը առավելապես վերաբերում է աշուղ Ջիվանուն:

Ջիվանուն բախտ էր վիճակվել ընդառաջ գնալ ժամանակաշրջանի պահանջին, խախտելով աշուղական երգի արևելյան ավանդական կանոնները, ընդլայնել թեմատիկ սահմանները, մոտիվները և հանդես գալ ոչ միայն որպես սիրո, բարոյախոս-խրատատու երգիչ, այլ հրապարակախոս, ուսուցիչ, ազատագրական պայքարի երգիչ: Նրա երգը, խոսքը ուղղված է լսողին՝ լսեք թե ինչ եմ ասում, ոչ թե ինչպես եմ ասում:

Իսկ շրջապատը հագեցած էր ազգային ինքնահաստատման, ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարներով: Եվրոպայում բռնկված ազատագրական շարժումները հայերի համար ոգևորիչ օրինակ էին հանդիսանում, ազգային անկախ պետականությունը վերականգնելու հույսը չէր մարել տակավին:

Ջիվանու հորինած երգերի առյուծի բաժինը կազմում են հայրենասիրական, հայրենապաշտական ու ազատագրական պայքարի ստեղծագործությունները: Ջիվանին քանիցս իր հորինվածքներում ազդարարել է, որ հային հայ է պահել սուրբ կրոնը, լեզուն և գիրը:

Աշուղ-բանաստեղծը հավատարիմ մնաց իր տեսակետին ու սկզբունքին: Սկզբնական շրջանում աշուղ բանաստեղծը ներկայացնում է իրեն իբրև հայ մարդու, հպարտ իր հայությանը, և այդ

հպարտությունն իր ազգապատկանելությամբ նա պահպանեց ողջ ստեղծագործական կյանքում:

Ըստ Զիվանու մի երգի՝ հայրենի երկրի բանտը լավ է, քան օտար երկրի արքայությունը: Աշուղի Հայաստանը երգերում մարմնավորվում է զառամյալ պառավի, ծերացած, բոլորից լըքված, վշտահար մոր կերպարով, նաև պտղատու ծառերով հարուստ, բայց ավերված, ոտնակոխ արված պարտեզի տեսքով: Եվ այդ կերպարը մնաց Զիվանու երգերում մինչև նրա բազմարդյուն կյանքի ավարտը:

Աշուղ-բանաստեղծը ցավով, ափսոսանքով ու դառնությամբ է ընդգծում իր ժողովրդի հանդեպ դրսևորվող անարդար բացասական վերաբերմունքը: Զիվանին ոգեկոչում է Հայաստանի առասպելական, դիցաբանական, վիպական ու պատմական հերոսներին, ընդգծելու համար մայր ժողովրդի աստվածային ծագումը, փառավոր պատմությունը, արժանիքները:

Մի շարք երգերում աշուղ-բանաստեղծը հայրենի երկրի դժբախտ ճակատագրի, ավեր, ոտքի կոխան լինելու պատճառը համարում է պանդխտությունը, գաղթը: Օտար ափերում հաջողության փնտրելու, հարստանալու ցանկությունը: Նա հորինում է սյուժե-բանաստեղծություններ, երգեր, որոնցում ցույց է տալիս, որ գաղթականը չի կարողանում վայելել իր աշխատանքի արդյունքը: Միակ լավ վայրը հայրենիքն է, հայրենի հողը մշակել, պաշտպանելն է: Եվ պաշտպանել միավորվելով, զինվելով, սեփական ուժերով: Ճշմարիտ քրիստոնյա աշուղը երգեց ու փառաբանեց ուժը, զենքը, քաջությունը. «Զենքը, ուժը, հետո հարստությունը»: Անսովոր է հնչում Զիվանու կոչը, ուղղված հայերին՝ «Ավետարանը ծալեցեք, հայեր»:

Նրա փառաբանած հերոսները Ա. Գոլոշյանը, Անդրանիկը, Գևորգ Չաուշը, Աղբյուր Սերոբը իրական անհատներ են հայրենիքի ազատագրության գաղափարի կրողներն ու իրագործողներ:

րը: Անդրանիկին նա անվանում է սերմնացան: Աշուղը իսկական հերոս է անվանում հայրենիքի համար զոհվածներին, հավատում, որ նրանց գործը հետևորդներ կունենա:

19-րդ դ. 70-ական թվականներին հայկական շրջանակներում հույսեր էին կապում Ռուսաստանի, եվրոպական երկրների հետ՝ հայ ժողովրդին թուրքական լծից ազատագրվելու հարցում: Սակայն Բեռլինի վեհաժողովում 16-ին փոխարինած 61-րդ հոդվածը ավելի վատացրեց արևմտահայոց վիճակը: Այս ծիրի մեջ էր նաև աշուղ Ջիվանին իր ճշմարտախոս ջութակով:

900-ականներին երևույթներն իրենց անունով կոչելուց զատ, Ջիվանին լայնորեն օգտագործում էր խորհրդանիշներ կենդանական ու բուսական աշխարհից՝ ելնելով երկուստեք վարքագծի նմանությունից (ծիրանի ծառ, եղնիկ, այծյամ, կռունկ, լոր):

Ջիվանին դառնությամբ ու հիասթափությամբ արձագանքեց Կովկասում ծայր առած հայ-թուրք, թաթար արյուհուր դեպքերին, որոնք առավել դաժան բնույթ էին կրում Նախիջևանի հայկական գյուղերում: Նրա բանաստեղծական աշխարհում ներկայացված են ինքնապաշտպանության արդեն համբավոր ֆիդայիներն ու նորօրյա հերոսները, շնորհիվ որոնց Անդրկովկասի հայությունը չոչնչացավ:

Կյանքի փորձով իմաստնացած, քաջածանոթ հարևան երկրների ժողովուրդների պատմությանը, դավանանքին ու սովորություններին, ռուս իշխանությունների քաղաքական նպատակներին, Ջիվանին ճանաչում էր թշնամանք հրահրողների հեղինակներին (Գոլիցին ազգանվան նոր՝ «գայլ և ցին» սրամիտ, դիպուկ ստուգաբանությունը), և այն աղբյուրը, որից սկիզբ է առնում թշնամությունը (Բաքուն):

Ջիվանին ֆանատիկ ազգայնամոլ չէր: Նրա մի շարք երգերում առկա են դրացիների հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելու մոտիվներ: Նա հորդորում է դրացուն իր շահին չդիպչել, ինքն էլ

խոստանում է նույնը: Մի այլ երգում, որը մենք համարում ենք բնութագրական Ջիվանի ստեղծագործողի համար, նա դիմում է թուրք աշուղին, առաջարկում ձեռք-ձեռքի տալ, գնալ գյուղերը և ժողովրդի մեջ խաղաղություն, հաշտություն քարոզել:

Ջիվանին աշուղական ասպարեզ մտնելու առաջին օրից մինչև վերջին օրը հատուկ պաշտամունքի հասնող սեր է ունեցել հայոց կրոնի, եկեղեցու, հոգևոր գործիչների հանդեպ: Նրա երգերում քանիցս դրսևորվել է այդ վերաբերմունքը՝ ինչն է պահել հային մինչև հիմա. «Սուրբ կրոնը, լեզուն և գիրը»: Պատկառանքով են հորինված Խրիմյան Հայրիկին, ամենայն հայոց կաթողիկոսին նվիրված Ջիվանուն երգերը: Նա հայ հասարակական լայն շրջաններում ընդունված կարծիքի հունով հույսեր է կապել հայրենասեր, հայրենանվեր կաթողիկոսի կրթական, եկեղեցական, նաև ազգային-քաղաքական գործունեության հետ: Հայտնի է, որ լուսավառ հույսերը դուրսն են չարդարացան. «Մեծ Քեռին» (Ռուսաստանը) խստացրել էր հայերի հանդեպ տարվող քաղաքականությունը:

Ջիվանին հասկանալով ու գնահատելով հայ եկեղեցու դերը, Աստծո գոյության փաստը՝ արդարամիտ դատավոր լինելը, համեմատելով երկրի վրա իշխող անարդարությունների, հատկապես սոցիալականի հետ, երկմտանք է ապրում: Հավատացյալ աշուղը հոգու խռովք է ապրում՝ Աստվածն ապրում է հին գրքերի էջերում, հատկապես նրան վրդովեցնում է Աստծո արդարատյանի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդեպ:

Ջիվանու քննախույզ միտքն ընկալում ու իր ստեղծագործություններում փորձում էր վերլուծել ու բացահայտել ժամանակի բնորոշ յուրահատկությունները:

Ջիվանի-բանաստեղծն իր պատկերացումն ունի ժամանակի և աշուղ-երգչի, մանավանդ՝ հայ աշուղի մասին: Նա դժբախտ է համարում այն ժողովրդին, որ երգիչ չունի: Հայ աշուղը ուրախ

երգեր չի հորինում ազգի, իր ժողովրդի կյանքի դժվարագույն պայմանների պատճառով:

Իր երգերում աշուղը երագում էր մարդկանց եղբայրության, հավասարության մասին՝ ո՛չ տեր լինել, ո՛չ ծառա: Նա գիտակցում էր հնի ու նորի փոխհարաբերության՝ հնի անցողիկության ու նորի անխուսափելի գալստյան մասին: Նորը, ժամանակը նա բնութագրում էր գրեթե բանաձևային հանգավոր բառերով՝ ուժը, խելքը, հարստությունը: Ջիվանին հասկանալով նորի առավելությունը, գիտակցում էր նաև այն բացասական երևույթները, որ բերում էր նորը, հատկապես շեշտելով սոցիալական անհավասարությունը հասարակության մեջ, զենքի և ուժի գերակա դերը:

Ջիվանու ժառանգության մեջ զգալի տեղ է զբաղեցնում բարոյա-խրատական, սիրո ու գեղեցկության թեմաները: Նա հավատարիմ մնալով աշուղական երգին բնորոշ ավանդական թեմաներին, մոտիվներին, հարստացրեց դրանք նոր՝ ժամանակին հարիր թեմաներով:

Գեղեցիկի, սիրունի գովքը Ջիվանու երգերում հնչում է յուրովի: Նրա սիրունների արտաքին բարեմասնությունները համահունչ են ներքին բարոյական արժանիքներին. աշուղի պատկերասրահում գեղեցկուհիները հայուհիներ են և կրում են հայկական անուններ:

Ջիվանու սերը համապարփակ է ու բազմաշերտ. սեր առ գեղեցկուհին, առ զավակները, ծնողները և վերջապես առ ամուսինը: Նրա սիրած էակը մեծ մասամբ հայուհի է, օժտված հայուհուն բնորոշ գեղեցկությամբ, որը ներդաշնակ է նրա բնավորությանը, բարոյական արժանիքներին, այլապես արտաքին փայլը արժեք չունի: Աշուղը հավասար վարպետությամբ և հայերենի մակդիրների, լեզվաարտահայտչական միջոցների հմուտ կիրառությամբ է ներկայացնում թե փոխադարձ սիրո վայլեքը, թե սպասումի, բաժանման ու անջատման դառնությունը, վիշտն ու

տվայտանքը: Աշուղ-բանաստեղծը բոլոր դեպքերում հենվում է քրիստոնեական բարոյականության ազգային չափանիշների վրա: Այդ առումով հայ գրական ու աշուղական քնարերգության ասպարեզում նորություն է «պառավ յար» գեղարվեստական համադրելիությունը, «սուրբ սեր» կապակցությունը:

Զիվանին հավատարիմ է եղել աշուղական երգի մի կարևոր յուրահատկությանը, որն արտահայտվում է նրա բանաստեղծական աշխարհում: Խրատական, բարոյական հորինվածքները, այդ իմաստով մի շարք մոտիվներ հաճախ հանդես են գալիս միահյուսված հայրենասիրական, սիրո, դավանանքին առնչվող մոտիվների հետ և դժվար է գտնել միմյանցից:

Դավանանքը Զիվանին չի կարևորում մարդու արժանիքները գնահատելու համար. նրա գաղափարակիրը կռվի դաշտում քաջի նման մեռնել իմացող անհատն է:

Աշուղն իր ստեղծագործություններում կարևորում և գովերգում է մարդկային արժանիքները. ընկերասիրությունը, համեստությունը, հավատարմությունը և այլն: Մասնավորապես, հատուկ վերաբերմունք է նա արտահայտում հավատարմության հանդեպ: Զիվանու նշանավոր «Ընկեր» երգ-բանաստեղծությունը չի իջնում հայ ժողովրդի լայն խավերի շուրթերից:

Զիվանու բանաստեղծական աշխարհին առանձին հմայք են հաղորդում աստվածաշնչային-ավետարանական բանաձևային արտահայտությունները, կերպարների օգտագործումը նպատակային կիրառումը հայ և հարևան ժողովուրդների դիցաբանական, առասպելական, վիպական ու պատմական հերոսների ոգեկոչումը ասածը համոզիչ, ներգործուն դարձնելու նպատակով: Հայկն ու Արամը, Արտաշեսն ու Տիգրանը, Վարդանն ու Վահանը, Արան ու Նվարդը, Աշոտ Ռդորմածը: Նրա բանաստեղծական աշխարհում տեղ են գտել Սողոմոն Իմաստունը, Հոմերոսն ու Ֆիրդուսին, Աֆրոդիտեն, Տելեմաքն ու Կալիպսեն:

Մեծ աշուղը անձամբ ծանոթ է եղել իր ժամանակակից գրողների, հասարակական գործիչներից շատերի հետ, նրանց ստեղծագործություններին: Նրա բանաստեղծական աշխարհում իրենց արժանի տեղն են գտել Ռաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Գաբրիել Քաջբերունին, Պ. Ադամյանը և այլք, որոնց գործունեությամբ կազմավորվեց և հարստացավ արևելահայերի ազգային հոգևոր, մշակութային կյանքը:

*Երկիրը ուսյալ զավակին է փայտալուծ մոր պես,
Անկիրթ ցեղերը թափառական կուգան ու կերթան¹:*

*

¹ ՋԲ, էջ 35:

Զիվանու ստեղծագործությունների մատենագիտական ցանկ¹

№	Սկզբնաղբ	Չեռափոր	Տարին	ԱՅԵ - 1882	ԱՅ - 1886	ԱՅԵ - 1893	ՋԲ - 1900	ՋԲ - 1904	ԱՅ - 1907	ԱՅԵ - 1912	ԱՅԱԵ - 1915	ՀԱՄԵ - 1918	Ջ - 1936	Ջ - 1955	ՋԲ - 1959	Ջ - 1988	Ջ - 1996	ՈՍ - 2002	ԱՄԵ - 2009
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Ազապն ու կարգածը	ԳԱՅ Ջ. Բ. 9 - 22	1883		17	49			294				485	150	728	375			
2	Ազատ մեծացած (ծնված)	19 - 7 ^ա	1896								17				236	115			
3	Ազատություն թե բռնություն	92	1905									45			81	77			
4	Ազգավ հայ կաթոլիկ	7 - 7 ^ա		9	33	63			217						173	82			
5	Ազգի հարազատ զավակ	54	1904														20		107
6	Ազգ իմ որբան նկուն	22 - 4 177	155 - 17 12 - 4	1879	2	73		3	71	168		167		127	55	58		19	
7	Ազգությունը ընտանիք է	46	1904																108
8	Ազնիվ բարեկամ, անունը	16 - 60	1872	28	62	121			224						614	354			
9	Ալաշկերտ գավառի Յոննայու գյուղից	116	1907																109
10	Ալաշկերտից դեպի Կովկաս	ՀԵ 1957 - 35																	
11	Ալեկոծված է մեծ ծովը	73	1905						158	15					161	141			
12	Ալիքները մեկ մեկ սար	ԳԹՀԱ 37-201	1900									164			582	317			
13	Ախ երանի մարդ միակերպ	2 - 15	1876																111
14	Ախ երբ պիտի խաղաղվի	149	1907																112
15	Ախ թե հնար լինեն	151																	613
16	Ախ ժամեր, ժամեր	155 - 31 ^ա				95													
17	Ախ, իմ մտքիս հորիզոնը	191 ^ա - 67																	113
18	Ախ, իմ պապիս տանիցը	155 - 31 ^ա								197	74				160	66			
19	Ախ, իմ պարտեզ	9 - 65	1882		41	100			102						60	72			
20	Ախ, իմ սալիս բեռը ծանր	34 - 92	1902																114
21	Ախ, իմ ցավս դու կիմանաս		1901										270		398	460			
22	Ախ, իմ քաղցրախոս	9 - 68			44	104													
23	Ախ, ինձ սուներկու թիվ	14	1892			327									678	413			
24	Ախ, ինչ լավ է առավոտ		1900									384			421	251			
25	Ախ կիտի իմ ջախելություն	146 - 2	1907														194		115
26	Ախ, կորան փողերս				142	216													
27	Ախ, կորավ հայրենիքիս փառքը	7 - 10 ^ա	1874	1						215									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
28	Ան Հայաստան, Հայաստան	16 - 60																	116
29	Ան, Հայրենիք, երբ կտեսնեմ տես նաև Ուլ հայրենիք	7 - 9 8 - 14	1878							39	1								
30	Ան Հայրենիք, քաղցր ու համեղ	1872	30												87	158			
31	Ան մեր խմած ջուրը	102	1908							191					174	84			
32	Ան, մի ժամ, մի րոպե		1895										313		368	182			
33	Ան, չունինք տեր ապավեն	7 - 16 8 - 8	1882								50								
34	Ան, պիտի շատ սպասեմ	7 - 7 ^ա 155 - 17 12 - 4	1880	2		73			216				396						
35	Ան, սիրելի Հարություն (Ան, քաջապիտ Հարություն)	173 178																	117
36	Ան, սիրելի, կերպարանքը	1 - 41	1867																119
37	Ան, սիրուն որդի	70	1905																120
38	Ախպար, արի այսօր	247	1883		125	200							533		753	441			
39	Ածան հավը ծու չի ածում	66 - 24	1904																121
40	Ականջ արեք ուրախսլի	6 քերթուն	1879	139	219	293			266										
41	Աիա լրանում է իննը ամիսը	11 - 53 155 - 27 ^ա	1897								9		52		67	121			
42	Աղավաններալ թռավ սրտիս	4 - 23																	613
43	Աղգատ մարդու սիրտն էլ	24 - 1	1900														72		122
44	Ազգատին մատչելի	34 - 143	1903																123
45	Աղծիկս, քեզի քոչ ու մաշիկ	28 - 29 ^ա																	124
46	Աղքատ հողագործ	19 - 29 ^ա	1899					6	98						155	127			
47	Ամբոխի սուտ փայլախալները	155 - 10 ^ա	1895?			24	23		15				195		522	341			
48	Ամեն արարածից բարձր		1899						107				37		266	190			
49	Ամեն ժառի մեջ մի որդ կա	131	1907														193		126
50	Ամեն Հոմերոս	19 - 5	1896					46	133				79		335	183			
51	Ամեն մարդ մի բանով	2 - 23 4 - 27	7 - 8 16 - 6	1871	22	54	113						279		316	427			
52	Ամեն վնաս մեկ խրատ է				237	310									328	425			
53	Ամեն տեղ բռնություն	9 - 12 9 - 28	1880				1		5				34		188	79			
54	Ամեն օր տխրամած, ազեր	132 - 1	1907										225		288	443			
55	Ամենագեղեցիկ ընտիր		1873	13	38	68													
56	Ամենալավ արհեստը	80	1904																127
57	Ամենատարտիկ ցավերը	2 - 37 4 - 18 ^ա 16 - 14	1872	28	61	120	28						154	252					
58	Ամպեր, մառախուղներ															484			
59	Ամպերով պատած է	21 - 3 155 - 6	1891 - 1892			14			174				301		331	180			
60	Այ մարդ, ո՞ր ես գնում	34 - 80	1902																128

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
61	Այդ իշխուց է, դու հարուստ	72 - 4	1905										172		577	331			
62	Ալ կենդանիք այնքան իրար	60	1904														182		131
63	Այոց տունը բեզ օթան	2 - 30 16 - 02	1874	18	51	111							151		613	397			
64	Այն ով էր որ թողեց		1874	31	64	123			227										
65	Այն, որ բեզ հետ գլուխ		1898						350				147		629	384			
66	Այնքան ինձ պես չեղար	19 - 13	1898					121				166				205			
67	Այս աշխարհի բաղցրությունը												50		260	178			
68	Այս բոլոր աշխարհի միջին	16 - 1 2 - 23 ^ա	1873	13		106							359		475	239			
69	Այս ինչ դարի հասանք		1871- 1881	17	50	110	7		6				38		71	53			
70	Այս տարի ինձ դուր չեկավ	155 - 3 ^ա	1887			134	114		65						164	84			
71	Այս ցավերը քո երեսից գտա	11 - 17 155 - 22 ^ա				83									305	210			
72	Այսուհետև ինձի լույս չէ	7 - 19	1878	12	36	66		90	199			76	321		501	440			
73	Այսուհետև, ով սներես	34 - 126	1902										210		593	325			
74	Այսքան նեղություն, վիշտ	103	1906																132
75	Այսքան տարի դու ննջեցիր										10		468	109	145	162		28	
76	Անազնիվ ստոր գործ		1898						377				237		281	449			
77	Անակնկալ արդարադատ	26 - 10 ^ա	1901																133
78	Անարատ աղգատ հոգի	ՀԱ 43 - 1	1904																134
79	Անարատ անմեղ կույս	48 - 3	1904					150					457		158				
80	Անբաժան է, մինչի մահ		1895					62	158				351		473	249			
81	Անբախտ տատրակի պես	2 - 6 16 - 117	1873												238	452			
82	Անբախտության գինվորներից	4 - 22 ^ա															200		135
83	Անգործ պարապ ման եկողը	2 - 49 ^ա ՍՀ 1875 - 31	16 - 48 4 - 24	1870	15	47	107	30				178			514	285			
84	Անգութ բաղտի հարվածները	124 - 2	1907														192		136
85	Անգութ Ղարվինը	34 - 70	1902					30											
86	Անգուտ սեպտեմբեր ամիս	34 - 58	1902																137
87	Անգութ սիրուն, ես քու ծեռքիդ	12 - 9 155 - 32 ^ա				98							183		452	264			
88	Անդադար վատ վատ լուրեր	9 - 59	1883- 1887		71	130	16		12				204		555	336			
89	Անզգամ ու անխիղճ	9 - 10	1885		11	43	75		37			170	192						
90	Անզգամին եթե չես տար	11 - 23																	139
91	Անզուգական տաղանդ		1900						358						539	319			
92	Անընդունակ մարդիկ	26 - 10 ^ա	1901														159		140
93	Անթև թռչնիկ է աշտուղը	34 - 29 ՂԷ 159 - 208	1902						73	170			295	12	663	468			
94	Ամիրալ մարդ աղգատի	70	1905																141
95	Ամիրալ վիզս ծոռը մարդ	66 - 15	1904																142

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
96	Անխիդ աշխարհ էլ ինձ		1900										208		557	318			
97	Անկարեւից, ինձ աննպաստ	73	1905														186		143
98	Անկիրթ մարդը՝ յոր բանը	2 - 47 16 - 79	1869	5	28	58	24					174			527	290			
99	Անհայտ ազգի աննշան խն	28 - 15	1901																144
100	Անհարազատ ունեցից	9 - 57 ՁԼ 159 - 292	1883- 1888		72	131			125				74		309	173			
101	Անհոգ ես, չես գիտեր	9 - 73 ՁԼ 159 - 309	1883		42	102			210				480	39	739	63		30	
102	Անհովիվ արածող	9 - 13																	613
103	Անձնվեր, պիտանի ազնիվ		1902						115				118		306	210			
104	Անձա, գիշեր-ցերեկ միշտ	28 - 29	1901														147		145
105	Անձա մի փափագիլ	ՍՀ 1878 - 31																	
106	Անմեղ սրբի նման	34 - 19																	146
107	Անմոխ ճնճուկը	ՁԼ 159 - 310	1883		238	310	11		8			172	169	154	511	299		32	
108	Անմտածել վեր վարե	11 - 8 155 - 20 ^ա	1885- 1889			81	21		176						635	377			
109	Անմտածել վեր վարող	11 - 56 155 - 27 ^ա	1888			90	62												
110	Անմտածել վեր-վարող	191 ^ա - 45																	147
111	Աննման ծնունդ ես		1875	19	52	111							361		442	239			
112	Անշեջ հողվդ մի վառեր	4 - 10 ^ա 16 - 68																	
113	Անպակաս շողշողում է	7 - 8 ^ա	1870	9	33	64							236		388	486			
114	Անպիտան կերպարան	16 - 105																	149
115	Անտանելի խեղճություն		1875	20					219						175	45			
116	Անտեր ազգը անդուռ	34 - 18	1902																150
117	Անտեր մնաս	105 - 2	1904														105		151
118	Անտերունց նոր Իսրայել	34 - 117	1902														88		152
119	Անցած բանի համար	11 - 34 155 - 24	1893			87							493		601	380			
120	Անցավ օրերս լացով				111	179													
121	Անցնում էի տեսա կուտած																483		
122	Անույժ ծնունդ արև դարձավ	34 - 125	1902						98		53	153				168			
123	Անուշիկ կույս բարի		1899					58	155			77							
124	Անօգուտ շրջան, համդ	66 - 23 ^ա	1904														31		153
125	Աշխատիր կյանքիս հատուր	2 - 20 ^ա	1875	20	54	113													
126	Աշխատիր քո հորդ տունը	155 - 36	1890			140			122				148		630	385			
127	Աշխարհը ինչ կա շատ	2 - 18	1876	19	53	112							122		381	172			
128	Աշխարհը տակնուվերա	11 - 4																	154
129	Աշխարհի մեջ բախտ ունի		1896										83		344	184			
130	Աշխարհի չորս կողմից	152	1908														125		155

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
131	Աշխարհիս մեջ երեք															225			
132	Աշխարհիս մեջ մարդ	16 - 19															201		156
133	Աշխարհիս ընդհանուր	7 - 6 ^ա ՊԼ 159 - 306	1881	3		74		8	78			84	438	106	463	242		33	
134	Աշխարհում էլ հույս	9 - 18 16 - 15 136 - 2	1907														126		157
135	Աշխարհում ում որ բարեկամ գիտցա	2 - 26 7 - 6 ^ա	1874	8	32	62	106		57				238		283	431			
136	Աշխարհ, եռանդուն	99 (Ա, Բ)	1906																158
137	Աշխարհ բլբուլ է		1898						383				443		274	187			
138	Աշխարհից ինչ կապանք		1900										297		329	459			
139	Այլ ու ունեցող սև ճակատող	115 - 2	1907						322				358		453	283			
140	Այլերդ լույս հայ ժողովուրդ		1899					44											
141	Այլերդ խիեցիդ, բերանդ	71 75 - 7	1905							7									
142	Այլիւրս աղքատներուն		1897										450		183	120			
143	Ապշերոյան թերակղզու	75 - 1 87								12									
144	Ապրիս հասակագեղ	7 - 22 ^ա	1882		124	199								118					
145	Ապուր գուգեմ թան չկա	16 - 103																	159
146	Աջողոյան գեղեցկուհին (Հայրոյան գեղեցկուհին)								346				463		37	123			
147	Աջողոյան բազուկի	66 - 18 ^ա	1904										427						
148	Առակախոս նախնի	16 - 33	1870	23	55	114			221				506		623	348			
149	Առանց վախի, առանց ահի		1895						87	137	18			136	42	47			
150	Առանց ցավ աշխարհիդ	7 - 13 ^ա		10	34	64													
151	Առանց քեզ կյանք չունիմ	7 - 19 ^ա	1872	11	35	65			218				239	14	412	430			
152	Առաջվան հին բարեկամս	34 - 46	1902										261		402	202			
153	Առավուրդ շատ մոտ է	155 - 1	1889			3		10	80			159			38	88		36	
154	Առավուրդ, մի բացվիր		1901										452		275	201			
155	Առավուրդ քաղցր հովիկ	2 - 21 ^ա ՊԼ 159 - 297	1874	30	63	122			226				240	19	273	432		37	
156	Առատես	63 - 2, 6	1904																161
157	Առյուծ մարդուն փոքրիկ		1901										108		337	200			
158	Առյուծի պես մարդկանց	34 - 47	1902																165
159	Աս պահուստը շարունակ	260																	167
160	Ասի, սիրուն, է՛ր էս տխուր (Անտառ)	34 - 116	1902										275		497	274			
161	Ասի, սիրուն, է՛ր էս տխուր (Ես բոխիկ եմ)												276		500				
162	Այլնին կատու կը շինես							127						45		481			
163	Աստված բարի տա թուրք ցեղին	157 ՏՆ 124								35									
164	Աստված իմ, նոր հոգի տուր		1895						92	202		70							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
165	Աստված մեղավորին	159																	168
166	Աստված չանե մարդուն	155 - 8 ^ա	1892			20		31	118				104						
167	Աստուծո թշնամուն հաղթող	8 - 6 ^ա															48		169
168	Ասում եմ՝ իմ սիրելի, քեզ ինձ մխիթար	2 - 5 4 - 7 16 - 90	1872																170
169	Ավալը մեր վախտը	240																	171
170	Ավաղ ձեզ, իմ անցած օրեր	2 - 25 4 - 6 ^ա 16 - 3	1889	26	59	118							253		262	432			
171	Ավաղ, քո արքայությունդ	16 - 114																	613
172	Ավարայրի դաշտը ներկեց	Մ 9770 - 124	1882	21					220					114	88	86		41	
173	Ավետաբեր խոսնակը	8 - 11 11 - 52 155 - 26 ^ա						16	93						40	93			
174	Արարիչը ամեն մարդու	ՍԿ 1878 - 31	1878																
175	Արարիչը քեզ ինձ բաժին	4 - 12 16 - 71																	172
176	Արգավանցի երիտասարդ	96	1906																173
177	Արդար դատավոր փրկե	132 - 2															49		174
178	Արդարության արև	190 - 50	1876	27	60	119													
179	Արդարության վեհ հոգի	Գ! 1963 - 178																	
180	Արդյոք աշխարհիս մեջ	4 - 28															127		175
181	Արդնացի ով պատվելի	16 - 22																	176
182	Արդյոք ի՞նչ է հասկանում	1 - 23 ^ա	1867																177
183	Արի, իմ նազելի բամբիչ	9 - 6	1882		5	37			145				337	75					
184	Արի ինձ մոտ, բան եմ ասում	16 - 78															202		178
185	Արի, լեզվիս նեցուկը	34 - 60	1902						370						240	143			
186	Արի, հայ տղա	34 - 137	1902														212		179
187	Արի, հայրիկ, արի իմ կյանք		1876		127	202		106				98		116				43	
188	Արի, սիրական		1880	28	58	117							363		477	260			
189	Արի տեսնիմ, ուստա	34 - 100	1902																181
190	Արիք, արիք մեկը մեկիդ	19 - 25 ^ա	1895														55		184
191	Արիք, մարդիկ, տեսեք	19 - 16 ^ա	1898										362	90	488	261			
192	Արիք տեսեք ես ինչ օրի	152	1908																
193	Արիեստական մահը ծնավ	34 - 141	1903														90		186
194	Արիեստո նոր հարսի նման	66															110		187
195	Արյան գոլորշիկը ցնդեց	80 - 1	1905														237		
196	Արջ կատվի ճիւղանը	34 - 3	1902																188
197	Արջը բռնեց մի որսորդին	69 - 2																	614
198	Արջն անտառից խռով է	9 - 60	1880		71	130	34						96		534	338			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
199	Արտաշես ու Տիգրան	19 - 27 ^ա	1895						83		20				127	99			
200	Արքայությունը առանց թեզ		1901					57	154			78	400		429	271			
201	Արև, դու արև, որ անաչառ ես	7 - 5 8 - 11	1882						338		19				106	114			
202	Արևելյան կրոնապետ	19 - 18	1898														62		189
203	Արևից ես ծնվել		1900					59				78	279		448	267			
204	Արևն ելավ փայտեք աստղեր	34 - 5	1902					4	97			153			63	138			
205	Արևս դժգույն է															110			
206	Անիծողից դուրս մի ելներ	62 - 2	1904								88				187	149			
207	Աջդիր եղբայր	7 - 6	1882	7	31	61	35						214		562	334			
208	Բագուց, Աստղիկը	136 - 1	1901-1907										455		727	198			
209	Բագուից արշավեց	79	1905																190
210	Բագում երեսանի գիրք ես	51	1904										85		270	38			
211	Բախտը պակաս աստղը	112	1908								109				125	39			
212	Բաղոս, միշտ փոփոխության ենթակա ես	16 - 124																	614
213	Բանավոր մարդիկը փոխվել	146 - 1	1907														117		192
214	Բանաստեղծի բնական ծիրքը	9 - 63	1883		109	178									688	410			
215	Բանաստեղծի մեկը այսպես	9 - 69	1887		24	55							95						
216	Բանիս, գործիս հաջողություն	26 - 13 ^ա	1901										287						
217	Բավ է աչոց եղբայր գործիք				236	309									326	213			
218	Բարեխառն կլիմայի որդի		1899										454		277	191			
219	Բարեխառն, բարեձև		1900										376	98					
220	Բարի, գեղեցիկ	Մ 9770 - 74, 139	7 - 14	1874	32	78	146	45	132				140	21	608	171			
		Մ 9417 - 40	ՁԼ 159 - 295																
221	Բարցոցացի ու լուսաբեր	155 - 35 ^ա	1890				139			84			434		68	139			
222	Բարդյանական ճանապարհից	9 - 74	1884		66	125	110		60				187		523	306			
223	Բարև թեզ հին ընկեր	78	75-10																193
224	Բարև թեզ, Շուշի բաղաբ		1902						319						695	417			
225	Բացի թեզնե բաժին չունիմ		1881	33	79	147			229				345		483	242			
226	Բացվիր, առավոտ, գիշերը	28 - 12	1901										435		147	133			
227	Բեռ կոնկրետ մեջքը ծովեց	130 - 1	1897 (կա՛մ 1907)						328				39		724	404			
228	Բերանս համ դրեց					226									688	473			
229	Բժիշկն առողջ, քարոզիչը		1898						27										
230	Բյուրեղ ես, բերնիդ էլ	243																	194
231	Բնական ծիրքերը մարդկանց	2 - 28	1873	33	78	147							112		377	172			
		18 - 93																	
232	Բնավ ուրիշին վնաս չեմ	63 - 5	1904						334						65	149			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
233	Բոլոր թռչունները բն առան	26 - 25	1901								44					88			
234	Բոլոր ծաղկոցները բացվին		1901					80				164	415		887	197			
235	Բոլոր հարգողները քեզ	ՏՆ - 124	1908						336										
236	Բոլոր մարդկանց բարիք	12 - 1 155 - 8							286										
237	Բոլորովին նման չենք	105 - 1	1906														108		195
238	Բույրաբեր ժամերին	34 - 69	1902								15					87			
239	Բանականությունը	2 - 28 ԱՄ 1878 - 49	1873																
240	Գառնուկա, մահիկի նման	66 - 16	1904										284		320	216			
241	Գարնան ծաղիկ	16 - 97																	
242	Գարնան օրերը ժամանեցին	ՎԱ 43-17	1899														63		196
243	Գարնանային ավետաբեր	114 - 2	1907										319			103			
244	Գարուն, դու գարուն	12 - 3 155 - 34 ^ա					136		283				426	52	665	179			
245	Գարունը անցել է	11 - 15	1890				82	63				175	174		575	310			
246	Գարունն անցավ, եկավ	2 - 37 ^ա 16 - 10	1872	36	62	169			233						711	352			
247	Գեղեցիկ, աննման աղջիկ	130 - 1	1907						335				350		492	281			
248	Գեղեցիկ քնքուշիկ	132 - 2	1907										369		420	283			
249	Գեղեցիկ Կովկասի երկինք	ԱՅ 1908 - 101	ԱՅ 1912 - 45																
250	Գեղեցկությանդ չափ չնորիք	Մ 9417 - 37	7 - 18 ^ա	1882		123	198						225		548	337			
251	Գեղեցկուհի, չես հեռանում	24 - 1	1899										383		447	263			
252	Գեշ եղիր, էշ մի լինիր	26 - 14	1907						337				143		599	402			
253	Գետնաբույսն նմանություն		1883		25	56	77		38				178		566	297			
254	Գեղեցիկ հայի սրբազան	2 - 4	1875	39	84	150			230										
255	Գթա, հոգյակ, այս է իդնս	Մ 9417 - 39 ^ա				141	215						410		458	258			
256	Գիշերի պես կանցկացնե	2 - 18 ^ա 7 - 10	1876	34	80	148	82		42			179			566	250			
257	Գիսավոր աստղի պես	158																	197
258	Գիտության ուժը տիրեց	26 - 27																	614
259	Գիտությունը մշտապես		1893	7		203	278								722	176			
260	Գիտունը տգետի բանից չի ցավի	4 - 12 ^ա ԱՄ 1875 - 72	1870	40	85	152	92					182			597	288			
261	Գիտունի հետ քար բաշելը	2 - 27 ^ա ԱՄ 1875 - 72	1869	35	81	149	90		50			179	106		304	209			
262	Գլուխը թասակը կարմիր	48 - 2	1904									84							
263	Գյուղացին ու քաղաքացին ունենալու քաղաքացին ու գյուղացին	7 - 16	1882																
264	Գնա արքայանիստ	34 - 90	1902						100				316		389	467			
265	Գնաց, վրեժ առավ	155 - 18 ^ա	1870	41		77			284		120				109	87		52	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
266	Գործառնական ուղեբեր	110	1906																200
267	Գոմեշ մորթե արյուն	155 - 6	1893				96		53			178							
268	Գոյոթյան կովի մեջ		1900										139		612	391			
269	Գոյոթյուն պահելու համար	124 - 4	1907										274						
270	Գործն կաղ էր, գրիչս կաղ	66 - 4 ^ա	1904										280		317	474			
271	Գոռիկները քաղեցին	4 - 21 ^ա 16 - 99																	
272	Գրողի պես կուգաս բկիս		1901												761	463			
273	Գույները փոփոխվան	26 - 25 ^ա	1901						374				292	62	264				
274	Գունդագունդ և դասադաս		1883		145	219			89										
275	Դատարանում բեռի պիտի ունենաս	146 - 3	1907														119		201
276	Դատարկ եկա		1898					34					267		248	449			
277	Դարձիր, հայի բլրուլ	34 - 39	1902					13	74						137	75			
278	Դեռ զիչեր է, առավոտ չէ	11 - 19 155 - 23				84			287				474	140	208	95			
279	Դեռ ինքս չծերացած	155 - 9 ^ա				21							281		396	437			
280	Դմնիկ փուլը վարդը խեց	12 - 10 155 - 33	1890			99							451		259	178			
281	Դժոխք, տարտարոս Բագու	141	1907																202
282	Դժվար է դիմանալ, ցավերը	9 - 47	1888		90	156			171				297						
283	Դիմացկուն, համբերող		1899					5	73				468		130	126			
284	Դրախտը դներու ծեռքն է		1897						100						157	122			
285	Դրախտի տունկ, խնկի ծառ	34 - 31	1902					91	200			79	329		498	276			
286	Դրացի, թե իրար չօգնենք	58	1904										133		600	393			
287	Դու այն երկրեն	11 - 28 22 - 1	155 - 24 177	1887		3			81		7				74	83		56	
288	Դու առյուծ չես եղել								110				229		545	333			
289	Դու ինձ մեծացրել	139	1907																203
290	Դու ինչո՞ւ համար ես լռել	151	1900					115							745	455			
291	Դու մեր ժողովրդին	12 - 10 155 - 12 ^ա	1891			25			280				417		684	380			
292	Դու միայն ես դիցուի	130 - 2	1907																204
293	Դու որ վարդարանի		1901						342				393		495	269			
294	Դու ճեզ համար եղար				183	259							494		140	139			
295	Դուն այս աշխարհիցը		1880	42	87	154	53		24				194		521	295			
296	Դուն էլ ինձի նման	4 - 4 16 - 61	1878	41	86	153							303		496	269			
297	Դուք հերիք մեկ կյանքս	ԱՎ 43 - 2	1899																205
298	Եթե լինիմ դրախտի մեջ	11 - 18																	207
299	Եթե կամինք փրկել									108	62								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
300	Եթե հուլիսը չլինեի	34 - 94	1902														85		208
301	Եթե մարտը մարդուն		1899					43											
302	Եթե մեղավորը մնա	11 - 8 12 - 8 155 - 20	1890			80			114				107		336	177			
303	Եթե մի սիրտ՝ սրտի	16 - 121	1872	51	103	172							97		357	221			
304	Եկ, եկ շնորհաց սուրբ հոգի	190 - 42	1875	50															
305	Եկ, խոսիր պալատի պես	34 - 133 178	1902																209
306	Եկ, շուտ ժամանե իմ կենացս	34 - 142	1903														216		211
307	Եկ սիրելի ընկերս	163 Ա, Բ											425		690	434			
308	Եկա անցնելու քեզանից															88			
309	Եկա, տեսա կիսակենդան	34 - 131	1902														19		211
310	Երանող կաստի, սիրտը	11 - 60 155 - 7 ^ա	1890			18			108				78	43	267	207		58	
311	Ես գարուն եմ, նա՛ ծնեմ	148 - 4	1907														223		212
312	Ես գիտեմ, այսպես չի մնա	117 ՁԼ 159 - 294	1907 կալ 1909										127		102	166			
313	Ես էլ իմ խելքովս գրչի մարդ	111																	213
314	Ես կուզեմ ճշմարտություն	16 - 116	1870	43				70	168			159							
315	Ես կուզեմ, որ մի լավ արհեստ սովորիմ	66 - 20 160	1904																214
316	Ես հայի զավակ եմ	11 - 52 22 - 8 155 - 27															50	59	218
317	Ես մեկ լին լինեի	26 - 10	1901										394		434	268			
318	Ես մի ավետաբեր	26 - 15 ^ա	1901														210		219
319	Ես մի զեփյուռ լինեի	50	1904 ⁷														221		220
320	Ես մի ծառ եմ ծիրանի	11 - 50 155 - 26 ^ա						17	76				132	45	35		60		
321	Ես մի համեստ կին տեսա	155 - 31				95													
322	Ես մի դարիպ բլբուլիկ եմ		1902						354				311		169	144			
323	Ես մի որբ և այրի հարս եմ	62 - 1	1904																221
324	Ես մի պարարտ, կաթնատու	164																	222
325	Ես մի քաղցր ծայր լսեցի	70	1905										44		98	159			
326	Ես որ գնամ՝ բան չի պակսի															468			
327	Ես սիրում եմ մերձավորիս	97	1906						331	168					150	160			
328	Ես ուր դիմեմ, ումից	165									106						51		223
329	Ես քեզ սիրել եմ	19 - 12	1897										367						
330	Ես քեզ տեսա մեջը այգուն	ՁԼ 159 - 301	1884		181	257			147				348	84	484	248		61	
331	Ես քեզի ի՛նչ արի	16 - 111																	224
332	Ետ կմնա խրախճանից	19 - 6	1890																225
333	Երախտագետ լավ դրացին	120	1907										125		384	222			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
334	Երանելի կին գեղեցիկ	16 - 122	1875	48	100	168													
335	Երանի այն օրերուն	ՀԱ 43- 3	1899																226
336	Երանի դադարի մահաշունչ	59 - 1	1904												219	153			
337	Երանի դու արտ լինելի	136 - 1	1907														196		227
338	Երանի հայք սեր ունենան	2 - 45	1872																228
339	Երանի ձեզ, որ գնում եք															482			
340	Երբ դու գաս, ով անձկայի	56	1904						332				390		468	279			
341	Երբ նավը ծովը ընկողմի	4 - 4 ^ա ԱՀ 1875 - 93																	229
342	Երբ որ Աստված կամենա		1880	49	101	167		49	135										
343	Երբ որ գլխատառից	155 - 37 ^ա	1881			169			85		21				48	61			
344	Երբ որ զավակներուդ	55	1904										199		552	328			
345	Երբ որ լեզուն լուռ է	72 - 2 75 - 3	1905							6					143	73			
346	Երբ որ լինի զարնանամուտ	177			110	179			278		117	193			41	62			
347	Երբ որ կը լսեմ նազելույս	9 - 70	1887		74	143			141				349						
348	Երբ որ կորցնում է	53	1904										126		385	215			
349	Երբ տեսնիմ պատկերդ		1883	43	88	155							364		478	248			
350	Երբ քու հարևանդ գայլ է	191 ^ա - 25																	230
351	Երբեմն հոգուս հատորը		1902					63				81	382						
352	Երբ հորինելը դժվար է	19 - 21															203		231
353	Երգելով տխրակ դառա	4 - 6 ^ա 16 - 98	1870																232
354	Երգիչը ինչ ազգի մեջ	20 - 2																	233
355	Երգն ու եղանակը		1899					111							721	452			
356	Երեսանկյալ աղաչում եմ (նաև՝ Կեսանկյալ)		1900					79	192			174			749	454			
357	Երեսը մի տեսնիր նախանձ					333									620	399			
358	Երեսիդ լապտերը մի ծածկիլ		1900						142				353		419	268			
359	Երեսունհինգ տարի է		1900						369				312		308	193			
360	Երեք արմատացած ցավ	19 - 20 ^ա	1893				57								718	196			
361	Երեք բան կա ազգին պահող	9 - 14 22 - 7 155 - 30							279						166	44			
362	Երեք ծան կա		1898					95	373	166		174			394	186			
363	Երեք տարի պարապ-տարապ	8 - 1	1898						353						104	123			
364	Երկվարաց բաշեր	4 - 1																	234
365	Երկտասարդները երես	68 - 22 ^ա	1904														94		236
366	Երկար ժամանակ է	34 - 22	1902						375				293		280	471			
367	Երկարացավ մեր աշխարհի												470						
368	Երկարացավ տաճկահայոց		1900						90		117				72	133			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
369	Երկնային ճանապարհը	190 - 51	1880	51	103	171													
370	Երկնքի երեսից խումբ-խումբ	26 - 27	1900					•	303				478		669	194			
371	Երկնքումն էլ խորտում է	105 - 3															107		237
372	Երկրագնդի տերը	151	1900					25				177	98		358	220			
373	Երկու աղբատ բաղաճացի	2 - 1 ^ա 16 - 28	1872	44	92	159			235				500						
374	Երկու տեսակ բնութուն կա	19 - 6 ^ա	1891																238
375	Երկուքս էլ միակերպ	67	1905										272		300	428			
376	Երկի բերանիս համը	34 - 74	1902														18		239
377	Երկի երեսը տեսնում եմ	34 - 115	1902																240
378	Երկի որ ես խմում եմ	130 - 3															195		241
379	Երկի որ մի մարդ	34 - 65	1902																242
380	Երկի պիտի դադարի	84	1905																243
381	Երկի պիտի բեզնից	148	1907														120		244
382	Ջանազան գույներով	72 - 1	1905										46		190	80			
383	Ջավակի և գերդաստանի		1894		234	307		32					304		382	232			
384	Ջարբիր, Աշոտ	34 - 132	1880																245
385	Ջարբիր բացվեց առավոտը	ԱՂ 43-3 ^ա	1899																246
386	Ջարբիր, գեղեցիկ, առավոտ է	52	1904																248
387	Ջարկինք, գարկվանք	66 - 24	1904														183		249
388	Ջարմանայի կա մի բան	16 - 79	1876 - 1878	53	104	173													
389	Ջեկյուռ գնա Հայաստան	16 - 4																	250
390	Ջորքը մենք տանք	105 - 1	1906										81		339	220			
391	Ջուր վազում ես	147 - 3	1907										418		697	107			
392	Էգուց էլօր կը բացվի		1895									8			237	106			
393	Էլ այսուհետև դու գիտես	147	1907																614
394	Էլ չեմ սիրում, ատեցի		1897						11	379					714	116			
395	Էլի մթնեց հաջորդությամբ	ԱՂ 43-4 ^ա	1899						104				453		276	191			
396	Էլի միտ(ք)ս եկան հայոց բացեցոր	7 - 21 155 - 29							278		119				110	59 98			
397	Էլի միտքս վեր պացալ	34 - 89	1902						205			89	354		474				
398	Էլի սև-սև ամպերն եկան	20 - 7 155 - 35	1891			138			177				290		250	179			
399	Էջմիածինը խիստ կուլա	129	1907														39		251
400	Էջմիածին Մայր տաճար	35 - 1	1906 - 1909						317										
401	Ընդհանուր աշխարհը	ԱՂ 43 - 5	1899																252
402	Ընդհանուր մարդիկ միայն	16 - 24																	253
403	Ընկած մարդը չունի		1879 - 1880	53	105	173							42		297	209			
404	Ընկերից անջատվող	66 - 16 ^ա	1904						340				462		356	472			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
405	Ընկերս ինձանից խեց	168																	254
406	Ընծի կըսին՝ խորդ տեսա՞ր																		256
407	Ընտիր ազգիդ բարի մարդիկ	19 - 17	1898														61		257
408	Թախիծը ինձանից մեկ ժամ	167											254		407	451			
409	Թանկ ու հազվագյուտ կին	168																	258
410	Թե աշուղ չես		1901										269		293	483			
411	Թե լավ և թե վատ օրերը	26 - 31	1901														73		259
412	Թե լսում ես ժողովրդին	63 - 1	1904														184		260
413	Թե կնեղանաիր	2 - 22 ^ա	1877	54	106	174							406		457	273			
414	Թե կուզես իմանալ	57	1904																261
415	Թե որ տեսնի իրան	26 - 28	1901																262
416	Թե պիտի գաս ով սիրելի	19 - 31	1898					56	152			82	352		486	261			
417	Թե ուզում ես լինել աշուղ	11 - 21	1886														138		263
418	Թե ուզում ես քեզ գիտնական	9 - 64	1882		40	99	20		13			171	163		580	297			
419	Թե փող տված	19 - 1	1897																265
420	Թե քու աչք ու ունքը սև են	11 - 16 155-22 ^ա	1886			83		55	151				388		435	249			
421	Թեկուզ բերանիցդ	143	1907														197		266
422	Թիֆլիսում մի ծերուկ	34-125 (զ)	1902																264
423	Թխսի տակից նոր դուրս	66 - 8 ^ա	1904																270
424	Թնդանոթն է արարիչ	189 ՎԹԱ 1937-202													347	204			
425	Թշնամուս չը կամենաս	4 - 20 ^ա 16 - 94																	271
426	Թշվառ եղկելի մարդ	80 - 1	1905												203	157			
427	Թշվառ ժողովրդին ինչ խաղ	44	1903															180	272
428	Թշվառ մարդը մի հատ	68 - 18 ^ա	1904																273
429	Թշվառ պանդուխտ	155 - 37 ^ա				170									128	125			
430	Թող ես մշակ լինեմ	19 - 15	1898					14	75	167		177			269	188			
431	Թող ինչպես ընկել եմ	ԱՎ 43 - 6	1899					19		132			201		103	128			
432	Թող մնա մեկ ժամանակ	11 - 2 155 - 14	1892			30		20	94						43	93			
433	Թող չլսես	93	1905																274
434	Թորկեր եմ խեղճ-տկլոր				126	201								130	755	444			
435	Թռան, անցկացան	7 - 15	1882														53		275
436	Թռչնորս եղա ծեռքիս բազեն	72 - 1	1905										479		271	219			
437	Թուխ-թուխ սևագույն	34 - 105	1902										471		83	143			
438	Թուրքական բանտերում	170															46		276
439	Ժամանակը շռայլ է խիստ		1900						380				48		191	131			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
440	Ժամանակով արևելքում կար	66 - 3 ^ա 171	19047										488		732	373			
441	Ժամանակով արևելքում մի մարդ կար	34 - 111	1902														176		277
442	Ժամանակով Բասենում	28 - 3 ^ա	1901														148		279
443	Ժամանակով կահին	34 - 107	1902														172		286
444	Ժամանակով եղբայրներու	34 - 20	1902						367										
445	Ժայռ քարի տակը	103	1903																288
446	Ժանգը կուտե երկաթին	ՀԱ 43-6	1899																289
447	Ժանտաքարո, անկիրթ	69 - 4	1905														99		290
448	ժընտախտից, վատ ցավքից	19 - 9	1894														54		291
449	ժլատն ինչքան հարուստ	29	1901																292
450	ժողովուրդը առեղի ջրիեղել	88	1905										80		338	216			
451	ժուժյա սիրտս, և համբերե		1874	54	108	175									100	127			
452	Իզուր ես ջուրը սպառում	83 - 1	1905												763	156			
453	Իմ անցած օրերս		1879	56	112	181							305		285	478			
454	Իմ անուշիկ քաղցր թութակ	4 - 18																	293
455	Իմ բնության համեմատ	2 - 25 ^ա U 9417 - 36 ^ա	1872	59	116	184							251		408	474			
456	Իմ գովածս բյուրյուլը	122	1907														113		294
457	Իմ գութանիս խովից	155 - 3				10									707	405			
458	Իմ կարողության չափ					185									699	358			
459	Իմ ձախողությանս մի խնդա	19 - 1 ^ա	1887					41	129			168	131	28	604	378			
460	Իմ մեջս կյանք կա	65 - 1 ԳԶՀԱ 1937-203	1904												123	74			
461	Իմ պահուստը մի պարտեզ	ԳԶ 1937 - 381																	
462	Իմ սիրտս ցալ ունի	34 - 38	1902					99	203				422		705	418			
463	Իմ սիրուն հագած հալավը	1875 - 1876	58	114	182	37						90	216		564	334			
464	Իմ սրտիս ու հոգուս	46	1904						333				291		263	475			
465	Իմ տված հարգանքս	2 - 15 ^ա	1875	60	117	192							524	111	456	258		72	
466	Իմաստ չկա երգերուդ մեջը	ՀԱ 43-5 ^ա	1899														64		295
467	Իմաստության գանձարան ես	16 - 39															224		296
468	Իմաստության չաստվածուհի	4 - 2 ^ա 16 - 93																	297
469	Իմաստության փառիւղ	4 - 15 ^ա 1867 - 1888	63	131	205										634	368			
470	Ինձ թողնելով հեռու երկիր	11 - 23																	298
471	Ինձ նման մարդուց	66 - 11											285		321	212			
472	Ինձնից մի հեռանաք սիրո	190 - 58	1872	58	115	183													
473	Ինչ ազգ չունի իրան համար	9 - 61	1882		68	128													
474	Ինչ ազգ չունի սեր	8 - 9 ^ա	1892						351	17									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
475	Ինչ բան է երկնքից կիցնի			112	180										387	170			
476	Ի՞նչ բան հայերին	73	1905														32		299
477	Ինչ դառ ժամանակի	2 - 16	1873																300
478	Ինչ եղար, մեկ դուրս արի	7 - 2 ԵԱ 1986 - 63	1882							37	35							74	
479	Ինչ եմ անում աշխարհում	174																	303
480	Ի՞նչ ես քիթը կախել		1900					74	357			183	306		363	458			383
481	Ի՞նչ է ամեն ժամ տան		1870 - 1873	56		38									544	236			
482	Ինչ թռչուն որ թռալ	61	1904										444		210	152			
483	Ինչ կամենաս բու ընկերիդ				15	47								41	654	371			
484	Ինչ կենդանի փոքրին	155 - 11	1870					118				180	510		657	345			
485	Ինչ կպակասեր աշխարհից	34 - 45	1902														80		304
486	Ինչ մարդ որ չունենա	2 - 19	1876														137		305
487	Ինչ որ անե մարդ կզղջա	34 - 88	1902																306
488	Ինչ վատ ժամանակի		1876	60	118	193	2		2				65		198	47			
489	Ինչ փորձանք էր իմ խիսի	34 - 41	1902														79		307
490	Ինչդ ավելացավ	8 - 7 12 - 3 155 - 9	1890																308
491	Ինչե՛ն է բան հսկայացող	2 - 11 7 - 12 ^ա	1876	55	107	176	29					155	92						
492	Ինչպես երեխան յուր	136 - 2	1907														222		309
493	Ինչպես մեր հենքն ասել եմ	9 - 49 Մ 9417 - 38 ^ա	1884		95	161						432			373	232			
494	Ինչո՞ւ լամ, երբ չեմ մանուկ		1894					21	95						89	92			
495	Ինչու համար ինձ բանտի մեջ	34 - 130	1902					75				160	263			60			
496	Ինչքան երկինքը ամպե		1898						304	19	118		113			235			
497	Իսկ Արարչից ամեն մարդու	4 - 3 16 - 58	1873	57	113	181									327	214			
498	Իսկապես արժեք իմացող	66 - 18																	310
499	Իսկապես արժեք իմացող	68 - 18																	310
500	Լայն օրերուս ուրախացող	155 - 35	1888			138	49		21				160	70	517	308			
501	Լավ է բոլորովին տգետ	16 - 119	1873	67	135	209							99		359	231			
502	Լալող սրտի քնարի նուրբ	ՀԱ 43 - 7	1899					108					123	73	382	192			
503	Լացի և խնդրության մեջտեղն		1895								8		51		70	102			
504	Լեր աշակերտ խելահաս	2 - 14 ^ա	1876	67	134	209									653	371			
505	Լիահանճար անարատ		1876	64	132	206			238							415			
506	Լիահանճար անարատ		1876	64	132	206			238							415			
507	Լեռ, ընկեր, քեզի պատմեմ	11 - 38															204		312
508	Լեռ իմ սիրելի տխրակա	16 - 37																	313
509	Լսիր իմ խրատըս սիրահար					334									621	403			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
510	Լսիր, սիրելի, իմ աղայանքս		1878 - 1879	68	133	208							405		433	254			
511	Լրիվ տասը տարի եղավ	34 - 73 150	1902																314
512	Լրիվ քառասուն տարի է	20 - 8	1902						175				307		311	467			
513	Լույս նվազել է գիշերի նման	155 - 2 ^ա	1891			7							249		252	445			
514	Լույս տուր մտացս		1890						144				398		489	250			
515	Խաբեբա աշխարհը	2 - 29 7 - 13 16 - 106	1874	68	138	210									204	122			
516	Խաղ ու պար, երգ	ՀԱ 43-7 ^ա	1899														65		315
517	Խաղաղ առանց ցավի	11 - 9 155 - 21	1888			81		37	121			175	68		282	175			
518	Խաղաղ հանդարտ ուշք	50	1904										380		490	270			
519	Խանութս ծեռքս խել է	68 - 13	1904																316
520	Խելացի մարդ	ՀԱ 43 - 1	1899										117		379	192			
521	Խելացի և ուժեղ հարուստ	155-14 ^ա				31													
522	Խելք էլ ունիս ուժ էլ	66 - 16 ^ա	1904														91		317
523	Խելքը քիչ հավատը քեթև	34 - 49	1902																318
524	Խելքի արի, թուրք հարևան	113	1906														109		319
525	Խեղճ Հայաստան	7 - 3	1882																320
526	Խեղճ հորից, խեղճ մորից		1893			329			172				233		261	446			
527	Խեղճ պանդուխտ եմ	34 - 85	1902														83		323
528	Խեղճ, պոկված հավ ես	82	1905							170									
529	Խեղճի տունը խլում են		1904										47						
530	Խեղճությունը մարդու	2 - 21	1876	69	137	212							100		334	181			
531	Խլեցիք ծեռքիցս ինձ թողիք	125	1907										327		375	479			
532	Խլից երջանիկ մարդ չկա	34 - 77	1902														169		325
533	Խղճա դրությունս, խղճա				4	36							403		430	253			
534	Խղճայի կին, ինձ ասա	33 33 - 35 11 - 7 155 - 13 ^ա	1902										387		487	272			
535	Խղճայի կոշտ բեզի լաց		1889			29	60		28				178						
536	Խղճայի մարդ ինչու	24 - 2																	326
537	Խղճայի մարդկանց համար	2 - 33 ^ա 16 - 22	1872	68	137	211							73		308	171			
538	Խղճուկ մարդ ծերացար	26 - 11	1901																327
539	Խնայեցիր ջեբիդ փարեն	26 - 22 ^ա	1900																328
540	Խնդա սիրուհիս, բեզ	12 - 2 155-16 ^ա	1889			72		20	77			30	182						
541	Խնդա, ցնձա, էջմիածին	266 ^ա	1892																329
542	Խնդացեք ինչքան կուզեք		1898				52									235			
543	Խնդրում եմ տեր Աստված	9 - 52	1883		70	129			181						748	441			
544	Խնդրում եմ Տեր սիրուդ մեջ	16 - 77															129		331

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
545	խնուտու Ավանից նոր քաջեր	175																	332
546	խոսել, գրել հեշտ բան է		1906								78								
547	խոտորդոր ավանում սնված	19 - 22	1896																333
548	խորամանկ աղվեսը	43																	336
549	խորոզիկ ջանիդ մատաղ	115 - 1	1907																338
550	Ծածանեցավ էջմիածին	Ե 1913-172 ՀԵ 1957-51																	
551	Մարկագարդը եկավ	72 - 2															185		339
552	Մաղիկ ես ժողովում թե	ԱՄ 43-74	1899														66		340
553	Մայրդ երևում է սկսում ես	71	1905										428		49	154			
554	Մանրք ընկերներուս շատ	54 - 1	1904																343
555	Մեծված ու ջարդված		1897								16 44				78	117			
556	Մեր Կոռնոսը սրեց գերանդին	11 - 57 155 - 28	1892			92									676	412			
557	Մերուքյան հասակունս	34 - 42	1902										264		400	466			
558	Մո մանչ էղման խելառ																488		
559	Մուլլ, անպիտան, անգործ		1880	70	138	212	39		16			184	184		518	293			
560	Կախարդին ես հավատում	2 - 11	1873	72			54						141		616	383			
561	Կակաչի պես գույնդ կարմիր	19 - 14	1898				67		33				159	68	566	313			
562	Կակուղ փուշը	ԱՄ 43 - 10	1899					42	130			158	75		265	170			
563	Կաղաչեմ, ով սիրոս	155 - 34				137									325	462			
564	Կաղաչեմ սիրելի ազնիվ	2 - 5 16 - 32	1873	74											119	37			
565	Կաղ ու թխագույն բախտիս	151															130		345
566	Կամ պիտի շատ փող		1900					31											
567	Կամաց-կամաց դու	191 - 43																	346
568	Կանցնեն այս օրերը									20									
569	Կապված հսկայի վրա	34 - 97	1902														88 128		347
570	Կառավարիչ, մի հապաղիր	34 - 32	1902						212				248						
571	Կավկազ սարի գլխին		1897				18						205		138	78			
572	Կատաղի շնից ցածր է	34 - 135	1907																348
573	Կատարյալ լինելու համար		1880	75	148	222									651	369			
574	Կար ժամանակ երկու տող		1900						368				235		294	193			
575	Կարծես հայն ու թուրքը	81	1905														101		349
576	Կարծես պատկված ես ինձ	124 - 3	1907														115		350
577	Կարկտածեծ արտերը	70 75 - 2	1909								5		477		76	165			
578	Կարկուտ, ջրհեղեղ, շանք ու կրակ	41 - 40 75 - 1 40 87 162	1903 - 1905						329	5			41		189	158			
579	Կարմիր բորենու	34 - 55	1902																352

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
580	Կարմրագույն հին տարի	19 - 17 ^ա	1896				65		31										
581	Կեղեքված մարդկության	93 - 61 101	1906										55		193	159			
582	Կեղծավոր մայր ես դու	19 - 33	1899										165		581	315			
583	Կեղծ ու խարդախ նենգամիտ	19 - 19 ^ա					72		172										
584	Կենացս մաս, իմ Հմայակ		1874	75	149	227													
585	Կեսանկյալ աղաչում եմ <i>տես Երեսանկյալ</i>		1900												749				
586	Կերթան այս օրերը էլ		1887						347				103		36	84			
587	Կերպր դուր չի գալիս		1893			325	116		63				508		184	90			
588	Կին ես ամուսն դեռ մի ցավ	34 - 93	1902																352
589	Կրմնա ամիսթար շատ ժամանակ	4 - 19																	353
		4 - 19 ^ա																	
		16 - 45																	
590	Կյանք կուտան, հոգի	34 - 60	1902														168		354
591	Կյանքի բարվոքելու		1868	73	147	221									652	370			
592	Կյանքի ցեղ է	138	1907														198		355
593	Կյանքիս թռչունը	16 - 42	1870 - 1872	73	147	220							404		432	281			
594	Կյանքիս մեջ ոչ մի	100	1906														189		356
595	Կյանքս քեզ եմ տվել		1904						330						47	153			
596	Կորք գյուղացի դու քաջ	176																	357
597	Կռան ամսագրի կրիտիկոսը	26 - 2	1901										217		565	322			
598	Կոեհիկները քաղեցին	4 - 21 ^ա																	358
		16 - 99																	
599	Կոմակով պարիսպը	19 - 26 ^ա	1897																359
600	Կռունկ թե դու գնաս		1900						127						158	132			
601	Կսկսե տան կատուն					330									392	223			
602	Կրոնը հայի է, լեզուը էլ հայի	8 - 10 ^ա	12 - 8																
		11 - 8	155-20 ^ա												229	58			
603	Կուգեմ որ հայրենիք	26 - 27 ^ա	1901																360
604	Հա մեկ չնչին հասարակ քար										38								
605	Հազարավոր համակրողներուդ	1110 ¹	1900					84											
606	Հազար ինը հարյուր չորս թվ.	86	1905								180	24							
		85 (Ա. Բ)																	
607	Հազար ինը հարյուր տխուր հինգ թվին	89									181								
608	Հազար ութը հարյուր իննսուն ութին	106	1906																361
609	Հազար ութը հարյուր ութսուն վեց					317													
610	Հազիվ տասը տարի	21 - 1	1898																363
611	Հալածված Սիոն	50	1904																364

¹ ՉԱԾ, Գյուտ Աղանյան, № 1110:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
612	Համ լավ է, համ շատ վատ է	9 - 21	1883 - 1885		1	33	6		1				33		172	62			
613	Համ հոգու փրկությունն էս		1899						300				430						
614	Համայն ազգից ընտրված	15	1893														9		365
615	Համարձակ անունը տալու չեն բողոքում	8 - 8 ^ա 11 - 1																	367
616	Համընթաց և կյանքիս	2 - 21	1876	80	155	232	71		35			154	224		592	289			
617	Հայ ազգի պաշտած, սիրած	128 - 1 127	1907						306						757	420			
618	Հայ գրականության շինություն	127 128	1907						308						673	422			
619	Հայ եմ ծնվել, հայ կ'մնամ	72 - 3	1905														34		368
620	Հայ ժողովուրդ մի մոռանալ	28 - 21 ^ա	1901									68							
621	Հայ-կաթոլիկ համայնքից					315													
622	Հայ հոգևոր դասակարգի	115 - 3	1906						323	39									
623	Հայ տոհմի մեծ մարդկանց														683	424			
624	Հայ քաջերից մի նոր զոհ	119	1907																369
625	Հայաստանը հիղ է	9 - 8	1895									36							
626	Հայ-թուրքական ընդհարումի	109 (ԱԲ)	1906																370
627	Հայաստանի Վասպուրական	98	1906														35		372
628	Հայաստանի քաջ անդրանիկ		1895							122	12				220	104			
629	Հայաստանում հայ չմնաց	19 - 24	1896												124	111			
630	Հայեր, օգնենք Վասպուրական	7 - 2 ^ա 22 - 5	1879																374
631	Հայերս մեկ լեզու մեկ կրոն	9 - 27	1883						104						59	48			
632	Հայը դեռ կենդանի է	155 - 4 ^ա	1896								51				231	109			
633	Հայը հային կվնասե	2 - 42	1832 - 1884		14	46	73		36			189			136	71		78	
634	Հայը մարդկությունից կուզե	92																	614
635	Հայի բնության մեջ	19 - 26 ^ա	1898																375
636	Հայի մոտ հայ է, թուրքի	68 - 17 ^ա	1904						339			219			530	330			
637	Հայի տղա զգուշացիր	2 - 41 16 - 107	1874	77	151	229			241						646	356			
638	Հայկուհի տունը մնացիր	64 - 1	1904									456			99	151			
639	Հայկուհի թո վառվում	4 - 15																	614
640	Հայոց երկինքը տխուր է	98	1906																376
641	Հայոց խեղճ ժողովուրդ	147 - 1	1907														42		377
642	Հայոց քաղցր ու ճոխ լեզու	9 - 53	1885		108	176			103						56	74			
643	Հայտնի բաղտավոր	ԱՎ 43-14	1899																378
644	Հայր ու մայրս աշխույժ	34 - 6	1902														161		380
645	Հայրենիք է բոլոր ծաղկանց															155			
646	Հայրենիքը ինձ կկանչե	34 - 98	1902																384

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
647	Հայրենիքի պատվի համար	63 - 8	1904														95		386
648	Հայրենիքի փրկության դու	155 - 36 ^ա															44		387
649	Հայրս մահացավ ես մնացի	19 - 34	1897																388
650	Հանդիպողը բեզի տխրի կը	11 - 10 22 - 1 155 - 21							291						93	54		80	
651	Հանելուկս մարդասեր է	ԳԶ ՀԱ 1937-199																	
652	Հանելուկս մեծ անհատ էր	78	1905																389
653	Հաշտության և սիրո բարի	68 - 4 75 - 4	1905						128	11					393	218			
654	Հաջողության գեղեցկուհին՝ տես՝ Աղոթության գեղեցկուհին																		
655	Հասակը վայելուց, կերպը	146 - 2	1907														121		390
656	Հավատ հոգի հախոյել	48 - 1	1904																391
657	Հավը մարդուց թանկ է	123 - 2															116		392
658	Հատուկ լինիս		1895						345						122	99			
659	Հարազատ զավակը, լավ կաթնակերը	11 - 37 155 - 25				89									154	126			
660	Հարազատս ի՞նչու կուլաս	37	1903																393
661	Հարազատ փեսայիդ	2 - 20	1876	80	154	232									135	70			
662	Հարավային քամին փչում է		1902										490		53	136			
663	Հարկ է հայցել և պաղատել	4 - 27 ^ա		81															
664	Հարյուր եղբայր մեկ	53	1904																396
665	Հարս իմ հեզիկ	179															7		397
666	Հարուստ երջանիկ Բաբու	69 - 2 75 - 8	1905							8					693	395			
667	Հարուստը կերթա ման գալու		1902										54		538	326			
668	Հարուստները հանգիստ	118	1907														111		398
669	Հեղեղն եկավ հարավից		1900						305						101	129			
670	Հեղեղն եկել տունդ, տեղդ		1899						364				308		364	450			
671	Հեղինակ լինելու տեղը	ՀԱ 43 - 10 ^ա	1899						365				309		365	451			
672	Հեռացիր ով պատանի	16 - 55	1874	76	150	227			240				144		649	369			
673	Հեռու արևելքում մի թզուկ	54 - 2	1904																399
674	Հետն առնու՞մն նմանություն	9 - 37	1884																400
675	Հերիք է, անիրավ բախտ		1897					17							315	186			
676	Հերիք է ով սիրտս, հերիք	34 - 110	1902														87		402
677	Հերիք ննջես էլ արթնացիր	4 - 2								36									
678	Հերիք չեղա՞վ գետնե	34 - 40	1902														76		403
679	Հերիք չէ քնիս ծերունի	64 - 1	1904																404
680	Հիանալի, սիրուն աշխարհ	26 - 1 ^ա	1898 - 1901						106				71		251	189			
681	Հիանալի տղա, գեղեցիկ	147 - 2	1907																405

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
682	Հիմա քիչ կը ճարվի	39 41 - 2	1903						68				61		348	225			
683	Հին Գողթան գավառից	107 (Ա. Բ)	1906																406
684	Հինգ տարի է, որ չեմ տեսել				6	38									750	479			
685	Հինը կերթա, նորը կուգա	71	1905																408
686	Հինք ամիս է երեսներդ	34 - 66	1902																409
687	Հիսուն տարի ինձ հետ		1902						140				412		480	271			
688	Հիսուն տարի ծառայել է		1889			314		82	196						681	411			
689	Հիսուն ու վեց նոր տարի	34 - 130	1902														89		410
690	Հղի կնոջ ժամանակը	137 140 - 3	1907										86		149	233			
691	Հյուսիսային կողմից եկած	34 - 113	1902					101	204				317		370	469			
692	Հյուսիսից փչեց սառն հով	155 - 2 ^ա	1886			9		96	314				472		51	80			
693	Հնչե, իմ քնար, հնչե	34 - 12																	614
694	Հոգեբույս բերանիցդ		1899									86							
695	Հոգիդ սիրեմ, մատրվակ	1890	1899					95	207			115	338						
696	Հոգին ու մարմինը	34 - 13	1902						297										
697	Հոգսերն ու ցավերը	115 - 3	1907										258		299	475			
698	Հոգսերով լի սրտիս նման		1900										268	54	291	195 446			
699	Հոժար եմ, ինչ որ կուզե	9 - 67	1888		43	103		57	153			88	348						
700	Հողի մեջը մի փտած սերմ	20 - 1	1900										519		594	315			
701	Հովիտ եղեմական											38							
702	Հոտից մի ջուկնվիլ	12 - 5 16 - 122	1876	77															
703	Հոնտիկ-մոնտիկ կոկիկ	34 - 141 245	1902					130				89	532		507	482			
704	Հրաշալի ապագային	124 - 2	1907																412
705	Հրաշալի Տափի թաղ	80 - 2	1905							180									
706	Հրդեհ գոյացավ աչքերիցդ	34 - 43	1902					61	157			79	334		480	277			
707	Հրճվիր, դեռահաս նորաստի	136 - 4	1907										325						
708	Հրճվող սրտիս	11 - 45																	413
709	Հուլայություն ինչու արիր	65 - 1	1904																415
710	Հույս դրի կարողության		1897				97					189			542	311			
711	Հուր սիրույդ վառ բոցերը	154	1909										370		170	167			
712	Չախտորդության մայրը	19 - 34 ^ա	1897																416
713	Չախտորդության վերջը		1884		91	157							132		605	379			
714	Չախտորդություն բեզմից	66 - 19	1904														92		418
715	Չախտորդ օրերը	155 - 6 ^ա ԸՆ 159 - 291	1892			15		47	134	209			72	24	35	90		84	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
716	Չայնո ինձ գրավեց	11 - 54 155 - 39				141									75	51			
717	Չայնո իոգի կուտա	ՀԱ 43 - 10*	1899										381		451	264			
718	Չայնո չի գալիս Սիրականիս	26 - 32*																	419
719	Չգտումը մեծ ուժի փոքր	150														136			420
720	Չգտում է ամենայն մարդ	34 - 106	1902					26	117				128		386	203			
721	Չեն տուր, բու ծենիտ	72 - 3	1905																421
722	Չեք քաշե, բժիշկ	19 - 11*																	422
723	Չին որ ընկած է լինում	34 - 35	1902																423
724	Չմեռ, զարուն միշտ		1903										445		666	419			
725	Չմեռն էկավ, ծյունը ծածկեց	9 - 33	1882 - 1883		97	163			289				513		180	66			
726	Չմեռն եկավ ճերմակ մորուք	19 - 19	1898 - 1899						348				464		90	124			
727	Չնոտ տարեր, ելման գետեր		1899			185		112	343				420		703	388			
728	Չրիակեր, մարդ կողոպտող	115 - 2	1907										58		196	164			
729	Ղազարոսին հարուցանող	ՀԱ 43 - 11	1899						361										
730	Ղոջանչում է եկելեցու	104	1906														104		424
731	Ճակատի բաց, իմ գեղեցիկ				235	308							366						
732	Ճակատի քրտինքով	34 - 54	1902						109				35		295	214			
733	Ճանապարհ ընկած	ՀԱ 43-11*	1899														140		425
734	Ճամբա տուր գնամ	66 - 5*															24		428
735	Ճարտարապետ, ավազի	2 - 19*	1876	82	155	233			244				145		627	374			
736	Ճշմարտությունը միշտ	4 - 11																	
737	Ճվա, ճվա	151																	431
738	Մազերի ճերմական	21 - 2	1898						173				300		330	450			
739	Մայրս իմ արմատս դու	140 - 2	1907														38		432
740	Մայրս մի թե այդքան	19 - 21*															131		433
741	Մայր բու բարոյիդ	62 - 2	1904								88								
742	Ման ես գալիս խեղճ	ԳԹՀԱ 1937-200 66 - 11*	1904												211	96			
743	Մանկության վաստակդ	19 - 21*																	434
744	Մանուկ տղա, եկ լսե	16 - 113																	615
745	Մատնեղ մեղրամոմ	34 - 25	1902										341	81	487	275			
746	Մատուցակ, բեր ինձ զինի	ԳԼ 159 - 300	1882		180	261			143				345	121	488	244			
747	Մարգարիտը հասկացողի մոտ թանկ է	ՀԱ 43 - 13*	1899														145		435
748	Մարդ ինձ առարկայից	5	1874 - 1875	89	161	239													
749	Մարդ կա զարդարված	19 - 2	1895					36	119				36		258	182			
750	Մարդ կա, որ միշտ խուսում է				75	144							93		353	229			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
751	Մարդ, քեզի կաղաչեմ	2 - 31	1873	88	160	238							153	633	401				
752	Մարդ, քեզի կատեն	2 - 30 ^ա 16 - 25	1874	87	159	237							154	618	355				
753	Մարդ քու գլխիդ	34 - 120	1902													179		436	
754	Մարդը մարդուն եթե գթա	35 - 1																437	
755	Մարդկային ցեղի սկիզբը		1902					50	137			161							
756	Մարդկանց արարքը		1896					35				121		90	115				
757	Մարդկությանը ինչ վնաս է	62 - 4													120	36			
758	Մարդն էլ բույսի նման	26 - 31 ^ա	1901															438	
759	Մարդու ահը սրտից	108	1906													190		439	
760	Մարդու և կնոջ մեջ	11 - 61 155 - 29	1890			94	85		45				196	550	337				
761	Մարդու մահկանացու	16 - 17	1867 - 1868	86															
762	Մարդուց ազատ ու չար		1899										202	554	314				
763	Մարմինը մեղկ, երեսը պաղ	155 - 1 ^ա	1890			5		28	312				77	333	177				
764	Մարմնով ողջ, գործով	49	1904										116	378	215				
765	Մաքրակենցաղ		1901						371										
766	Մաքուր, նազելի կույս	34 - 29	1902					53	148			87	399	422	279				
767	Մեզ նման խեղճ ու մոլոր	19 - 20	1896						105										
768	Մեզանից մեր տերությունը	22 - 5 42 - 42 155 - 25 ^ա	1887															440	
769	Մեծ բանաստեղծ, մեծ աշուղ	գլխ. Աղայանի Ֆ. 892						88	201				440	671	423				
770	Մեծ գործի հետ ես	75 - 5 90	1905							12			458	207	157				
771	Մեծ մարդու մեկը նմուշ		1900					113											
772	Մեծ մեծ եզներ եղան		1898												216	118			
773	Մեծ յոթը գլխանի ծեր	46	1904															442	
774	Մեծահոգի և մեծ եղբայր	75 - 15	1872								22				241	43			
775	Մեծանուն մարդ, խեղճ		1900										203	162	128				
776	Մեծապայծառ նոր լույս	8 - 3 11 - 29	1885															443	
777	Մեկ զարմանալի բան է	259																445	
778	Մեկ ժամանակ կիսալեիք	4 - 16 ^ա 16 - 85													233	56			
779	Մեկ ժամանակ պտղատու	66 - 17															132	446	
780	Մեկ կիրակի առաքիտ	2 - 12 ^ա 10 - 51	1870 ⁷	83			83		43				518						
781	Մեկ կողմը Չլոր է	26 - 23 ^ա	1901														15	447	
782	Մեկ կողմն սաստիկ ցուրտ	155 - 15 ^ա	1894			32			82						66	94			
783	Մեկ հարուստի կնոջ	34 - 144																615	
784	Մեկ մեծ հարստություն		1901						179				289	250	464				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
785	Մեկ տարի է սպասում են	34 - 118				331									133	137			
786	Մեկ օր բարեկամիս	34 - 118	1902																449
787	Մեկը յուր մեռելը կուլա		1901					29	368				88		341	200			
788	Մենք հայերս մի մեծ թշնամի ունենք	8 - 13 155 - 5													224	71			
789	Մեր աշխարհի դուրսը		1897				10					169	40		536	313			
790	Մեր գործերը խորհուրդները	8 - 2 ^ա 9 - 30 155 - 30 ^ա	1882								42			148				90	
791	Մեր երկինքը տարօրինակ	54 - 4	1904														96		451
792	Մեր համբավն ու բաջություն	68 - 4																	615
793	Մեր նախնայաց հոտն առնել		1894						301		10				144	95			
794	Մեր նահանգի թագուհին ես	155 - 10				22			310				423		691	350			
795	Մեր բաղաբի ողորմած	4 - 28 ^ա																	452
796	Մզրի միջից ելան, մըրջուրը		1902					15							589	323			
797	Մթնեց երկինքը, օղը	12 - 1 155 - 16 ^ա	1893			71		103	285				478		272	208			
798	Մի ականարկով չորս անկյունը															398			
799	Մի աղքատ խեղճ մարդ և կին	16																	453
800	Մի այլալվիր իզուր	155 - 16	1892			70			126				142	32	617	434		91	
801	Մի անգութ, աներես	91	1905																456
802	Մի առավուտ ես տանից	2 - 10	1876	84	156	234	88		48			157	517						
803	Մի աստղ ծնավ արևելքեն	11 - 3	1885			332			206		11				44	82			
804	Մի գեղեցիկ տեսա	11 - 16 155 - 13				27			275				355	86	444	257		92	
805	Միք դիպչիլ իմ ցավոտ	21 - 1	1898						378						428	252			
806	Մի զույգ կռունկ տեսա		1901						302				461		716	199			
807	Մի թե չես ճանաչեր	12 - 5	1874	90										155	242	102			
808	Մի լինիր, ով բնություն	2 - 49 4 - 2	1870	85	161	239									656	372			
809	Մի կայսեր հպատակ	77 75 - 14	1903							10					201	147			
810	Մի հեռանալ բարոյական	1 - 25 ^ա																	457
811	Մի մտնիլ աղվեսի բունը	191 ^ա - 26																	458
812	Մի մեծ քար շալակե	129	1907										197		551	331			
813	Մի պատառ ցամաք հաց	131	1907												202	162			
814	Մի տեղում շատ գնալ-գալ												137		611	398			
815	Մի քանի ամիս է	155 - 7				17							282		318	436			
816	Մի քանի հատ հայ քաջեր	69																	615
817	Միամիտ խեղճ բեռնակիր	64 - 2																	459
818	Միամիտ ու անկործ	11 - 5 155 - 14 ^ա	1888			31	87		47			194	223		549	305			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
819	Միայն հզորներուց հզոր	34 - 50	1902																460
820	Մինչ Ե՛րփի դու բուրաստան	4 - 10																	461
821	Մինչ քուսակը ծի կը դառնա	26 - 23																	615
822	Մինչև երբ գովելի, իմ	16 - 18	1874	87	158	236													
823	Մինչև երբ չարչարես		1879	89	162	240									426	251			
824	Մինչև երբ սպասեմ				201	275							340	79	443	256		93	
825	Մինչև կյանքիս վերջը	8 - 7 ^ա 19 - 24 ^ա 155 - 5 ^ա	1892					4	72 309		2	163			77 700	69 485			
826	Մինչև սիրականս չը զարթնի	34 - 78	1902										310		31	34			
827	Միշտ հուսահատ	4 - 26 ^ա																	462
828	Միտգս դարձարել է առատ	26 - 9 ^ա	1901																463
829	Միք դիպչի սգավոր	121	1907														112		464
830	Մոռանալ անկարելի է	8 - 9 ^ա 16 - 7									50					33			
831	Մոտ օրերս էլի կորցրեց	130 - 2	1907						324						680	421			
832	Մտա սիրելուս պարտեզը	103	1906										522		469	280			
833	Մտավոր հեղեղը	135	1907																465
834	Մութ ու խավար աշխարհից		1899				99												
835	Մուտն ու Սերոբը Կարսի	42 - 1	1903																466
836	Յար, քու էշխիդ կրակով	34 - 53	1902					133				77	411		459	273			
837	Յար, քու սեղոյ ընծի	244 ^ա																	468
838	Յարս ինձ է սիրում, ես էլ	34 - 26											342		448	263			
839	Յոթը տարի պաս պահեցի	19 - 3	1893				93		52			80	220		445	262			
840	Յոթն հրաշայաջ գլխավորն		1870 - 1875	52												236			
841	Նազելի ես, նազելի	174																	615
842	Նազելի, թագուհին չէ քեզ		1880	94	166	244							365	91	449	240			
843	Նազելի կույս, բավ է դու	26 - 28 ^ա	1901																469
844	Նազելի, սիրելի հարս	34 - 16	1902										391		493	278			
845	Նազելույս ամպ է իջել	155 - 13	1885			26		54	149			87	339		482	248			
846	Նախախնամությունը քեզ տա	9 - 78	1883 - 1884		23	64			185										
847	Նախիրտ կորել է, հոգսը	ՀԱ 43-14 ^ա	1899														146		470
848	Նախկին գեղեցիկ նազելի		1906										372		491	110 280			
849	Նամակ, զնա հասիր թիֆլիս		1901										314		367	461			
850	Նեղացուցեք ինձի, չար հոգի	11 - 14																	471
851	Նեղություն քաշելս	19 - 15 ^ա	1897					44	131				302		395	185			
852	Ննջե, զանունս, սիրուն	2 - 44 16 - 100	1874	91	164	242			245						177	41			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
853	Նշդեհի հայ երիտասարդ	2 - 31 ^ա 16 - 57	1875																472
854	Լորախաս փարեյի դուստրիկ	134 140 - 1	1907										385	99	437	282			
855	Նոր բացված ծաղկի պես	16 - 120	1873 - 1875	90	163	241							525		454	284			
856	Նորից փայլեց արեգակը	83 - 4	1905								104								
857	Նորոգեցիր մեր հին կյանքը		1877 - 1878	93											126	78			
858	Նորության արգելք տալու	4 - 23 ^ա																	473
859	Նրան դիպչիլ չէ կարելի	87															188		474
860	Նուրման գավառի մեջ	142 (Ա, Բ)									111								
861	Շամախի քաղաքում մի հայ	133	1907												759	423			
862	Շապիկ չունեցողի մտգից	128	1907														122		475
863	Շառազույն վարդ այտերդ		1899					54	150			85	333		470	265			
864	Շատ երանի այն օրերուն	34 - 4	1902														160		476
865	Շատ հովվապետներ	126 - 2	1907						320						670	419			
866	Շատ մի ուռիլ, մեծամտիլ	12 - 2	1881 - 1908				68						207		556	332			
867	Շատ շուտ թառամեց	ՀԱ 43-15	1899																477
868	Շատ տարի է մենք	66 - 9	1904																478
869	Շատ փոքր հասակիցդ		1899						355				395						
870	Շատ քնեցար, փրելի	12 - 9 155 - 32 ^ա	1888			97	107		58			154			213	85			
871	Շարժեցին սառած իրանս	43	1903					63	159			88	357						
872	Շնորհավոր նոր տարի	19 - 4 ^ա ՂԼ 1740	1896																479
873	Շնորհավոր քու տոնդ	34 - 67	1902					87											
874	Շնորհաց կենսատու ծառի	ՂԼ 59 - 296	1900					72	168				234		413	438			
875	Շտապիր, ով սուրբ	7 - 15 ^ա	1877		124	199			101										
876	Ոգի մինչ երբ մնաս անյույս	4 - 9 ^ա																	480
877	Ոի ինչքան անբախտ եմ	16 - 16													243	486			
878	Ողբա, Սայր իմ Հայոց Սիոն		1884		229	303			180										
879	Ողբալի է իմ վիճակս	30	1902																481
880	Ողբալով խեղճ աչգերուս	9 - 80															133		483
881	Ողբացեք, ով Արամյանք		1892			322		85	198			195			674	414			
882	Ողջ ազգերը մեկ թաղարի		1898						113						268	187			
883	Ողջ Օվայի բյուրյուլն էիր	95 (Ա, Բ)	1906																484
884	Ոչ աղոթք է անում		1897					33											
885	Ոչ անե՞ծք կանցնի և ոչ	38	1903										135		609	393			
886	Ոչ կարող է կրթել	66 - 4 ^ա											90		351	228			
887	Ոչ մի բանով ինձ չես օգնում	48 - 4	1904										211		559	329			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
888	Ոչ մի օր, ոչ մի ժամ	32 34 - 37	1902										250		287	470			
889	Ոչ մուր է, ոչ առավուտ	31 34 - 134	1902										82		343	204			
890	Ոչ տեր լինելու և ոչ ծառա	130 - 2	1907						327				76		247	169			
891	Ուսուցիչ զանգված են երկու												343						
892	Ուստայնանկ են տխուր	3	1872																486
893	Ուլ ամենակարող կրարիչ		1873	102	176	253		79	193										
894	Ուլ աներևույտ գործություն	34 - 20	1902														75		487
895	Ուլ անզգա, անխիղճ	18 - 119	1876 - 1877	103	178	255	59					163			588	289			
896	Ուլ անիրավ անխղճմտանք	155 - 33	1883			133	47					160				76			
897	Ուլ անձ, մի փափագիր	16 - 38		110	180														
898	Ուլ աշուղ մի դմիր վերքերիս															105			
899	Ուլ Աստծուց վախենում է	2 - 13 ^ա	1870	99	173	250			249										
900	Ուլ ավերակ դարձած բնիկ	82 - 3	1904								35								
901	Ուլ Արարիչ, օգնե ինձ	9 - 66	1884		42	101			183										
902	Ուլ արտաքին քարոզիչներ		1888				55		25										
903	Ուլ բարեգութ խնամող	4 - 13 16 - 89																	488
904	Ուլ բժիշկ կրօնիցս ծեռքը	148	1907																489
905	Ուլ գեղեցիկ անմահ		1879	96	169	246							409						
906	Ուլ գեղեցիկ, քու մոտը գրավ	134 68 - 3	1905 ⁷										388						
907	Ուլ գոռոզ մարդ, բավ չէ	2 - 32 ^ա 7 - 20 ^ա 16 - 20	1873	95	168	245	61					156							
908	Ուլ դու ամբարտապան	155 - 6 ^ա	1890			16	69						209		558	336			
909	Ուլ դու զբաղմունքի, ցավի	2 - 6 ^ա 16 - 116	1875	102	177	254							268		292	195			
910	Ուլ դու նշտեի երիտասարդ	4 - 22																	490
911	Ուլ զառամյալ փորձված ծառ	11 - 39																	491
912	Ուլ է հարցնողը, ով է	34 - 95	1902						112	15			43		303	212			
913	Ուլ է տեսել այսպես տարի		1885		187	262	9						259		290	175			
914	Ուլ հայրենիք <i>Տես լիւր, Հայրենիք</i>	ԺԵ 1923 - 392 ԿԵ 1901 - 331																	
915	Ուլ մարդ թե որ կուզես	4 - 7 ^ա 16 - 64	1870	105					251						643	343			
916	Ուլ մարդ իմաստության			98	172	249							155		636	378			
917	Ուլ մարդ, հեռացիր խաբեբա	2 - 33	1873	109	179	256							156		503	341			
918	Ուլ մարդ քեզի կ'ատեն	ԱՀ 1875 - 217																	492
919	Ուլ մեծախառն սուլթան	19 - 7									17								
920	Ուլ յուր ազգը ուրանա	16 - 83	1876	103			103		55		114				61	51			
921	Ուլ որ ազգ ու հայրենիք	172								196					58	121			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
922	Ով որ ինձ չի սիրել		1884		232	305	108		59			86	189		424	247			
923	Ով որ իրան հայ է ասում	28	1901						328						108	135			
924	Ով որ կուզե, թող զա ինձ	148	1907														123		493
925	Ով որ հայ է, հայի զգացում		1906													488			
926	Ով որ մշակ չէ մտել	34 - 59	1902														82		494
927	Ով չի սիրել անձը իրան		1883		144	218			124				136	30	610	398		96	
928	Ով պարտիզատեր ինչու	7 - 20	1876	108	179	255	53		27 254				487		717	367			
929	Ով սիրտ իմաստության տեանը ունեցիր	2 - 28" 16 - 27 ԱՎ 1875 - 215	1869																495
930	Ով սիրուն, աղվոր սիրուն	45 - 2 161	1904										374						
931	Ով սիրուն, ազնիվ զարուն			109												121	111		
932	Ով սուրհանդակ տար	153	1908																496
933	Ով սև ուրբաթ բեզանից	11 - 41 72 - 4	1905																497
934	Ով վարդ արևելյան	4 - 5 12 - 5 18 - 63		100	175	252			281				482		69	142			
935	Ով տեր Աստված բաց մեր			98	171	249													
936	Ով ունիմ որ կամ ով ցավի		1879	94	167	245									132	134			
937	Ոտքերուդ տակը ծով	19 - 28	1896										221		114	112			
938	Որ թշնամու կրակներուն	66 - 12	1904																498
939	Որ մեկին որ հպիմ	65 - 2	1904														181		499
940	Որ մի դաշտի ծաղիկը	155 - 13	1888			28			138				397						
941	Որ մի երկրում արտ ցանեցի	18 - 1	1897														59		500
942	Որ մի մարդ բնական		1877	101	176	253							91		352	231			
943	Որ նավը ծովը ընկղմի	2 - 24 16 - 2	1869	97	170	248			248				111		332	70			
944	Որ սարին դիմեցի	19 - 26						48					446		249	443			
945	Որք տղի մեկը մոտ տասը	ՀԱ 43 - 15	1899																501
946	Որքին բնական լուսատու	19 - 34"	1897										120		380	185			
947	Որդի, ծայրոք քաղցր է	34 - 144	1903										323		372	472			
948	Որդյակ, առ խորատու	9 - 43	1883		89	155							146		628	399			
949	Որի շուրջը դմնիկ փշով է		1899												640	388			
950	Որտող եղա իմ աղեղս		1900										273		236	198			
951	Որտողը բեզ հալածում է	34 - 24	1902														76		505
952	Որտեղ ես, ով հաջողության իրեշտակ	11 - 38 19 - 38 155 - 26	1885			90			190				288		323	442			
953	Որքան մարդիկ աշխարհի	19 - 36															134		506
954	Չանը բարձրացրուց	35 - 1	1904																507
955	Չար դեղ նրան թույլ	28 - 32																	616

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
956	Չարասիրտ, նախանձոտ		1878	111	189	264	91		51				180		571	292			
957	Չարախնդաց չար մարդիկը	155 - 15*	1887				43		19			158	191	35	572	305		94	
958	Չարության դեմը չարություն	101	1906														191		508
959	Չը նեղանաս գեղեցիկ		1897				56		26			81	193						
960	Չինարի պես բոյբոլ	246 19 - 33*	1896 - 1899					130				91	530		506	487			
961	Չկա ինձ պես նեղության	66 - 12	1904																509
962	Չկամ, մաղծոտ սրտից ծնած		1890			170	81		41			170	173		576	310			
963	Չորանար այն ծեռքը	115 - 4	1906						325	33									
964	Չորս հատ աղջիկ ունիմ		1902					95				94							
965	Չունիմ մոտս հավատարիմ															490			
966	Չուչուստ-մուչուստ մեկմ	34 - 23 247	1902					132					529			487			
967	Չքավորությունը սև օձի նման	19 - 21	1896										286		322	448			
968	Պահում եմ հոգուս տեսակ	131	1907																510
969	Պաղ աղբյուրի մոտ	91 159 - 304	1883		129	204		60	156			53 141	401	102	417	245		99	
970	Պաղպաղակ ես մանուկ	12 - 9 155 - 32	1885			97			191				324			458			
971	Պանդխտության մեջ լրացավ	19 - 9*	1895					69	164				243	50	410	447			
972	Պանդուխտ եղբայր, հայրենիքիդ արա այց	155 - 37*																	511
973	Պանդուխտ եղբայր, բաշվիր					316									131	108			
974	Պանդուխտ թռչունի պես	16 - 112																	512
975	Պանդուխտ մարդուն	34 - 140	1902																513
976	Պանդուխտ, թշվառ	183																	514
977	Պապս նահատակ էր	47 - 4	1907																515
978	Պառավ, գոտացած	28 - 22	1901																516
979	Պատահական երազիս մեջ	22 - 9	1899 ?								72								
980	Պատառե սև քողոյ		1895						86						151	100			
981	Պատերազմ կա	182									29					37			
982	Պատիվ ջարե, հաց կ'գտնիս	34 - 84	1902																517
983	Պատկառելի հայ աշխարհի	7 - 11* 155 - 29*	1880 - 1906						213	199					112	59			
984	Պատմական ուրբաթ	41 - 11																	518
985	Պատվելի ուսուցիչ	2 - 15	1876										439		687	433			
986	Պատվում եմ քեզ գեղունի	34 - 44	1902																519
987	Պարոն հարուստ, ինչո՞ւ	9 - 2	1883		3	35	48		20						526	302			
988	Պարսկաստան, Պարսկաստան					223						156					408		
989	Պարտապանը երկու հոգիառ	19 - 32*	1899																520
990	Պետք է բարկոթ ընդունես	4 - 20																	521

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
991	Պիտի գովեմ մայր հողը	11 - 27 26 - 31 ^ա 155 - 23 ^ա	1901			88	163	68	288				228		590	321			
992	Պիտի գովեմ քեզ, տիկին	11 - 27 155 - 23 ^ա																	522
993	Ջարդեցեք հայերուն	8 - 4 ^ա	1875														12		523
994	Ջերմը հողույ խորքն է մտել	144	1907										56		194	163			
995	Ջուխտակ շամամներդ		1899					81	195			168	315	16	312	437			
996	Ջուրը ընկած մարդու նման			111											239	69			
997	Սայաթ-Նովի ասածի պես	9 - 31	1883 - 1885		188	45			209				298		390	174			
998	Սավառնում էր սրտիս սիրած	49	1904										448		278	217			
999	Սարեր, խորունկ ձորեր		1901					131					527		504	465			
1000	Սարի սիրուն եղնիկ								139				356	88	440	255			
1001	Սեպեպ, բան չեմ ուզե		1901					133							754	485			
1002	Սեր Հիսուսի շնորհոք	185																	525
1003	Սեր չը քաշող անսիրտ	62 - 4	1904														220		526
1004	Սեր ու կարագ բաժանեցին		1900										260		404	457			
1005	Սերդ, սավտեղ անճախ	241	1899					126					531		752	454			
1006	Սերոբվեի Ստեփանյան	185																	527
1007	Սիրական քեզ ինչ ասեմ	9 - 55	1883		121	196							149		631	400			
1008	Սիրականի մոտ գնալը		1877	113	190	265							101	47	450	241			
1009	Սիրականս պիտի գար	16 - 62		118	196	271													
1010	Սիրահար, թե սիրականիդ				4	37							152		427	252			
1011	Սիրահարը սիրականից	2 - 27	1889																528
1012	Սիրամարգին տգեղ ոտներն են		1899						362				114		313	189			
1013	Սիրելի եմ, չեմ զղջար			118	197	271							408		431	253			
1014	Սիրելի բարեկամ անցավ	2 - 34	1875	119	198	272										389			
1015	Սիրելիս, գնում եմ դեպի		1900												225	130			
1016	Սիրո աղբյուր ճշմարտության		1907						316										
1017	Սիրո վրա հիմնված չի	47 62 - 3	1904									88							
1018	Սիրտ գողացող, հոգի առնող	133	1907																529
1019	Սիրտ իմ, հեռացիր խաբեբա	16 - 21																	530
1020	Սիրտ, որքան կարող ես	16 - 26															206		531
1021	Սիրտ, քեզի կ'աղաչեմ	16 - 44																	532
1022	Սիրտ, քեզի ցույց մի տար	16 - 16																	533
1023	Սիրտս այրվում է, հոգիս	123 - 1	1907																534
1024	Սիրտս վարդի պես	29	1901														209		535
1025	Սիրուն, բարի հայրը Ջալիկ		1881	121					260								234		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1026	Սիրուն եղբայր քու երկինքդ	191*-127																	536
1027	Սիրուն քառամեկ է շքեղ	145	1907																537
1028	Սիրուն կնոջք եք չեղավ բարբր լավ	9 - 20 Ս 9417-38			16	48							115		499	276 330			
1029	Սիրուն, վարդի ծառ եղար		1900										373		462	266			
1030	Սկանանք, փութանք	ՆԲ 1963 - 157 ՀԳԵ 1976 - 171												142					
1031	Սխալ է այն մարդը, որ բեզի				8	40									531	339			
1032	Սխալվեցա տեղիք տվի		1885		38	08	101		54			177	161		584	304			
1033	Սպասելով հոգիս ելավ	34 - 22	1902														211		538
1034	Ստախտսի ջրով փլավ	34 - 122	1902										167		579	328			
1035	Սրբուհի սուրբ, ով տվեց		1885		203	277			182				407						
1036	Սրտիդ չարությունը երեսիդ	9 - 1	1884 - 1885		2	34	45						213		561	335			
1037	Սուգ պահելով դու մեր մուխը	155 - 6	1892			14									84	89			
1038	Սուրբ ավետարանը ծալեցեք	75 - 13 ՏՆ - 124													227	38			
1039	Սուրբ Բագուսի ինձի տված	2 - 7	1875	113	191	200			257				490		734	361			
1040	Սուրբ հաջ բաղաքի	23 - 1	1900																539
1041	Սուրբ պատկերդ կրծքիս	34 - 55	1902										375		436	278			
1042	Սքավոր ու տխուր Սուրբ եղմիածին	152	1908														124		540
1043	Սև աչքերով, աղեղ ունեթրուդ մատաղ	2 - 1 16 - 123 Ս 9417 - 37*	1875	112	190	265			255					113	423	241		102	
1044	Սև հաքած սքավոր թռչնոց	182															207		541
1045	Սև հորից, սև մորից ծնվել ես	155 - 36*	1885			142	64		30						587	303			
1046	Սևեր հաքած նստեր կուլա	114	1907								106				117	161			
1047	Սևկուլի ախպերս, ջանա	21 - 2	1889			191		128							756	444		103	
1048	Վաղ հոգեկան մխիթարանք	20 - 7	1902						176	18			247		409	323			
1049	Վայրախոս աքլորին մի լսիր	115 - 1	1907										138		603	391			
1050	Վանդակի միջին դեղմանիկը	19 - 8											449		279	217			
1051	Վատ ժամանակ, ծիծաղելս	132 - 1	1907										244		284	478			
1052	Վարդ, վարդ ասելով	2 - 40 4 - 14 16 - 46	1870	123	204	279			261				459		205	40			
1053	Վարդին տխակից հեռացնող		1879	126	207	281	70		34				226		591	324			
1054	Վենետիկի Սուրբ Ղազարու	28	1901					83	197						684	416			
1055	Վեր կաց զընանք	66 - 23	1904														23		542
1056	Վերջ չեղավ տխրությանդ		1902						88		107				85	145			
1057	Վերջացավ մեր ազգին	16 - 9 155 - 19	12 - 6 ՍՀ 1878 - 225		122		68		282				469	37	73	83		104	
1058	Վերջիս դեղ ու սպեղանին	34 - 33	1902												214	146			
1059	Վեց հարուստ ընեսի	63 - 1	1904														97		543

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1060	Վիուկներուն զի ես	16 - 53															208		544
1061	Վսեմ ահարկու պատկերդ	89 94	1905								23								
1062	Վրդովեցիր խաղաղ կյանքս	9 - 71 91159 - 303	1880		45	104							368	94	438	255		105	
1063	Տաճկահայերը մի խնդրիք	34 - 79	1902							381									
1064	Տաճկահայի ազատութիւն	153	1898 - 1908												91	49			
1065	Տաճկաստանի հայեր	7 - 12		127											116	44			
1066	Տանից դուրս է գալիս	41 - 1								67			59		723	405			
1067	Տանձը ցուրտը տարալ	19 - 5 ⁴	1896														58		545
1068	Տանու տատանի պէս	34 - 90	1902																546
1069	Տասը տարուց մինչև	4 - 6 186															135		547
1070	Տասն ու յոթը տարի վսեմ	124 - 1	1907								89								
1071	Տասնվեցեք երբ վաքսուն և մեկ		1906								110					39			
1072	Տասնվեցեք համարը ձեռքիցս	54 - 2	1904														22		548
1073	Տգեղ ազոռով		1884		233	306	50		22				227		547	302			
1074	Տգետ բամբասողները	4 - 5 ⁴ ՍՀ1875 - 248	2 - 12 16 - 91	1870	125	206	280	22	14				177		573	287			
1075	Տգետ գլուխ, պատիվը յաւանելով	12 - 8 155 - 19		124		78													
1076	Տեյմուր եփ, տեյմուր եփ	244	1899						127				528		505	445			
1077	Տեսակ-տեսակ կենդանայաց	19 - 2 ⁴	1895					7	99						167	101			
1078	Տեսա խիղճս չի թողնում	140 - 2	1907																549
1079	Տեսա մի հատիկ սիրունիկ					323													
1080	Տեսել եմ ով եսքեր		1901						356				526		455	257			
1081	Տեսնենք մեր ցավն ով	34 - 56	1902										63		725	392			
1082	Տեր Աստված, քեզանից	11 - 47																	550
1083	Տերը թե ծառային չէ նեղել	45 - 1	1903																552
1084	Տերտերը ծեր պետց է լինի	69 - 1	1905														103		553
1085	Տեր տուր նախանձողիս		1883		12	44			184										
1086	Տը մանչ, էդման խելառ							129											
1087	Տիեզեր Աշխարհը քեզ տան	11 - 38 16 - 90																	554
1088	Տիկին առաջվանը չես	34 - 97	1902						382										
1089	Տիրուհի, ականարկող	9 - 54	1883		73	132							389		471	259			
1090	Տխրատեսիլ, սևաթույր	28 - 17 ⁴	1901					67	162				294		324	462			
1091	Տխուր, պանդուխտ, սիրուն			129												237			
1092	Տխուր սրտից բխած երգը		1902										87		346	203			
1093	Տկարներու համար խաղաղ	63 - 2	1904																555
1094	Տկարներուն տեր	19 - 25	1895																556

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1095	Տրտմության օրվան սգո տուն աշխարհ	2 - 29 ^ա 16 - 98	1874	127	208	282		37	120						253	431			
1096	Տրտում ու տխուր շրջագայող անդադար	2 - 46 16 - 4	1871	128	209	283			180				257		406	224		108	
1097	Ռոպենները կորցրի, եկավ		1889										447						
1098	Ցավը տանին քարերը		1899 - 1890						363				328		376	453			
1099	Ցավ մի անիլ աշխատավոր	147 - 4	1907														199		557
1100	Տեցերը, թրթուրները	9 - 45	1882 - 1883		22	53	15		11				163		583	296			
1101	Ցնծա, խնդա, էջմիածին					336													
1102	Ուզում եմ ինձ ուրախ ցույց	29	1907										277	60	301	476			
1103	Ուժ չունիմք, որ մեր ուժովը	64 - 2	1904												223	148			
1104	Ուժեղ, քո ուժովը															61			
1105	Ուժեղն ինձ ծնունդ է	41 - 1	1903 - 1907										60		197	164			
1106	Ուխտ գնացած ժամանակս	19 - 1	1897																558
1107	Ուղտի պոչ է բախտը հայոց	19 - 11	1895					18							129	97			
1108	Ում ես խաբում, կեղծ		1895				51		23				168		578	311			
1109	Ում համար կը մաշվիս	26 - 13	1871					73	169			182			389	429			
1110	Ունիմ, փառք Աստուծո	16 - 23	1871	96	169	247		71	167				241		298	429			
1111	Ունևոր ազգակից, քու սրտիդ	66 - 15 ^ա	1904						341				110		535	327			
1112	Ուշ թե շուտ կծաքես, արև	26 - 2 ^ա	1901														74		559
1113	Ուր գնամ որ չտեսնեմ ես	146 - 2	1907										242		257	477			
1114	Ուր գնաց արդյոք	155 - 1				4													
1115	Ուրիշի հետ, ով սիրուն	36 66 - 10	1904										181						
1116	Ուրմիացի երկու քաջ	36 84	1903	3															
1117	Փառք Արարչին, պոն Հակոբ	178																	560
1118	Փառք Արարչին, ցնծության	19 - 30	1897 - 1898				64	160											
1119	Փառք քեզի, բարերար	19 - 36	1896 - 1898				76												
1120	Փարթամ, հարուստ մի թե															207			
1121	Փնդոտով անձն իմ քեզի	4 - 26																	561
1122	Փոխել ես էլ չունիս հիմա	50	1904																562
1123	Փողի կամ կնոջ համար կրոն		1883		183	258			123										
1124	Փողն է հարուստներու	64 - 4	1904																563
1125	Փորոք քաղցած, հալավդ հին		1879	131	211				262				245		254	439			
1126	Փորձը մարդուն կղարձնե			129	210								102	26	360	227			
1127	Փորձված առարկա է հնուց				143	217													
1128	Փորձություն է պատերազմը	75 - 6	1909										124		383	222			
1129	Փովիտյանի մարդու		1901										175		574	322			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1130	Փշեց հյուսիսի ցրտաշունչ	34 - 95 (p)	1902																564
1131	Փտած ու բորբոսնած, մքլած	19 - 8 ^ա	1894				94							638	382				
1132	Փթեցան զեղեցիկ, անգին	34 - 51	1902													81			565
1133	Փրկության ավետաբեր	19 - 18	1897					13	92		118				39	116			
1134	Քաղաքացին ու գյուղացին		1875	132	213	287			263				503		741	365			
1135	Քաղցած ծարավ հայ	8 - 5 ^ա 9 - 46	1883								4				228	85	8		
1136	Քաղցած աղվեսը ծնեռ	34 - 123	1902														170		566
1137	Քաղցած իշուն մի խուրձ	81	1905																568
1138	Քաղցած մարդը ոչ հույս ունի	191 ^ա - 6																	569
1139	Քաղցր ժամերս երազի պես	26 - 26	1901																570
1140	Քաղցր մայրիկ, հոգվույս	9 - 18	1876		126	203		107										44	
1141	Քաղցր ընով ննջում էի	61	1904												146	151			
1142	Քաղցրաբարո ընթուշիկ	66 - 13 ^ա	1904														217		571
1143	Քամին ասավ բարև մարդագ	74																	573
1144	Քամին հաջող չ'իջեց	34 - 52	1902																574
1145	Քանդեցիդ հայերու տունը	8 - 12 ^ա 11 - 55 155 - 27 ^ա	1888								69								
1146	Քանի դու կաս չեն տանի	26 - 26 ^ա																	575
1147	Քանի երկինքը արև կա	19 - 27	1898																576
1148	Քանի ժամանակդ ձեռքդ է				188	263									619	384			
1149	Քանի կերթա կավեյանա	64 - 3	1904																577
1150	Քանի կզկթած ման եկա		1902						178	16					159	145			
1151	Քանի որ արևելյան սև	4 - 11 ^ա 16 - 70																	579
1152	Քանի որ դու աշխատելու	7 - 14	1882																580
1153	Քանի որ Մասիսը կանգուն	140 - 1															41		581
1154	Քանի օր չէ փոխվել	74 - 2	1905														100		582
1155	Քանքարավոր ընկեր		1902					88							720	471			
1156	Քաշեքաշ է արել ինձ	26 - 1 ^ա	1901																584
1157	Քաշ Անդրանիկի այրող									159									
1158	Քաշ արծվի ճուտեր	155 - 1 ^ա				6									79	50			
1159	Քաշ զորապետ			136	216	290													
1160	Քաջազուն Լեոն առյուծի	34 - 2	1902																583
1161	Քարերն էլ ցավ ունին	129	1907																585
1162	Քեզ ուր տանին հիվանդ	65 - 2	1904														98		586
1163	Քեզանից ուր գնամ	2 - 26 ^ա	1867	132	212	286							256		289	426			
1164	Քեզնից դժգոհ եմ, բախտի	19 - 30	1895														56		587

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1165	Քեֆ ու սաֆա կենին ֆալան			130											719	480			
1166	Քիչ կճարվի երջանիկ մարդ	181							321						296	208			
1167	Քո սիրուն հագած հալավը	7 - 11	1882																589
1168	Քո փախագով	155 - 19 ^ա ՁԼ159 - 299	7 - 2 ^ա 12 - 7	1872	137		79		146			83	338	77	441	238			
1169	Քսան տարի քեզի համար	155 - 2				7			313				218		472	259			
1170	Քսան տարվա հարազատս	19 - 32	1899										523		479	266			
1171	Քրիստոնյա աշխարհից	19 - 12 ^ա	1898						188										
1172	Քու անխնայ վարվելով	131	1907																590
1173	Քու աշխատանքովի հաց		1895				74								637	383			
1174	Քու մեջ ես մի քայլ հոռի		1900					67	161				246		255	459			
1175	Քույրերիս մեջ սգազգաց	177 9 - 15 155 - 14				29		11	91		39			134	86	223			
1176	Քու սերդ այնքան ուժեղ է	34 - 76	1902																591
1177	Քու բրդող զավակներուն	11 ^ա	1901								55		198		80	135			
1178	Քուրդ արի լինինք բարեկամ	66 - 1	1904																592
1179	Օգոստոս ամիսն էր	27	1901																595
1180	Օճար սրտով քեզ հալատակ	34 - 87	1902																411
1181	Օրի մեջ սավառնող	34 - 74	1902																610
1182	Օհ ինչ անբախտ աշուղ եմ	76															52		611
1183	Օհ, օհ Արարիչ, աշխարհը	Ս 9417 - 36 9 - 44	1874 - 1881		21	52	8		7				53		537	309			
1184	Օձի ծագը ընտանանալ	155 - 7 ^ա	1892			19	86		46				109		361	180			
1185	Օտար ազգեր տիրեցին Թորգոմյանց	16 - 42 ՀԱ 43-32	1874								120								
1186	Օտարի բնական գիտությունից	10 - 9 20 - 6 155 - 20	4 - 3 ^ա 12 - 7	1878	138			62							153	141		112	
1187	Օտարներից զանգատվելու	8 - 8 11 - 25									13	40							
1188	Օտարներու լավ բաները	8 - 12 155 - 15							277		6				64	34			
1189	Օտարության մեջ թե																483		
1190	Օտարության մեջը անծանոթ																439		
1191	Օտարության մեջը զուր		1883		202	276		98	208	210				64	111	64			
1192	Օտարք քեզանով														314	435			
1193	Օրըստօրե զբաղմունքս	16 - 124		138	218	292								60	765	427 485			
1194	Օրորոցից ներքև իջա	66 - 8	1904																612

¹ Համառոտագրություններ

ՍՀ	- «Սոխակ Հայաստանի», Բաքու, 1875, 1878 թթ.:
ԱԶԵ-1882	- «Աշուղ Ջիվանու երգերը», Ալեքսանդրապոլ, 1882 թ.:
ԱԶ-1886	- «Աշուղ Ջիվանի», Ալեքսանդրապոլ, 1886 թ.:
ԱԶԵ-1893	- «Աշուղ Ջիվանու երգերը», Ալեքսանդրապոլ, 1893 թ.:
ԶԶ-1900	- «Ջիվանու քնարը», Թիֆլիս, 1900 թ.:
ԶԶ-1904	- «Ջիվանու քնարը», Վաղարշապատ, 1904 թ.:
ՀԵ	- «Հայան երգարանը», Կոնստանտնուպոլիս, 1911 թ.:
ԱԶ-1908	- «Արյան ծայներ», Թիֆլիս, 1908, 1912 թթ.:
ԱԶԵ-1912	- «Աշուղ Ջիվանու երգերը», Թիֆլիս, 1912 թ.:
ԱԶՆԱԵ-1915	- «Արշալույսի ծայներ նոր ազգային երգարան», Թիֆլիս, 1915 թ.:
ՀԱՆԵ-1918	- «Հայ-ամերիկյան ազգային նոր երգարան», Բ հատոր, Հոպոքն, 1918 թ.:
ԱԶ-1936	- «Աշուղ Ջիվանի», Երևան, 1936 թ.:
ԳԹՀԱ	- Գեղամ Թարվերդյան, «Հայ աշուղներ», Երևան, 1937 թ.:
Զ-1955	- «Ջիվանի», Երևան, 1955 թ.:
ԶԶ-1959	- «Ջիվանու քնարը», Երևան, 1959 թ.:
Ե	- Գարեգին Լևոնյան, Երկեր, 1963 թ.:
ՆԲ	- «Նոր քնար», Բեյրութ, 1963 թ.:
ՀԳԵ	- «Հայ գուսանական երգեր», Արամ Քոչարյան, 1976 թ.:
ՇԱԱ	- «Շիրակի հայ աշուղներ», Կարապետ Դուրգարյան, Երևան, 1986 թ.:
Զ-1988	- «Ջիվանի», Երևան, 1988 թ.:
Զ-1996	- «Ջիվանի», Երևան, 1996 թ.:
ՈՄ	- «Ուսմական մրմունջներ», Երևան, 2002 թ.:
ԱԶԱԵ	- «Աշուղ Ջիվանի, Անհայտ երգեր», Երևան, 2009 թ.:
ԳԼ	- Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդ, ԳԱԹ
ՀԱ	- Հայ աշուղների ֆոնդ, ԳԱԹ:
ՏՆ	- Տիգրան Նազարյանի ֆոնդ, ԳԱԹ:

Անվանացանկ

- Ա.Բ. - տե՛ս Ավետիք Բաբայան
Աբելյան Հ., դերասան - 214
Աբովյան Խ. - 14
Ագրիկասյան Հովհաննես - 92, 93
Ադամ (Աստվածաշնչ.) - 196
Ադամյան Համբարձում - 26
Ադամյան Պ., դերասան - 214, 223
Ադիգյոզալով - 106
Ազիզ փաշա - 8
Աթենաս - 179
Ալաշկերտ - 67, 224
Ալեքսանդրապոլ - տե՛ս *Գյումրի*
Ալիշան Ղ., Հայր - 27, 214, 215, 223
Ախալքալաք (Ախըլքալաք) - 40
Ախվերդյան Գևորգ - 14, 40, 128, 129
Ախուրյան, գետ - 206
Աղայան Ղազարոս - 18, 23, 214
Աղայան Մ. Ղ. - 7, 29
Աղբյուր Սերոբ - 218
Ամերիկա (Ամերիգա) - 69
Ամիրյան Խ. - 6
Անգլիա (Ինկլիզ) - 78, 117
Անդրանիկ, ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ - 35, 50, 90, 91, 94, 95, 107, 218, 219, 257
Անդրկովկաս - 22, 23, 30, 49, 73, 97, 101, 104, 111, 112, 115, 219
Անի - 28, 60-62, 70
Անտոն - 29
Անտոն Անտոնյանց - 26
Աշխույժ, աշուղ (ապարանցի) - 29
Աշուտ, աշուղ (Ղադայան) - 29
Աշուտ Ողորմած - 61, 78, 222, 235
Ապշերանյան թերակղզի - 228
Ապրակունիս, գյուղ, Նախիջևանի մարզ - 110
Առաքելոց վանք, Արևմտյան Հայաստան - 94
Ասատուր - 109
Ասիա - 69
Ասլանյան Պետրոս - 34, 35
Ասկերան - 106
Աստղիկ (դիցաբան.) - 182, 230
Աստրախան - 7, 36
Ավագ - 109
Ավարայր - 215, 229
Ավետիս - 107
Ավետիսյան Ա. - 41
Արա (վիպական) - 55, 132, 222
Արաբկիր - 7-10, 36
Արամ (վիպական) - 55, 222
Արամայիս - 109
Արամյանք, տոհմ - 249
Արարատյան աշխարհ - 212
Արարատյան Ալեքսանդր - 28
Արարատյան եկեղեցի - 72
Արաքս, գետ - 214
Արաքս - տե՛ս Լևոնյան Արաքս, Զիվանու դուստր
Արզրյուն - տե՛ս Կարին

- Արթին - 7
 Արծրունի Գրիգոր - 215
 Արծրունյաց տոհմ - 104, 105
 Արմավիր, հայաշատ քաղաք
 Հյուսիսային Կովկասում - 32, 33, 75
 Արտաշես (պատմ.) - 88, 222, 230
 Արուսյակ (վիպական) - 44
 Արուսյակ, մոլորակ - 121
 Արփիարյան Տիգրան - 38
 Արևելյան Հայաստան - 9, 13
 Արևմտյան Հայաստան - 13, 22, 30, 59, 73, 92, 96, 97
 Ափրոդիտ, Աֆրոդիտե (դիցաբ.) - 182, 222
 Աֆրիկա - 69
- Բաբայան Ավետիք (Ա.Բ.) - 40
 Բագոս - տե՛ս Բաքոս
 Բագու - տե՛ս Բաքու
 Բագրատունյաց տոհմ - 60
 Բաթում - 32
 Բասեն - 20, 237
 Բաքոս (Բագոս) (դիցաբան.) - 167, 230, 232, 254
 Բաքու (Բագու) - 32, 36, 49, 94, 102, 110, 111, 208-211, 219, 230, 243
 Բեկնազարյան Սարգիս - 23
 Բեհեզեթյուղ - 99
 Բենկոյան (Լևոնյան) Սերովբե Ստեփանի - տե՛ս Զիվանի
 Բենկոյենց Գասպար - 20
 Բեռլինի վեհաժողով - 58, 59, 78, 79, 219
 Բերանժե - 215
 Բլեճյան - 96
- Բրահման - 73
 Բրուստյան Ա. - 28
 Բրուստյան Մ. - 10, 11
 Բուդդա - 73
 Բուլղարիա - 32
- Գալստյան Հ., բանագետ - 27
 Գամառ-Քաթիպա - տե՛ս Պատկանյան Ռ.
 Գալլ Վահան - 83, 88, 109
 Գանձակ (Գյանջա) - 7, 12, 32, 106, 213
 Գարեգին - 29
 Գլեբով - 34
 Գյանջա - տե՛ս Գանձակ
 Գյումրի, Ալեքսանդրապոլ, Լենինական - 7, 15-18, 21-27, 29, 30, 36, 94, 137, 214
 Գողթան, գավառ - 244
 Գոլիցին Գ.Ս. - 103, 219
 Գոլոշյան Ալեքսանդր (Վարդան) - 90-93, 218
 Գրասեր - տե՛ս Լևոնյան Գ.
 Գրիգոր - 109
 Գրիգորյան Շավիղ - 12, 13, 22, 23, 41, 46
 Գուլագագյան Կարապետ - 92, 93
 Կ.Գևորգ - 35
 Գևորգ Զառուշ - 56, 90, 218
- Դանիելյան Պողոս - 48
 Դավիթ թագավոր (Աստվածաշնչ.) - 197
 Դարվին - 226
 Դերբենտ - 7, 32
 Դիլդարյան Սամվել - 208
 Դուրգարյան Կ. - 14, 24, 42, 50

Եկատերինոդար, քաղաք
Հարավ. Ռուսաստանում - 32
Եղիշե, հայ պատմիչ - 83, 190
Եսթեր (Աստվածաշնչ.) - 255
Եվրոպա - 59, 78, 126, 217
Երկաթե պատրիարք - տե՛ս
Իզմիրյան, կաթողիկոս
Երվանդ - 29
Երևան - 7, 10-19, 20, 23, 24,
26, 28-30, 32, 36, 38, 41, 42,
45, 46, 54-56, 93, 94, 104, 133,
143, 154, 208, 212
Երևանի խանություն - 14

Ջանգեզուր - 7
Ջավրիյան Հ. - 14
Ջարգյար, աշուղ - 21
Ջաքարյան Ավագ - 110
Ջեյթուն - 8, 9
Ջեյթունցի - 8, 9

Էլֆագ, աշուղ - 8
Էրզրում - 32, 36
Էջմիածին - 60, 64, 66, 235,
239, 240, 254, 256

Թաթոս, հայդուկ - 112
Թաթևոս Թաթևոսյան - 99, 100
Թահմիզյան Ն. - 6
Թեհրան - 13
Թեոդոսիա - 32
Թեքեյան Վ. - 38
Թիֆլիս (Թբիլիսի, Թիֆլիզ,
Տփլիս) - 7, 12, 13, 16, 17, 21,
24, 25, 30, 32, 34, 38-40, 48,
52, 92, 94, 110, 112, 172, 208,
209, 214, 236, 248, 255
Թորգոմ - 88

Թորգոմյանց, տոհմ - 258
Թումանյան Հովհաննես - 19,
74, 93, 153-156, 170, 171, 196
Թուրքիա - 78, 79, 97, 257

Ժամհարյան եղբայրներ - 239

Իգիթ, աշուղ - 28
Իզմիրյան, կաթողիկոս,
Երկաթե պատրիարք - 38, 66
Ինձիկյան Ա. - 93
Ինկիլզ - տե՛ս *Անգլիա*
Իսահակյան Ավետիք - 18, 52
Իսկուհի - 175, 180
Իսրայել - 227

Լենինական - տե՛ս *Գյումրի*
Լեո - 214, 215
Լոնդոն - 213
Լոս-Անջելես - 43
Լորդ, հայդուկ - 109
Լևոն, Լևոնիկ - տե՛ս *Լևոնյան*
Լևոն
Լևոնյան Արաքս, Ջիվանու
դուստր - 38, 184
Լևոնյան Գարեգին, Ջիվանու
որդի - 6, 7, 15, 16, 18, 19, 20,
21, 22, 24, 26-29, 37-41, 44,
46, 48, 51-53, 143, 157, 172
Լևոնյան Գուրգեն, Ջիվանու
որդի - 186
Լևոնյան Լևոն, Ջիվանու որդի -
186, 188
Լևոնյան Պարույր, Ջիվանու
որդի - 22, 186
Լևոնյան (Բենկոյան) Սերովբե
Ստեփանի - տե՛ս *Ջիվանի*

Խալիլ, աշուղ - 8
 Խայաթ, աշուղ - 29
 Խան - 9, 98
 Խան Պետրոս - 96
 Խաչատուր - 29, 96, 98
 Խաչեն - 106
 Խաչիկ - 105
 Խաստուր, գյուղ - 96
 Խարբուխի թաղ, Թիֆլիս - 112
 Խարկով - 32
 Խնուս, ավան - 49, 112, 240
 Խոջայանց Հովհ. - 16
 Խոտորջուր, ավան - 240
 Խրիմյան Հայրիկ - 63 - 67, 105, 220
 Խրիտար, աշուղ - 9
 Ծովք - 8
 Կալիփսե, Կալիպսե (դիցաբան.) - 179, 182, 222
 Կայծակ, հայդուկ - 107
 Կանաչ սար - 207
 Կասպից ծով - 7, 207, 208
 Կավկազ - տե՛ս Կովկաս
 Կարապետ, աշուղ - տե՛ս Պատկանյան Ռ.
 Կարապետյան Հովհաննես - տե՛ս Շիրին, աշուղ
 Կարին - 12, 213
 Կարծախ (Կարծաք), գյուղ
 Զավախքում - 20, 21, 40
 Կարս, Կարսի մարզ - 7, 32, 61, 94, 248
 Կերչ - 32
 Կյուրեղ - 109
 Կողբ, գյուղ - 95, 97, 241
 Կոմիտաս - 11, 38

Կոնստանդնուպոլիս - տե՛ս Ստամբուլ
 Կովկաս (Կավկազ) - 50, 96, 103, 207, 211, 231, 240
 Կովկասյան լեռնաշղթա - 6
 Կոփ, գյուղ - 112
 Կ.Պոլիս - տե՛ս Ստամբուլ
 Կռնոս (դիցաբան.) - 240
 Կուզիկենք, տոհմ - 15, 24
 Կուր, գետ - 208, 209
 Հազիր, աշուղ - 50
 Հակոբ Սարկավազ - 92
 Հակոբյան Գ. - 12
 Հակոբյան Սարգիս - 95, 96
 Համազասպ - տե՛ս Սրվանձտյան Համազասպ
 Համբարձում (Համբո) - 29, 107, 112
 Հայ-Գուսան - տե՛ս Իսահակյան Ավետիք
 Հայաստան - 14, 28, 29, 49, 56, 60, 61, 66-68, 75, 76, 78, 104, 157, 218, 225, 227, 235, 239, 242
 Հայկ Նահապետ (դիցաբան.) - 55, 83, 88, 222
 Հայկազունի, տոհմ - 15, 24
 Հայկունի - 176, 242
 Հայոց Մեծ Եղեռն - 74, 75
 Հայրիկ Հայոց - 49
 Հայրո, հայդուկ - 112
 Հաշտոնց Գասպար - 35
 Հասրաթյան Մ. Ս. - 10, 133
 Հավասի, աշուղ - 29
 Հավթվան, գյուղ - 99, 100
 Հարավային Ռուսաստան - 48
 Հարբիկ, հայդուկ - 112

- Հարութիկ, երաժիշտ - 35
 Հարություն (վիպական) - 18, 214
 Հարությունյան Մանուկ Հարությունյանց - 99
 Հմայակ (վիպական) - 44
 Հյուսիսային Կովկաս - 22, 30, 33
 Հոմերոս - 156, 222, 225
 Հովհաննես, երաժիշտ - 25
 Հովհաննես, աշուղ - *տե՛ս Հովհաննիսյան Հովհաննես*
 և. Հովհաննես (ս.Օհաննես) - 109
 Հովհաննիսյան Գաբրիել - *տե՛ս Քաջբերունի*
 Հովհաննիսյան Հովհաննես (աշուղ Հովհաննես) - 18, 37
 Հովսեփ Գեղեցիկ - 109
 Հուդա - 55, 198
 Զնաբերդ, գյուղ, Նախիջևանի մարզ - 108
 Ղազարոս - 245
 ս. Ղազարոս, եկեղեցի - 254
 Ղազիյան Ա. - 8, 85, 93, 94
 Ղարա-Ղազար - *տե՛ս Սիսայի*
 Ղարաբաղ - 7, 12
 Ղրիմ - 32
 Ղուլ-Արություն, աշուղ - 7
 Ղուլ-Խայալ, աշուղ - 8
 Ղուլ-Տավուր, աշուղ - 9
 Ղուլ-Օղլի Երզնկացի, աշուղ - 5
 Ղուկասյան Հայրապետ - 23
 Ղևոնդ Ալիշան - *տե՛ս Ալիշան Ղևոնդ*
 Մաթուսաղա - 196
 Մալիլ, աշուղ - 28
 Մահուրի Գևորգ, աշուղ - 29
 Մաղաքյան Հարություն Զիվանիսյանց - 48, 225
 Մամիկոնյան Վարդան - 89
 Մանվել (վիպական) - 18, 214
 Մասիս - 257
 Մատինյանց Կ. - 16, 24
 Մարիամ - 132
 Մարմարա ծով - 7
 Մարտիրոս, հայդուկ - 109, 112
 Մելիտոպոլ, քաղաք Հարավ. Ռուսաստանում - 32
 Մելիք, հայդուկ - 109, 112
 Մելիք-Հայկազյան Սյունեցի Ալեքսանդր - 16
 Մեծն Ներսես - 64
 Մենտոր - 182
 Մերձավոր Արևելք - 6
 Միանսարյանց Մ. - 14
 Մինասյան Լ.Գ. - 13
 Միսկին-Բուրջի, աշուղ - 7
 Մխիթարյան Կնյազ - 112
 Մկրյան Մ. - 12
 Մշո դաշտ - 56, 94
 Մովսես Խորենացի - 215
 Մոսկվա - 14, 15, 42, 129
 Մոսո, հայդուկ - 112
 Մովսես, Աստվածաշնչ. - 63
 Մուշեղ, հայդուկ - 112
 Մուսո - 248
 Մուրադ, հայդուկ - 107
 Յալթա - 32
 Յոնջալու (Յոնճալու), գյուղ, Ալաշկերտ գավառի - 67, 224

Նագելի - 248
 Նալչաճյան Յ. Ռ. - 32
 Նախիջևան (Նախչիվան) - 49, 107, 108, 110, 111, 219
 Նաղաշ Հովնաթան, աշուղ - 176
 Նավասարդյան Բ. - 214, 215
 Նարեկացի - 144, 147
 Նեկտար - 228
 Ներսես Շնորհալի - 145
 Ներսիսյան Մ. - 28, 29
 Ներսիսյան Ստեփան - 110
 Նիկոլ Դուման - 109
 Նիտայի, աշուղ - 51
 Նյու-Յորք - 7, 32, 36
 Նոր Նախիջևան - 32
 Նոր Զուղա - 7, 12
 Նոր Սոխակ, աշուղ - 29
 Նովորոսիյսկ - 32
 Նվարդ, վիպական - 55, 132, 222
 Շահագիզ Ս. - 9, 214
 Շահնազարյան, տոհմ - 211
 Շամախի - 7, 12, 249
 Շամիրամ, վիպական - 55, 132
 Շաքի-Շիրվան - 213
 Շերամ, աշուղ (Տալան Գրիգոր) - 27, 29, 94
 Շիրակ - 7, 12, 14, 15, 22, 24, 141, 206
 Շիրին, աշուղ (Հովհաննես Կարապետյան) - 7, 13, 16, 21, 50, 191
 Շոպեն - 14
 Շուշան - 176
 Շուշի - 32, 81, 94, 106, 206, 208, 211, 212, 230
 Շնքիայ - 10

Չարենց Ե. - 41, 197
 Չարըզ Արամ - 39
 Չերազ Մ. - 38
 Չիֆթե Սարաֆ - 38
 Չլդրան, Չլտր, լեռ - 246
 Չոպանյան Ա. - 38
 Չուխ Կյատուկ, լեռնանցք - 92
 Պայծառ, աշուղ (Վարշամ Տըրդատյան) - 27, 29
 Պապիկ փաշա - 8
 Պասադենա (Փասադենա) - 6
 Պատկանյան Ռ. (Գամառ-Քաթիպա) - 14, 18, 214, 223
 Պարսամյան Վ. Ա. - 28
 Պարսից Ծոց - 7
 Պարսկահայաստան - 13
 Պարսկաստան - 92, 252
 Պելիկթաշյան Մ. - 9
 Պլովդիվ - 32
 Պոլիս - տե՛ս Ստամբուլ
 Պողոսյան Թովմաս - 24, 54
 Պռոշյան Պ. - 18, 214, 215
 Պուտուղանյան Փիլիպոս - 48
 Զամալի, աշուղ (Տալան Մկրտտիչ) - 27, 29, 34, 35, 50, 197
 Զավախք - 20
 Զեբրայիլ - 106
 Զիվանի (Սրապ, Վարոս), աշուղ, (Լևոնյան, Բենկոյան, Ստեփանյան Սերովքե Ստեփանի) - 3, 5, 7, 10, 11, 15-68, 70-109, 111-127, 129-165, 167-186, 188-216, 217-222, 253
 Զիվանիկ - տե՛ս Զիվանի
 Զիվանշիր - 106

Ռուսաստան, Ռուսական կայս-
րություն - 13, 14, 22, 61, 67, 78,
79, 219, 220
Ռոստով - 32

Սազայի, աշուղ - 21, 22
Սալմաստ - 32, 99, 100
Սահակ - 64
Սահակյան Աղասի Վ. - 20-22,
25, 30, 37, 43
Սահակյան Հ. - 5, 17
Սայաթ-Նովա - 6, 7, 9, 10, 13,
14, 16, 24, 129, 130, 133, 196,
253
Սանդղյան Լևոն (Լեոն) - 257
Սան-Ստեֆանո - 59
Սապյորնայա, փողոց Թիֆլի-
սում - 40
Սասուն - 60, 89, 94, 95
Սարգիս, հայդուկ - 112
ս. Սարգիս - 106
Սաֆար-օղլի, աշուղ - 7
Սել-Սեֆիլի, աշուղ - 10
Սեդրոսյան Վ. - 15, 29
Սեպուհ, հայդուկ - 107
Սերոբ - 90, 91, 248
Սերոբ փաշա - 94
Սերովբե - տե՛ս *Ջիվանի*
Սիայի, աշուղ - 20
Սիմեոն ծերունի, Աստվա-
ծաշնչ. - 65
Սիմոնյանց Նիկոլա - 110
Սիմֆերոպոլ - 32
Սիոն - 241, 249
Սիսիան - 112
Սյունի Գ., երաժշտագետ - 41
Սյունյաց - 106, 211
Սողոմոն իմաստուն, Աստվա-

ծաշնչ. - 152, 169-171, 222
Սոնանյանց Կարապետ - 21
Սոս - տե՛ս *Պռոշյան Պ.*
Սպանդարյան - 212
Սրվանձության Համազասպ -
104, 106, 107
Սրվանձությանց Գարեգին ե-
պիսկոպոս - 104, 105
Ս.Պետերբուրգ - 14, 36
Ստամբուլ (Կ.Պոլիս) - 7, 16,
213
Ստեփանյան (Լևոնյան) Սերով-
բե, Սրապ - տե՛ս *Ջիվանի*
Սուեզ, ջրանքց - 7
Սուխում - 32
Սուլուխ, գյուղ, Մուշ - 56
Սուսան - 176
Սուրբ Խաչ, քաղաք - 254
Սև ծով - 7
Սևաստոպոլ - 32

Վահագն, դիցաբան. - 109
Վահան, պատմ. - 92, 94, 163,
222
Վան - 68
Վանանդեցի Գ. - 23, 41
Վասպուրական - 64, 68, 92,
101, 104, 105, 242
Վարանդա - 106
Վարդան, պատմ. - 83, 88, 97,
163, 222
Վարդանանց - 37, 92, 97
Վարդուհի - 176
Վարոս - տե՛ս *Ջիվանի*
Վենյան Ասլան - 99
Վենետիկ - 254
Վիեննա - 8, 32
Վրաստան - 114, 176

- Տալյան Գրիգոր - *տե՛ս Շերամ, աշուղ*
 Տալյան, Շարա - 34, 35
 Տալյան Մկրտիչ - *տե՛ս Զամալի, աշուղ*
 Տալոյան - 15, 21
 Տալոյան Աշխեն - 22
 Տալոյան Հովհաննես - 22
 Տալոյենք, տոհմ - 24
 Տաճկաստան - *տե՛ս Թուրքիա*
 Տարոն - 105
 Տափ, թաղամաս - 244
 Տելեմաք, (դիցաբան.) - 179, 222
 Տեր Կարապետ, աշուղ - 12
 Տեր-Գևորգյան Ոսկան Հովհաննիսյանց - 14
 Տեր-Կարապետյան Խաչատուր (Ուսուլ Խաչո) - 97, 98
 Տեր-Հակոբյան Կարապետ - 9
 Տիգրան (պատմ.) - 88, 222, 230
 Տիգրան, հայդուկ - 112
 Տրդատ (պատմ.) - 66
 Տոսպ, Վանի գավառ - 105
 Տրդատյան Վարշամ - *տե՛ս Պայծառ, աշուղ*
 Տփլիս - *տե՛ս Թիֆլիս*
 Րաֆֆի - 14, 65, 91, 100, 214, 215, 223
 Ուսուրբեկով Ալեքսի - 35
 Ուսուլ Խաչո (Խեչո) - *տե՛ս Տեր-Կարապետյան Խաչատուր*
 Ուրմիա - 100, 256
 Փահլևանյան Ալինա - 41
 Փասադենա - *տե՛ս Պասադենա*
 Փարիզ - 38, 213
 Փափագյան Վ. - 36
 Փերիա - 13
 Փոթի - 32
 Փոլատյան Անդրանիկ - 6, 7, 9, 10, 36
 Փոքր Հայք - 8
 Քաջ Արամ - 83, 84, 88
 Քաջ Սմբատ, հայդուկ - 107
 Քաջբերունի (Հովհաննիսյան) Գաբրիել - 23, 223
 Քեշիշ-օղլի, աշուղ - 7, 21
 Քիշմիշև Ա. - 50
 Քյոռ Օղլի (վիպակ.) - 84
 Քյուֆերյանց - 33
 Խ.Օհաննես - *տե՛ս Խ. Հովհաննես*
 Օվա - 249
 Ֆավզի, աշուղ - 10
 Ֆեհրատ, աշուղ - 107, 113
 Ֆերրի, աշուղ - 9
 Ֆիզահի, աշուղ - 27
 Ֆիրդուսի, պարսկական մեծ բանաստեղծ - 170, 171, 222
 Ֆուզուլի, աշուղ - 51

ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 154, գ.370, թ.31 (Տ. Ռաշմաճյանի հուշերը), ֆ.1336, ց. 7, գ. 614, թ. 36:

Եղիշե Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Զիվանու ֆոնդ. գգ. 1 (թ. 234), 2 (թթ. 16, 27, 45), 4 (թթ. 6^ա, 15, 21^ա, 99), 6 (թ. 6), 7 (թթ. 3, 14), 9 (թթ. 38, 29), 11 (թթ. 1, 4, 18, 23, 45, 47, 59), 16 (թթ. 44, 89, 98), 19 (թթ. 6^ա, 22, 25, 26^ա, 46), գ. 20 (թթ. 2, 160), 22 (թ. 5), 24, 25, 26, 27, 34 (թթ. 3, 35, 44, 55, 74, 76, 84, 88, 90, 98, 132, 135), 35 (թ. 1), 43 (թ. 3^ա), 48 (թ. 1), 50, 52, 54 (թ. 2), 57, 62, 63 (թթ. 2, 6), 64 (թ. 1), 66 (թթ. 8^ա, 12, 15), 71, 72 (թ. 3), 75 (թ.10), 79, 81, 84, 91, 95 (թթ. 1, 5), գ. 98, 99 (թ. 1), 100, 106, 109, 116, 129, 131, 139, 141, 147 (թ. 1), 153, 155 (թթ. 9, 25^ա, 36^ա), 156, 165, 166, 168, 170, 173, 175, 176, 178, 179, 183, 190 (թթ. 31, 42, 50, 51, 58, 73, 96), գ.191^ա (թթ. 25, 26):

Գալստյան Հ., անձնական արխիվ:

Գրականություն

Ախվերդյան Գ., Գուսանք, Սայաթ-Նովա, Մոսկվա, 1852:

Աղայան Ղ., Ընտիր երկեր, Երևան, 1956:

Աղայան Մ., Հայ գուսանները և գուսանա-աշուղական արվեստը, Երևան, 1959:

Աշըղ-Զիվանու երգերը, 1882, 1886, 1893, Ալեքսանդրապոլ:

Աշուղ Զիվանի, Անհայտ երգեր, աշխատասիրությամբ՝ *Թովմաս Պողոսյանի*, Երևան, 2009:

Աշուղ Զիվանի, Երգերի ժողովածու, ներածական տեսությամբ, ծանոթագրություններով և խմբագրությամբ *Գարեգին Լևոնյանի*, առաջաբան՝ *Գ. Վանանդեցի*, Երևան, 1936:

Բրուտյան Մ., Զիվանու երաժշտական լեզվի ժողովրդական ակունքները, Աշուղ Զիվանու ծննդյան 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 54-58: *Բրուտյան Ա.*, Ռամկական մրմունջներ, հ. II, Երևան, 2002:

Գրասեր [Գ.Լևոնյան], Հայկական այժմեան քնարերգական բանասիրությունը եւ աշուղ Զիվանին, Հանդես գրականական և պատմական, Մոսկվա, 1896:

Գրիգորյան Շ., Հայ աշուղական գրականության պատմություն, Երևան, 2002:

Դուրգարյան Կ., Շիրակի հայ աշուղները, Երևան, 1986:

Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, մ.Ա, Վիեննա, 1900:

Թախմիզեան Ն.Կ., Սայեաթ-Նովան եւ գուսանա-աշուղական երգ-երաժշտությունը, Փասադենա, «Դրագարկ» հրատ., 1995:

Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հհ. 1, 2, Երևան, 1969:
Ինձիկյան Ա., Հովհաննես Թումանյան, Երևան, 1969:
Խսահակյան Ա., Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1973:
Լևոնյան Գ., Աշուղները և նրանց արվեստը, Երևան, 1944:
Լևոնյան Գ., Երկեր, Երևան, 1963:
Լևոնյան Գ., Հայ աշուղներ, Ազգագրական Հանդես, գ. 10, 1903, Թիֆլիս, գ. 11, Թիֆլիս, 1904:
Լևոնյան Գ., Հուշեր, Երևան, 1959:
Խոջայանց Հ., Գյումրի, «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ 7:
Հայ աշուղներ, XVII - XVIII դդ., կազմ. Հ. Սահակյան, Երևան, 1961:
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, 1974, հ. VI, 1981, Երևան:
Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. III, Երևան, 1962:
Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990:
Ղազիյան Ա., Հայ ժողովրդական ռազմի և զինվորի երգեր, Երևան, 1989:
Ղազիյան Ա., Ջեթունի երգերը, Լրաբեր Հասարակական գիտությունների, 1969, № 11, էջ 92-102:
Մատինյանց Կ., Բանաստեղծ և հիւսվածք Զիվանի, «Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Է, էջ 415:
Մինասեան Լ. Գ., Փերիայի հայ աշուղները, Թեհրան, 1964:
Նալչաճեան Յ.Ո., Յուշեր անցելին, «Նոր Սեբաստիա» պարբերական (Նյու Յորք), թիվ 94, 1966, սեպտեմբեր:
Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 2002:
Շերամ, Երգեր, Երևան, 1961:
Զօպանեան Ա., Կոմիտասը եւ հայ երաժշտությունը, «Անահիտ» հանդես (Փարիզ), Գ. տարի, թիվ 1-2, մայիս օգոստոս, 1931: *Պատմություն Հայոց Արաբկիրի*, կազմեց եւ երկասիրեց *Անդրանիկ Փոլատեան*, Նիւ-Յորք, 1969:
Պարսամյան Վ. Ա., Հայ ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1959:
Զիվանի, առաջաբանը գրեց. տեքստը կազմեց և ծանոթագրեց *Ա. Վ. Սահակյանը*, Երևան, 1988:
Զիվանի 150, Անհայտ երգեր, Երևան, 1996:
Զիվանու քնարը, Կազմեց, տեքստը համեմատեց և ծանոթագրեց *Աղասի Սահակյանը*, Երևան, 1959:
Սահակյան Ա., Հայրենաշունչ քնար, Երևան, 1965:
Սահակյան Հ., Հայ աշուղներ. XVII - XVIII դդ., Երևան, 1961:

Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն և ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց *Մ. Ս. Հասրաթյան*, Երևան, 1959:

Սեղբուսյան Կ., Արիեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պր.6, Երևան, 1974:

«Սոխակ» լիակատար երգարան, Ս.Պետերբուրգ, 1888:

Տալյան Շ., Դեպքեր, դեմքեր, մտքեր, Երևան, 1973:

Փաիլանյան Ա., Զիվանին՝ երաժիշտ-երգաստեղծ, Զիվանու 150-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 32-36:

Փախազյան Վ., Երկեր, հատ. 2, Երևան, 1953:

Փոյատեան Ա., Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի, Նիւ-Յորք, 1969, էջ 208:

Պարբերական

«Ասպնջակ» թերթ, 1996, հունիսի 26, 1991, հուլիսի 3, Երևան:

«Արարատ» ամսագիր, 1871, թիվ Ը:

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976, № 2, 1991, № 3:

«Գեղարվեստ» հանդես (Թիֆլիս), № 5, 1913:

«Դաշնակցություն» թերթ, Երևան, 1993, № 12, հունիս:

«Երևանի համալսարան» հանդես, 1989, № 3:

«Հանդես գրականական և պատմական», Մոսկվա, 1896:

«Մեղու Հայաստանի» լրագիր, 1869, № 13:

ՎԷՄ, հանդես, 1933, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, Յովհաննէս Զաւրիեան,

«Սայեաթ-Նովա», էջ 33:

*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀԱՅ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐԿԵՍՏԸ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ	
ԵՎ ԶԻՎԱՆԻՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԶԻՎԱՆԻ (ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)	20
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԶԻՎԱՆՈՒ ԱՆՀԱՅՏ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂԸ	
ՆՐԱ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	40
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՐՈՐԴ	
ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ԱՇՈՒՂԸ	115
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
ՄԱՐԴԸ, ԴԱՎԱՆԱՆՔԸ ԶԻՎԱՆՈՒ ԵՐԳԵՐՈՒՄ	143
ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՐՈՐԴ	
ՍԻՐՈ, ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԳԵՐ	172
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	217
ԶԻՎԱՆՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ	
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑԱՆԿ	224
ԱՆԿԱՆԱՑԱՆԿ	260
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	268

Թովմաս Պողոսյան

ԱՇՈՒՂ ԶԻՎԱՆՈՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Պատասխանատու խմբագիր՝
բան. գիտ. թեկն.
Ալվարդ Ղազիյան

Համակարգչային խմբագիր՝
Գ. Ղազիյան

«Առասպել Ինդեքս» հրատ.

araspel.blogspot.com
araspel.index@gmail.com

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

[3000 pp.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0275042

